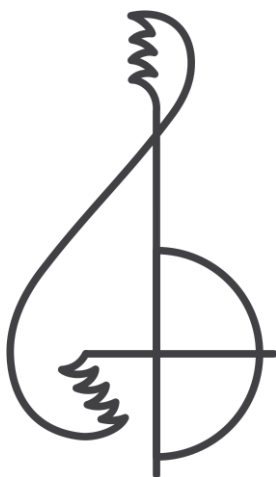

12+

11
2016

НАША ЭПОХА

ЕЖЕМЕСЯЧНЫЙ ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННЫЙ
И ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

Издается с мая 1934 года

Главный редактор

Ахсар КОДЗАТИ

Редакция

Зам. гл. редактора, проза – Борис ГУСАЛОВ
Поэзия, драматургия – Казбек МАМУКАЕВ

Общественный совет

Руслан БЗАРОВ, Анатолий ДЗАНТИЕВ,
Станислав КАДЗАЕВ, Елизавета КОЧИЕВА,
Анатолий КУСРАЕВ, Камал ХОДОВ

Владикавказ, 2016

ЛИТЕРАТУРОН-АИВАДОН АЕМÆ АЕХСÆНАДОН-
ПОЛИТИКОН АЕРВЫЛМÆЙОН ЖУРНАЛ

Журнал цæуы 1934 азы майæ фæстæмæ

Сæйраг редактор

ХЪОДЗАТЫ АЕхсар

Редакци

Сæйраг редакторы хæдивæг, прозæ – ГУСАЛТЫ Барис
Поззи, драматурги – МАМЫКЪАТЫ Хъазыбег

Журналы æхсæны уынаффæдон

БЗАРТЫ Руслан, ДЗАНТИАТЫ Анатоли,
КОСТЫ Лизæ, КЪАДЗАТЫ Станислав,
КЪУСРАТЫ Анатоли, ХОДЫ Камал

Дзæуджыхъæу, 2016

НОМЫРЫ ИС:

НИГЕР: 120 АЗЫ

Нигеры тыххæй дзурынц	7
<i>НИГЕР. Æмдзæвгæтæ, скъуыддзæгтæ уацтæй</i>	10
<i>МИНДИАШВИЛИ Серго. Мæ табуйæгтæ. Æмдзæвгæтæ</i>	22
<i>ДАУЫРАТЫ Дамир. Æцæг хабæрттæ</i>	25
<i>КОКОЙТЫ Эльзæ. Æгъуыссæг æхсæвтæ. Æмдзæвгæтæ</i>	36

НОГ ТÆЛМАЦТÆ

<i>Муса АХМАДОВ. Радзырдтæ</i>	41
<i>ÆЛБОРТЫ Петр. Фæндаг мын амыдта рæстдзинад. Æмдзæвгæтæ</i>	90

СФÆЛДЫСТАДОН БЫНТÆ

<i>МАМСЫРАТЫ Дæбе. Ирон æвзагзонынады иуæй-иу фарстатæ. Уац</i>	93
---	----

УИДÆГТÆ

<i>ПЛИТЫ Мусæ. Бæхы дзаумæтты терминологи. Уац</i>	96
«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ	103

ИРЫ ХÆРЗГÆНДЖЫТÆ

<i>МÆХÆМÆТТЫ Æхсарбег. Даниил Чонкадзе – ирон культурæйы кусæг. Уац</i>	112
---	-----

ÆВЫД-ДЫВЫДОНЫ ДУГ

<i>Ноджыдæр марризмы иу фæлтæрæн. Уац</i>	118
---	-----

ИРОН ПРОЗÆЙЫ АНТОЛОГИ

<i>НАРТЫХТЫ Михал. Цыбыр радзырдтæ</i>	122
АРВИСТОН	134

Цæмæй Уæрæсейы адæмты æвзæгтæ рæзой, уый тыххæй сын хъуамæ æххуыс кæной электрон æмæ мыхуыры фæрæзтæ, хъуамæ национ æвзæгтыл уагъд цæуа литературæ. Уæлдай æргом та аздахын хъæуы скъолаты ахуыры уавæрмæ.

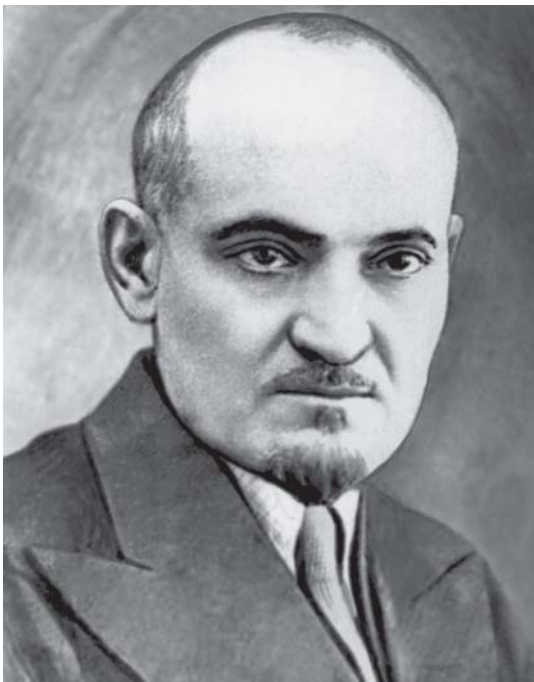
Сæрибар прессæ знаг у æрмæстдæр цæстфæлдахджытæн, къазна чи хæры, уыдонæн æмæ фыдгæнджытæн. Адæмы фарнæн чи кусы, уыцы хицауадæн та нæу зианхæссæг.

Владимир Путин

...Уæрæсейы рæзтæн фидар бындур сты уырыссаг æвзаг æмæ литературæ.

Патриарх Кирилл

НИГЕР: 120 АЗЫ

НИГЕРЫ ТЫХХÆЙ ДЗУРЫНЦ

* * *

...Ацы аз æххæст кæны Дзанайты Иваны райгуырдыл цыппарыссæдз азы. (Куыдзæг ацы ныхæстæ ныффыста 1976 азы. – Ред.) Дыууиссæдз азы та рацыд, фæстаг хатт ма куы сæмбæлдыстæм, уыцы рæстæгæй. Чысыл рæстæг нæу дыууиссæдз азы. Фæлæ ма абон дæр мæ цæстыты раз лæууы ирдæй Иваны рухс цæсгом. Цыма ныртæккæ дæр ныхас кæны мемæ сыгъдæгзæрдæ, цæстуарзон, æнæхин, æфсæрмдзæстыг æмæ уæздан ирон разæгъды лæг, курдиатджын фыссæг, адæймаджы ном æмæ кадæн стыр аргъ чи кодта, æппæлой, дывзагон, дыдзæсгом, хахуыр æмæ былдауæг адæймагтæ æнæуынон кæмæн уыдысты, уыцы Иван.

Дзесты Куыдзæг

* * *

...Нигер ахæм адæймаг уыд, æмæ йæ иу хатт чи федтаид, уый йæ никуыуал ферох кодтаид. Рæсугъд сау цæстытæ хорз фидыдтой бæрзонд æмæ фæтæн ныхыл. Цыдæр фæлмæн тæмæн сæ сыгъд æдзухдæр, ныхас кæнгæйæ-иу цыма йæ цæстытæ дæр ныхас кодтой, цыма арфдæр æмбарын кодтой Нигерæн йæ хъуыдытæ, цæуыл дзырдта, уый. Нигер цы кары уыд, уындæй уымæй хистæр зынди, йæ рихиты æмæ йæ зачъеты фæзынди бирæ урсытæ, халас сыл йæхи асæрфта. Фæлæ уæнгæй уыди фидар, йæ фезмæлд – цырды. Йæ дæндæгтæ ссæдзаздзыд лæппуйы дæндæгтау – æнæхъæн. Куы-иу бахудт, уæд-иу урс-урсидæй, нартхоры æнгом рæнхъытау, ферттывттой дзыхæй...

...Зонд æмæ зæрдæ, зæрдæ æмæ зонд – адон кæрæдзийæ нæ хицæн кæнгæйæ, бæрæг кодтой Нигеры поэзийы характер. Нигер фыста, йæ зæрдæ йын цы дзырдта, уый. Тыхджын æмæ хивæнд уыди Нигеры поэтикон зæрдæ, хаттæй-хатт-иу ацыд йæхи фæндыл хъазгæ æмæ худгæ, кæугæ æмæ сагъæстæ кæнгæ. Фæлæ йæ йæ зонд уæгъд нæ уагъта, арæзта йæ раст фæндагыл...

Ардасенты Хадзыбатыр

* * *

...Уый кæддæриддæр йæхи дардта æлхъывдгомау, хи-уылхæцгæ, дзырдта кæмдæриддæр хæрзныллæг хъæлæсы уагæй, цыма йæ загъинагтæ æххæст æргом нæ кодта, цыдæр ма дзы æмбæхстæй зайы, сæ байбын бынтон нæ разыны. Уæдæ студентимæ дæр æдзæлгъæд ныхасыл йæхи никуы сифтыгъта, нæ уарзта уæгъд дзæнгæда. Йæхи кой, йæхи тыххæй – никуы ницы. Мах-иу фæндыд бафæрсын йæ искацы фыстæй, фæлæ нæ ныфс нæ хастам... Иннæтæй йæм хæстæгдæр цыдысты Кочысаты Мухарбег, Хацырты Сергей, Калоты Хазби. Мухарбег æмæ-иу Хазбиимæ гораты проспекты арæх тезгъо кодта... Æз æм афтæ æндиуд нæ уыдтæн. Нигер мын – æдзухдæр сусæгау, базон-базоны хуызæн; цавæрдæр романтикон тæнæг фæлм æй æмбæрзта мæ цæстыты раз. Фæлæ, æвæццæгæн, иууыл ахæм дуарæхгæд дæр нæ уыди Нигер. Фарст æм-иу исчи куы радта къæйныхдæр лæппутæй – дзуапп ын æнæ ратгæ никуы фæци...

Цæрукъаты Алыксандр

* * *

...Поэт йæхи æмбарынхъом куы фæцис, уæдæй йæ амæлаты бонмæ йæ зонд æмæ йæ хъарутæ, йæ фæндыры зæлтæ æмæ йæ стыр курдиат, йæ цин æмæ йæ сагъæстæ – цæмæйдæриддæр хайджын уыдис, уыдон нывондæн æрхаста Ирæн... Гуыргъахъ фæндæгтыл рацыди фыссæг... Фæлæ, Къостайы загъдау, «йæ къах нæ фæллад, йæ зард нæ фенад» æмæ йæм разынди хъару æмæ ныфс адæмы фæндтæ æмæ бæллицтæ равдисынæн.

Хæд-зонд поэты стыр поэतिकон культурæ, уый не ‘взаджы æнæкæрон хъæздэгдынагдтæй куыд арæхстджынæй пайда кодта æмæ йæ зондахаст царды зилдхæнты куыд бахсыст, æрмæст уыдæттæ дæр адæймаджы дисы бафтауынц...

Мæрзойты Сергей

* * *

...Нигер разы æмæ райгонд нæ уыд рæстæгæй, Нигер хъæддыхæй лæууыд рæстæджы ныхмæ. Æцæг, иудадзыг нæ, уымæн æмæ рæстæгæн йæ коммæ чи нæ каст, чи йын нæ саст, уыдон къуындæг æмæ куынаг кодта, сæ тых сын мардта, сæ дзых сын æхгæдта...

...Нигер йæ цæргæйæ, сæйраджыдæр, адæмы рæгъмæ хаста, ног царды тыххæй кæй фыста, стæй хъæхъхъаг цензурæ уайтагъд кæмæ нæ фæлæбурдтаид, уыцы уацмыстæ. Йæхи тыххæй æмæ рæстæджы тыххæй тæссаг рæстдзинад кæм фыста, уыцы уацмыстæ æмбæхст дардта. Уыдон, зæгъгæ, уæд искæй къухмæ бахаудтой, партион æмæ сæ советон оргæнтæ базыдтой, уæд Нигер æмбойны ахст æмæ мард æрцыдаид. 1966–1968 азты йын цы æртæ томы рацыд (уацмысты æххæст æмбырдгонд), уым йе ‘мдзæвгæтæ æдæппæт сты 180-ы бæрц, уыдонæй фыццаг хатт рухс фæдта 80-ы бæрц. Уымæй дæр цахæм æмдзæвгæтæ! Сæй канд æмдзæвгæтæ нæ, – фыццаг хатт дзы бакастыстæм йе ‘рдæгфыст уацмыстæ, йæ литературон-критикон уацтæй цалдæр...

Дзуццаты Хадзы-Мурат

* * *

Нигеры поэзи у вазыгджын, амад у карз быцæутыл, ис дзы æлхъывд драматизм æмæ арф психологизм. Уыцы æууæлтæ сты йæ тых, йæ фидуц. Фæлæ уыдон æцæгæлон уыдысты 20–30-æм азты ирон риторикон поэзийæн...

...Фыдгæнджытæ, козбаутæ, фæлитойтæ курдиатджын поэтыл фыстой хахуыртæ, кодтой йыл даутæ, хуыдтой йæ советон æхсæнады знаг. Ахæм уавæрты рыст йæ зæрдæ, саст йæ хъару, бафтыд ыл æрхæндæг, æмæ уый фæзынд йе сфæлдыстадыл дæр. 1938 азы фыста: «Иуæй иннæ бон уырыддæр. – Афтæ, гъе, мæ цард æрвитын. Тайын, руайын æмæ джитын».

Поэт... уæззау трагикон уавæры хатдзæг кæны йæ хъысмæт æмæ рæстæджы тыххæй:

Ой, цы мыртæ уыд мæ риуы!..

Ой, цы хæзна уыд мæ сæры!..

Фæлæ арв зымæг нæ нæры,

Булæмæргъ хъызты нæ цæры, –

Уæд æрмæст ыстонг сырд ниуы!..

Хицауад æмæ йæ хъузон критикæ литературæйæ домдтой цины зарджытæ, æнтыстытæ æвдисын. Дуне та хъыг æмæ цæссыгæй йе ‘мыдзаг уыд, æмæ уæздан поэт мæнг ныхæстæ кæнын йæ сæрмæ нæ хаста, уымæ гæсгæ сыгъди йæхи мидæг...

Джыккайты Шамил

ЫЗНОН ЦЫМА УЫД УЫЙ...

* * *

Бон хурмæ нæ тæфсын уæ рисæй,
Æхсæв мыл нæ хæцы хуыссæг.
Мæлæтдзаг рынчын дæн уæ низæй,
Мæлæты хай бауон æцæг!

Уæ, аскъуыйа, уастæн, мæ зæрдæ,
Уæ, атьæпп уа, уастæн, мæ сæр,
Мæ ныгæнæг, ме 'хсар кæстæртæ,
Куынауал уын хъусын уæ хъæр!

Кæм уыл кæлы арвæй цæхæртæ,
Кæм цæут, кæм хилут цæфтæй?!.
Уæ, фехæлой, уастæн, мæ фæрстæ!
Кæм хъæрзут, кæм мæлут чыртæй?!.

Кæд искуы уæ зараг хъæлæстæм
Ныр радгай ызгъæлынц мыййаг
Уæ пылыстæг фидар дæндæгтæ,
Æрбауат мын, уастæн, æрдаг.

Кæд афонмæ кафæн къабæзтæ,
Уæ кафæн къабæзтæ, дæдæй,
Уæнджы сæрæй тугхъулон фæрстæм
Æркалдысты састæй, цъæлтæй...

О, ме 'стъалы арвæй æрхауа,
Мæ кæрдæджы хал та зæххыл
Æмбойны мæрдон хус æрбауа,
Мæрдон хус, мæрдон хус зæххыл.

Уæд та ма уæ бары хæйттимæ
Уæ милæнгом уæтты уæ фаг
Куы абадтаиккат, куы, иумæ.
О, стъæлды æрбауа ызнаг!

Дон доны ад мауал ыскæнæд,
Хор хоры ад ацы бæсты
Фыдгулæн. Къæхты бын ныммæлæд,
Дæлæмæ ныххауæд мæрдты!..

1942

ЫЗНОН ЦЫМА УЫД УЫЙ...

Коцойты Арсены номыл

Ызнон цыма уыд уый...

Æз хъазыдтæн сырх хъултæй,
Фырæй-иу тæу фæцæйарæзтон хатгай,
Æмæ-иу мын уæд ме ‘мбæлттæ мæ къухтæй
Мæ сырх хъултæ куы акъахтой, куы, радгай,
Кæнæ-иу мæ мæ тæрттæй хорз ныууыгътой.
Бæргæ-иу сæм хъæбæрдзыхæй ысдзырдтон,
Фæлæ-иу мæ гъеуæд сæ быны ‘ртыхтой.
Æркуыдтон-иу, уæддæр хатыр нæ куырдатон,
Хылгондæй-иу фæпырх ыстæм уæд уынджы,
Дыууæ-иу нæ кæрæдзи фæдыл н’ ацыд;
Кæс, æмæ алчи дæр йæхæдæг рыджы
Йæхиимæ гæпп-гæппæнгæйæ хъазы.
Фæлæ йæ маст кæм хæссы сонтæн бирæ!
Æхситт... къуыzzитт... Æмæ та, кæс, æмбырдæй –
Кæл-кæл, чыр-чыр, æвзыгъдæй хъултæ уилæм...
Фæци нæ хъазт... Æз ацыдтæн æмбылдæй...
Ызнон цыма уыд уый...
Æз хъазыдтæн фæдæгъдæй;
Цыдтæн уæлгæс, хылдтæн уæлæмæ тигътæм,
Ысдæн фыййау, зæйтæ-иу уагътон рæгътæй,
Ыскъæрдтон дугъ чысбын лæбырдты сæгътæй,
Ыстæй та-иу фæзарыдтæн фаг мигътæм.
Ызнон цыма уыд уый...
Фæлæ ныр кæс: мæ рустæ –
Уырынгтæ, ‘мпылд; æрæмбæрзта сæ халас;
Мæ сæр – гæмæх, зæл нал ахсынц мæ хъустæ,
Цы гæнæн и – ысхос мын кæн, цу, марадз.

Мæ фæззæг мыл æрцыд, æрцыд æваст!..
 Цыбыр у цард – ыскаст æмæ ныккаст!..
 Цыбыр у цард! Фæлæ йæ бонтæй ма бар –
 Уый бонтæй баргæ нæу, фæлæ фæллоуæ.
 Дæхи йæ цырынмæ, йæ арфмæ бахъар,
 Æмæ дæ фæззæджы уыдзынæ хызт фæсмонæй.
 Дæхи йын ратт, æмæ дын уый дæр ратдзæн
 Дæ бæсты фарн, дæ адæмæн йæ хорзæх,
 Мæрдон рæстæг уæлæуы бонтыл бафтдзæн,
 Æмæ дæ цард сæдæ уыдзæни, хорзæй!

1943

ÆДЗАРД ЗЫНГХУЫСТ

(Хъамбердиаты Мысост)

Уый раджы уыд. Сывæллон ма уыдтæн æз. Мæ мад хосдзæут-
 тæн фыццаг хосмæ цæуæн бон хаста аходæн æмæ мæн дæр
 акодта йемæ. Ыссыдыстæм. Фыццаг хатт уыдтæн æз уыгæрдæ-
 ны ‘мæ джихтæ кодтон. Ысбадын мæ кодтой къуылдымыл,
 аходæн хæрынмæ кæм хъавыдысты, уыцы ран. Мæ разы фæци
 иу дидинæг. Ахæм дидинæг никуыма федтон æз уый агъоммæ:
 хъæумæ хæстæг ахæм дидинджытæ нæ зайы; кæд дзы зайы,
 уæддæр сæ, æвæццæгæн, алы змæлæг ыссæнды, æмæ се ‘цæг
 хуыз равдисын сæ бон нæ бавæййы. Диссаг, ыстыр диссаг мæм
 фæкаст уыцы дидинæг. Сывæллон ахæмтæм æнæ февналгæ нæ
 вæййы, фæлæ æз хæстæг бацæуын дæр нæ бауæндыдтæн ди-
 динагмæ. Бадтæн æнцад-æнцой æмæ æдзынæгæй кастæн ди-
 динагмæ. Мæ цæстытæ йæ аныхъуырджой, фæлæ уæддæр йæ
 зæнгыл тæмæнтæ калдта дидинæг; сæууон æртæхтæ ма йæ сыфты
 хъусты рафæли-бафæли-кодтой сæхи. Уддзæф-иу куы аны-
 дзæвыд дидинæгыл, уæд-иу сабыргай, æмбаргæ лæгау, иуырæм
 акъул кодта йæ диссаджы сæр, æртæхтæ дæр-иу куыддæр
 фæдæргъæццон ысты, сæ хуыз-иу фæивтой. Ыстæй та-иу ди-
 динаг фæстæмæ систа йæ сæр, батыбар-тыбур-иу кодтой сæу-
 уон æртæхтæ æмæ та-иу дидинаджы хъусы сæхи амбæхстой.
 Уддзæф-иу мæ былтыл асæрфта йæхи, æхсызгон, хæрз æхсызгон

аромат-иу сæмбæлди ме ‘нæхсад фындзы хуынчъытыл. Арф-арфид-иу афардæг ис мæ фындзы дидинаджы аромат. Ахæм адджинагæй никуыма фæхъæстæ сты ме ‘мбудæн оргæнтæ. Уый уыд æцæг, æнæ исты хæццæ, сыгъдæг аромат. Абоны онг дæр мæ нæ рох кæны. Хур хæрдгæ хæлтæ уагъта йæ бæрзондæй, дидинагмæ нывæзта йæ хъазгæ-райгæ тынтæ. Дидинаг сæ ахста æмæ дзы йæхицæн хуыдта алыхуызон æрттивгæ хæдон. Йæ сæр-иу ысраст кодта, фæстæмæ-иу фесхъæл ис, дыууæрдæм-иу аратас-батас кодта йæ тасгæ-уасгæ гуыр, æмæ-иу йæ цъæх цæстыты ферттывта уыгæрдæны аивдзинад, арвы худт, уæлдæфы хъазт, сæрдыгон боны тæмæн, рог ирдгæйы мæргъты цъыбар-цъыбур, хосдзауты зарæг, цæвæджы зæланг. Дидинаг хъазыд йæхицæн, дидинаг царды ад зыдта, амонд ын хаста хур...

Дыв-дывгæнгæ ‘рбатахти иу мыдыбындз, æрзилæнтæ кодта дидинаджы алыфарс; куы иу халыл абады, куы иннæйыл, йæхи-иу ахафта иннæ дидинджытыл дæр: бирæ алыхуызон тихалджытæ ‘мæ дидинджытæ ма уыди йæ алыфарс, фæлæ се ‘ппæтæн дæр сæ хуыз иста уыцы дидинаг. Æппынфæстагмæ абадти мыдыбындз мæ дидинагыл, аныгъуылди йæ хъусы, афæстиат дзы ис дзæвгар, ыстæй йæхи систа æмæ уыцы иу растæй атахти рæуæг уæлдæфы. Дидинаг йæ сæр банкъуыста. Нæ бамбæрстон, хъыг ын уыд, æви разы уыд, уазæг æм кæй уыд, ууыл, фæлæ æз мæ цæст нæ хицæн кæнын дидинагæй. Кæсын, æмæ дидинаджы зæнгыл уидагмæ ‘ввахс, йæхи æртыхта иу сау хъуын-джын гыццыл калм...

– Гъæ, лæппу, дон ма рахæсс! – фæхъæр мæм кодта хосдзаутæй иу. Бæргæ мæ нæ фæндыд дидинагимæ хицæн кæнын, фæлæ араст дæн уæнтæхыл æмæ сæргуыбырæй дон хæссынмæ... Дидинаджы нал фæдтон, афтæмæй рацыдыстæм хъæумæ...

Æртæ боны фæстæ та ссыдыстæм ыссивынмæ (æз та цæй ыссивынæн бæззыдтæн, фæлæ уæддæр ацыдтæн ыссивджытимæ). Ыссардтон та мæ ибоны бынат, фæлæ... мæ дидинаг йæ сæрæй нал хъазыд: къоппæй ахауд йæ тæккæ бындзарыл, афæлдæхт æмæ баруад.

Аходæн афон та ссивджытæ æрæмбырд ысты... Чидæр дзы ссардта мыд... Гъеуæд базыдтон æз фыццаджыдæр мыды ад... Никуы мæ ферох уыдзæн!..

* * *

Арф, тынг арф ныххызтысты маэ зæрдæйы уыцы дидинаэджы уынд æмæ мыды ад. Æмæ ныр маэ зæрдыл куы ‘рлæууынц, уæд та сæ цуры февзæры æндæр дидинаэджы ныв, уый вæййы... Мысосты ныв. Айрох вæййы фыццаг дидинаг. Маэ разы ‘рбалаууы Мысост æмæ мæм йæ цъæх цæстытæй бахуды. Ыстæй та дидинаг дæр февзæры йæ фарсмæ.

Диссаджы ‘мхуызон ысты уыцы дидинаг æмæ Мысост – уындæй дæр, адæй дæр æмæ цардæй дæр!..

...Мысост, цы уыди, уымæй уæфт уыдис аивады хæрдгæ хæлттæй.

Аив – йæ ацыд, аив – йе ‘рбацыд, аив – йе сныхас, аив – йе ‘схудт, аив, бынтон аив та – йæ зард. Маэ зæрдæ мæм афтæ дзуры, æмæ Ирыстоны хæхтæ советон дуджы Мысосты зарагæй аивдæр зараг нæма фехъуыстой сæ рагон сæгæйдзаг хъустæй, Мысосты зарагæй адджындæр зараг нæма бахызти сæ зæронд митæвдæрзт риутæм. Мысосты фæндыры хъæлæс «воспламенял бойца для битвы» (Лермонтов, «Поэт»).

Цы хуызæн хъуамæ уа поэт? Куыд хъуамæ уой йæ конд, йæ уаг?

Поэт, æппæты фыццагдæр, хъуамæ уа къæрцхъус. Канд хъустæ ‘мæ цæстытæй нæ, фæлæ ма хъуамæ зæрдæйы тугдадзинтæй дæр хъуса ‘мæ уына поэт. Адæмыл кæд дыгай цæстытæ ‘мæ дыгай хъустæ ис, уæд, поэт хъуамæ æппæтæй дæр уа цæстытæ ‘мæ хъустæ. Кæд адæймаг судзины бын уыны, уæд поэт хъуамæ мæлдзыджы зæрдæйы тугдадзинтæ уына. Адæймаг кæд адæймаджы ныхас хъусы ‘мæ ‘мбары, уæд поэт хъуамæ хъуса ‘мæ ‘мбара, адæймагæн йæ ныхбынты тугдадзин куыд цæвы ‘мæ цытæ дзуры, уый. Поэт хъуамæ хъуса, уына ‘мæ ‘мбара адæмы цин, сæ сусæг улæфт, дымгæйы хъаст, йæ тырнындзинад, сыфтæрты сыф-сыф, суадоны сыр-сыр, дидинаэджы базмæлд, æртæхы ферттывд, хуры цин, мæйы мидбылты худт, фароны низтæ, абоны домын, райсомы нывæзт.

Къоста Нарты Уырызмæгæй цæйау загъта:

*Авд хохы фæстæ мæгатаэ
Хос куы фæкæрдынц,
Авд дæлдзæхы бын дзынгатаэ
Сынæр куы фæцæгъдынц, –
Адæмæн сæ уæд фæдзуры
Уыцы лæг ныр дæр...
(«Лæскъдæрæн»)*

Ахæм хъуамæ уа поэт. Мысост уыцы миниуæгæй уыд ыстыр хайджын.

*Мечтою по воле проникнуть он мог
И в нищую хату, и в царский чертог.
Была ему звездная книга ясна,
И с ним говорила морская волна.*

(Баратынский, «На смерть Гёте»)

Мысосты æмдзæвгæтæм æркæс дзæбæх, зæрдиагæй, уæд зæгъдзынæ, Баратынскийы ныхæстæ фыст уыдысты Мысосты тыххæй, зæгъгæ. Мысост хатыдта хуры цин, Мысост хъуыста хуры худт, хъуыста ‘мæ ‘мбæрста, хъазты мидæг кафæг чызджы дзабыртæ цы хъуыды кодтой, уый; æмбæрста, цæуыл зыр-зыр кæны ‘мæ цытæ дзуры фæндыр («Хъазты»). Мысост бамбæрста, циу, цавæр у ног царды тæф, уый, æмæ йæм йæ риуы дуæрттæ байтыгъта («Чызгимæ ныхас»); Мысост уыдта, стъалытæ куыд худтысты, уый («Æхсæвæддæ»); Мысост æмбæрста мæй æмæ доны сусæг ныхас, æмбæрста мæргъты ‘взаг («Уарзын», «Ард»); æмбæрста сырды ‘взаг, бæлæсты ‘взаг («Хъæды»).

Поэтæн йæ дыккаг хæс у, æмæ цы фехъуыста йæ къæрцц хъустæй, цы федта йæ цæхæр цæстытæй, уый хъуамæ арф ныт-тбыссæн кæна йæ риуы, рафыца йæ йæ зæрдæйы туджы, анхъæвзын æй кæна йæ тугдадзинты, сæрвита йæ йæ сæрмæ æмæ йæ уырдыгæй æрхона фæстæмæ хорз уацимæ.

Мысост кæддæриддæр кодта афтæ. Мысост былтæй нæ худти, Мысост æвзаджы алгъæй нæ зарыд, Мысост алцыдæр иста зæрдæмæ ‘мæ алцыдæр æрвыста зæрдæйæ...

...Мысосты поэзи цæппузырау æнхъизы; Мысосты поэзи налхъуытау æрттивы, Мысосты поэзи хурау куы худы; хурау ныхуды, зæрдæмæ ныххизы ‘мæ дзы скæны йæхицæн фæндыр...

КУЫД ХЪУАМÆ УОЙ ИРОН МЫГГАДЖЫ НÆМТТÆ

Æрныхас кæнын æмæ уынаффæ ‘рбахæссыны уагыл

Скъуыддзаг

...Мæ ныхасæн йæ кæрон уымæ хæссын, æмæ Советон Цæдисы цæрæг адæмты бавналын хъæуы национ культурæ, национ æвзаг коммунистон партийы амынд фæндагыл саразын. Мыггæгты

наѣтты хъуыддаг дæр у уыцы ‘стыр фарсты дихтæй иу, æмæ йыл, уымæ гæсгæ, хъæуы бакусын, хъæуы йын национ формæ ссарын.

Æз уæлдæр загътон, алы хицæн адæмы мыггаг дæр йæ мыггаджы номы формæмæ гæсгæ йæхи зонын кæй кæны, уый. Дзырд ыл нæй, ацы ныхæстæ чи кæса, уый мæ ирон мыггаджы номы формæйæ кæй бафæрсдзæн, ууыл. Уымæ гæсгæ, æз дарддæр рабæрæг кæнынмæ хъавын (ацы цыбыр фысты цас амал уа, уымæй) ирон мыггаджы номы æцæг формæ.

Уæлдæр загътон, «фырт», зæгъгæ, уый турк-татæйраг æмæ гуырдыиаг адæмы мыггæгты наѣттæй райстам, зæгъгæ; «ты» (зæгъгæм Бигъуылаты), уый та у уырыссаг мыггаджы номы формæ. Уæдæ ма дзы уæд ирон мыггаджы формæ кæцы уыдзæн?

Мæнырдыгонау нæ дзуапмæ дардмæ цауын нæ хъæуы: ацы ныхæстæ чи кæса, уый-иу æрхъуыды кæнæд, сæ мыггаджы чызджытæ моймæ куы ацауынц, уæд сæ куыд фæхонынц, уый, æмæ базондзæн йæ мыггаджы номы æцæг формæ.

Ацы хабар бирæтæм диссаг кæсы: «Ау, сылгоймаджы номæй куыд дзурæм кæрæдзимæ! Уа раст дæ хæдзар, уый цас раст у! Сылгоймаг дын дæн исты, «он»-æй мæм цы дзурыс?!.» Мæнмæ гæсгæ, ацы ныхæстæ чи кæны, уыдон æрмæст ныхасмондаг ысты, уый йеддæмæ сæ хъуыддаджы мæт нæй. Хъуыддаджы мæт чи фæкæны, уый йæ ныхасæн фæагуры ‘мæ ссары бындур. Ацы ныхæстæгæнджытæ та ‘рмæст «сылгоймаджы номæй» тæрсынц, æндæр сæ дисæн бындур нæ арынц.

Ирон мыггаджы номы формæ æцæгæйдæр «он» кæй у, уымæн ахæм æвдисæндзинæдтæ ис:

а) Ирон таурæгъты баззади ахæм дзырдтæ: Цæразон, Сидæмон, Цъæхилон æ. æнд. Уыцы дзырдтæ уыдысты иугай лæгты наѣттæ нæ, фæлæ мыггæгты наѣттæ. Ацы хъуыддаг æнæмæнг афтæ кæй у, уый бæрæг кæны Гуырдызстоны анналтæй æмæ кадæг «Алгуызиани», зæгъгæ, уыдонæй. Анналты дæр æмæ кадæджы дæр Цæразон, Цъæхилон æмæ иннæтæ уырыссаг æвзагмæ тæлмацæй фыст ысты афтæ: Царджонидзе, Сидæмони æ. а. д. Æвæццæгæн, гуырдыиагау дæр фыст ысты афтæ. «Царджонидзе», зæгъгæ, уый иу лæджы ном кæй нæу, фæлæ мыггаджы ном кæй у, уый та гуырысхойаг нæу. Ирон мыггаджы номы формæ гуырдыиаг анналты фысджытæ фыстой сæхи, гуырдыиаг мыггаджы номы уагыл. Ахæм хъуыддаг диссаг кæй нæу,

уый тыххæй уæлдæр загътон, фæлæ ма ноджыдæр зæгъдзынæн: Къесаты Г. (Хæххон Пединституты доцент) ныффыста ирон чиныг. Уыцы чиныджы фыссæг кæны Ленины кой æмæ Ленины мыггаг уырыссагау куыд у, афтæмæй йæ нæ фыссы, фæлæ йæ фыссы афтæ «Ульянты Иляйы фырт Владимир».

б) Ис адæмон зарæг «Кодзырты Таймуразы зарæг». Уыцы зарæгыл цæуы 200 азмæ ‘ввахс. Уыцы зарæг зæронд адæм куы фæзарынц, уæд «Кодзырты Таймураз», зæгъгæ, нæ дзурынц, фæлæ дзурынц «Кодзырон Таймураз». Таймураз сылгоймаг кæй нæ уыди, стæй «сылгоймаджы митæ» кæй нæ бакодта Кæсæджы ‘лдæрттæн, уый та бæлвырд хъуыддаг у.

в) Ис адæмон кадæг – «Куырттаты кадæг». Кадæджы цæуы разæгъды ‘мæ фескъуыхæг лæгты кой. «Он», зæгъгæ, уый æрмæст «сылгоймаджы» мыггаджы номы формæ куы уайд, уæд цымæ цæмæ гæсгæ схуыдтаиккой кадæг мысджытæ разæгъды Хъарадзауы Мамион Хъарадзау, Битарты Хъайтыхъойы Битарон Хъайтыхъо?

г) Дыгуры абон дæр ис ахæм мыггæгтæ: Зозаонтæ, Билаонтæ æмæ æнд. Ам æцæг мыггаджы нæмттæ сты: Зозаон, Билаон; «тæ» у бирауон нымæцы бæрæггæнæн æмæ сæм æфтыд æрцыд фæстæдæр (ирон æвзаджы ахæм фæзындтытæ арæх ис: бирæуон нымæцы кæрон дывæр кæны).

д) Æппын æрæджы дæр ма-иу хохы Нары зæронд адæм фæсивæдимæ ныхас куы кодтой, уæд-иу дзырдтой афтæ: «Хетæгон фæсивæд».

е) Ирон æвзаджы ‘гъдæуттæм гæсгæ не ‘взаджы ис æрмæст иу мыггаг, сылгоймагæй дæр фæзæгъæм «уый загъта» нæлгоймагæй дæр фæзæгъæм «уый загъта». Англисаг, бердзейнаг, латинаг æмæ иннæ ‘взæгты ис æртыгай мыггæгтæ; зæгъæм, махъхъæлон, цæцайнаг, дагъестаны адæмты ‘взæгты дæр нæй сылгоймаг æмæ нæлгоймаджы мыггæгтæ. Сылгоймаджы мыггаджы номæн хицæн формæ цы ‘гъдаумæ гæсгæ фæзындаид, уымæн зæгъæн нæй. Уымæ гæсгæ æз афтæ зæгъын: ирон æвзаджы мыггаджы номæн ис сæрмагонд формæ. Уыцы формæ у, сылгоймаджы куыд хонæм, уый. Ирон мыггаджы нæмттæ иронау дæр æмæ уырыссагау дæр хъуамæ фыст цæуой, алы мыггагæн дæр йæ чызджыты куыд хонынц, афтæ. Ацы ран бирæтæ мемæ разы нæ кæндзысты; уыдон зæгъдзысты, раттæм ирон мыггаджы номæн иу формæ – «он», æндæра хорз нæу, зæгъгæ.

Мæнмæ гæсгæйæ афтæ гæнæн нæй, мыггæгтæн се ‘ппæтыл «он» хорз нæ бады. Мыггæгты, нæмтты мидæг æз иртасын ахæм æгъдау: мыггаджы ном цы лæгæй равзæрд, уымæн йæ номы фæстæ, мыр «а» куы уа (кæнæ «ай»), уæд мыггаджы номы «он»-ы бæсты фæзыны «ан». Зæгъæм:

Абаев – Абай–Абиан (Захъхъа, Сыба).

Дзугаев – Дзуга – Дзугиан (Дзомагъ, Ёрыдон).

Джикаев – Джykkа – Джykkиан (Дзомагъ, Ёрыдон).

Кесаев – Хъесса – Хъесиан (Захъхъа, Хъæдгæрон).

Томаев – Тома (й) Томиан (Захъхъа, Куырттат, Рукъ).

Балаев – Бала – Балиан (Нар).

Джанаев – Дзанай – Дзаниан (Нар)...

Дарддæр: Туаев – Туа – Туайон. Ам «ан»-ы бæсты фæзынди «он». Цæмæн афтæ у, уый раиртасын мæ къухы нæма бафтыд.

Дардыл фæныхас кодтон, фæлæ мæ исчи куы бафæрсид: цы нæ разил-базил кæнын кæныс историйы талынг къуымты, цæмæн нæ бахъуыди нæ мыггæгты нæмтты кæрон «он» кæнæ «ан» фыссæм æмæ дзурæм, уый; цæуыннæ уал бæззы, ныры онг цы уагыл арæст уыдысты ирон мыггаджы нæмттæ, уый, уæд, цымæ, цы дзуапп раттын бафтид мæ къухы?

Кæй зæгъын æй хъæуы, – æппæты фыццаг зæгъин, уæлдæр куыд загътон, афтæ: ныртæккæйы рæстæджы цы формæтæ ис ирон мыггаджы нæмттæн – «ты» (Мулдар-ты) «фырт» (Дзинихъы-фырт) – уыдон ирон мыггаджы номы формæтæ не ‘сты. Фæлæ, æргом куы зæгъон, уæд мæ формæйæн йæ «ироны» мæт дæр уыйас тынг нæй. Æз кæнын практикон царды мæт, æмæ практикон царды мидæг уыцы формæтæ нæ бæззынц. Райсæм уал «ты» (Мулдарты) æмæ ‘ркæсæм, кæддæра практикон куысты бæззы уыцы мыггаджы номы формæ. Зæгъæм, фыссæм æрбадты протокол. Уым вæййы фыст, æрбадты мидæг чи вæййы, уыдон мыггаджы нæмттæ. Уырыссагау афтæ вæййы: присутствовали: (зæгъæм) Алборов, Дзагуров, Коцоев æмæ дарддæр. Иронау та йæ фыссæм афтæ: «Уыдысты дзы: Æлборты, Дзагуырты, Коцойты» æ. а. д. Уырыссагау фыстæй бæрæг у, адæм кæй уыдысты æрбадты мидæг, уый. Фæлæ иронау фыстæй тынг зын бамбарæн у, адæм уыдысты ‘рбадты, æви дзы æндæр истытæ уыд, уый. «Æлборты, Дзагуырты, Коцойты» – афтæ куы ныффыссæм, уæд исчи афтæ дæр фенхъæлдзæн: æрбадты уыдысты Æлборты, Дзагуырты æмæ

Коцойты зæрæдтæ, кæнæ кæстæртæ, кæнæ устытæ, кæнæ лæгтæ æмæ афтæ дарддæр. Цæмæй бæрæг уа, чи уыди æрбадты, уый тыххæй дзурын æмæ фыссын хъæуы ном. Æнæ номæй мыггаджы номæн нæдæр дзурæн ис, нæдæр фыссæн. Ном базонын та алы хатт къухы не ‘фты. Куы ‘фта, уæддæр æнæ экономон хъуыддаг у: йæ фыссыныл æмæ йæ дзурыныл цæуы æнæхъуаджы хардз рæстæгæй дæр æмæ хъаруйæ дæр. Ыстæй уырыссагау куыд у ном фыссыны хъуыддаг, иронау афтæ нæу: уырыссагау номæн йæ сæйраг дамгъæ куы ныффыссай, уæд æгъгъæд у. Иронау та фыссын хъæуы ном æххæстæй. Зæгъæм: «Æфхæрдты Х. амардта Мулдарты Х.» Бæрæг нæу, Æфхæрдты Хæсанæ амардта Мулдарты Х., æви Мулдарты Х. амардта Æфхæрдты Хæсанæйы. Æнæ номæй сæ куы фыссæм мыггаджы нæмтты, уæд та бынтон диссаг рауайдзæн: «Мулдарты амардта Æфхæрдты» Ацы формæ кæривд нæ кæны кæривæнтæм гæсгæ. Æмæ нын уымæ гæсгæ хъуыды не ‘мбарын кæны. Хъуыды цы формæ не ‘мбарын кæна, ахæм формæйæн царды барабвæндæй райсæн нæй.

Цыбыр дзырдæй, уыцы формæ царды мидæг нæ бæззы.

Райсæм иннæ формæ «фырт» (Мулдары-фырт). Ацы формæ куы райсæм, уæд нæ сылгоймæгтæн та райсын хъæуы «чызг», кæннод сылгоймагæй «Мулдары-фырт», зæгъгæ, нæ зæгъдзынæ. Афтæмæй ирон æвзаджы та иу мыггаг йеддæмæ нæй. (В осетинском языке только один род). Уый дæр ма ницы кæны, фæлæ дзы ис ноджы æндæр бæллæхтæ: бирæ хæттыты (кæд æдзух нæ, уæддæр) сылгоймаг фыссы йæхи йæ мойы мыггагыл. Райсæм ахæм хъуыддаг: Мулдарты чызг ацыд моймæ Битартаем æмæ йæ мыггаг йæ мойы мыггагыл раивта. Уæд хъуамæ фысса афтæ: «Битарты чызг». Рауайдзæн хæрз худæг! Кæннод та йæ фыссын хъæудзæн афтæ: «Битарты чындз». Уый та уыздæн æртыккаг формæ. (Ацы хъуыддаджы тыххæй ма фæстæдæр зæгъдзынæн.). Ноджы ма дзы ис иу хъуыддаг. Зæгъæм, Битартаем ис æмнæмттæ – лæппутæ, чызджытæ. Цæмæй бæлвырд уа, кæцыйы кой кæнæм æмнæмттæй, уый тыххæй йын дзурын æмæ фыссын хъæуы йæ хæрз фыды ном. Æмæ уæд рауайдзæн мæнæ афтæ: Битары-фырт Тотрадзы фырт Уырызмæг (ома: Битарты Тотрадзы фырт Уырызмæг), кæнæ Битары чызг Тотрадзы чызг Фаризæт (ома: Битарты Тотрадзы чызг Фаризæт).

Куыд уынæм, афтæмæй ныртæккæйы мыггаджы номы формæтæй иу дæр практикон царды мидæг хорз нæу. Мах та хъæуы арын практикон цардæн тынгдæр, æнæхардздæр æххуыс

цы уа, уый алцæмæй дæр: куыстæй дæр, архайдæй дæр, номæй дæр, мыггаджы номæй дæр. Практикон царды, мæнмæ гæсгæ, ирон мыггаджы номы формæтæй хуыздæр у «он», зæгъгæ, уыцы формæ.

Зæгъæм: Æмбырды уыдысты: 1) Битарон, Мамион, Кодзырон æ. а. д. 2) Битарон бафхæрдта Мамионы. Битаронтæ фембæлдысты Мамионтыл (Битаровы встретили Мамиевых).

Иудзырдæй, ацы формæ тынг хорз æмбарын кæны хъуыды. Цæуы тынг цыбыр, у æнæ уæлдай хардз фысгæйæ дæр æмæ дзургæйæ дæр. Хъуыды цы формæ 'мбарын кæнын кæна, æнæ уæлдай хардз цы формæ у, уый разæй хъуамæ æнахъинон формæйæн ма уа практикон цардмæ бацæуыны бар.

Æцæг афтæ зæгъæг уыздæн: бæрæг нæ вæййы, сылгоймаджы кой кæнæм, æви нæлгоймаджы кой Уый раст у, фæлæ хъуамæ афтæ уа, уымæн æмæ ирон æвзаджы формæтæ нæлгоймаг æмæ сылгоймаджы сæрыл уæрст не 'сты. Зæгъæм афтæ: «Уый ардæм æрбацыди» – ам дæр бæрæг нæу, чи 'рбацыди, уый – нæлгоймаг, æви сылгоймаг. Уырыссагау бæрæг у («она пришла»), немыцагау дæр, францагау дæр, бердзенагау дæр æ. а. д., фæлæ ирон æвзаджы уыцы 'гъдау нæй.

* * *

...Алы скъолаты, Кавказы дæр æмæ Уæрæсейы дæр, кæд бирæ нæ, уæддæр иры ном Уæрæсейы адæмты мыггагтæн чи зонын кæна, уый бæрц ахуыр кæны иры фæсивæд. Ахуыр кæны алы 'взæгтæ 'мæ сæ иннæ адæмтæй æвзæрдæр нæ зоны. Æрмæст иу ранæй не 'ййафы адæмты: уый уый у, æмæ ам ахуыргонд лæг æппæты фыццаджыдæр йæ райгуырæн æвзаг базоны, стæй уыйфæстæ та иннæ адæмты 'взæгтæ. Ирон фæсивæд та иннæрдæм: адæмты 'взæгтæ базоны, фæлæ йæхи æвзаг нæ. Æмæ йæм уымæй хæрам дæр нæй. Никуы ис, ирон æвзаг кæм ахуыр кæной, ахæм скъола. Гъе, æрмæст иу скъола, ирон æвзаджы кой кæм ис, уый у Æрыдоны семинар. Æрмæст уым фенæм, иннæ 'взæгты астау «ирон æвзаг», зæгъгæ, æндæр никуы. Семинары уроктæ кæм фыст ысты (расписание) уый ирон лæг куы бакæсы æмæ дзы алы æвзæгты астау «ирон æвзаг» куы фены, уæд йæ зæрдæмæ хуры тынтæ бакæсынц. Фæлæ-иу уыцы лæг куы зонид, ирон æвзагæй семинары йæ ном йеддæмæ кæй ницы ис, уый, уæд-иу афтæ циннал кæнид. Æз æнахъызгæйæ зæгъын, ирон æвзагæй семинары йæ «ном йеддæмæ кæй ницы ис, уый»...

Нигер лекци кәсы студенттән.

МИНДИАШВИЛИ *Серго*

МÆ ТАБУЙÆГТÆ

ÆЗ НАЛ ХЪÆУЫН НИКÆЙ

Мæ фыдгул,
 фæцин кæ, –
Мæ уыг мыл кæуы:
Фæлмæцыд дæн цардæн йæ циркæй.
Æз нал хъæуын никæй,
Æрмæст ма хъæуы
Мæн табæт –
 хъæдæй кæнæ цинкæй.

2009.08.08

* * *

Аджинагау дæ мæ зæрдæ
Айста, ахæм дæр уыдтæ,
Мачи мын зæгъæд «æвзæр дæ», –
Раст мæ ахæмæй хъуыдтæ.

Бузныг де скæнæг Хуыцауæй! –
Кад ын! Радта нын æмдзард.
Нæу нæ уарзтбарæн æхца, уæй...
У нæ царды уаг æмзард.

Алкæм –
 цины дæр, хъыджы дæр,
Ды – мæ фарнбарæн,
 мæ зæд.
Иумæ суыдзыстæм сыджыт дæр,
Иумæ уадздыстæм нæ фæд...

2009.09.09

Æз дауән кувæг дæн,
ард дæ
Кæд нæ фæхæрын, уæддæр:
Ды мæ сонт зæрдæйы ‘рцардтæ
Иухатт,
мæ ‘взонджы, кæддæр.
Æмæ уым цæрыс ныронг дæр,
Уым – дæ кувæндон дауән.
Уарзтæй мæ кæныс æрвонгдæр,
Фидар мын кæныс мæ уән.
Ды мæ хъару дæ,
мæ хъомыс.
Дау мын зæдыл ивæн нæй!
Уарзты рухс галуан цы хоныс, –
Уый – мæ риу,
цæр дзы фæрнæй!

ЗОНДЫ ХЪÆР

Уарзты æз Хуыцауимæ дæн,
Сау фыдæхты – зинтимæ,
Чи зоны,
 кæй æлгъыст фæдæн
Æз
 мæ хъыг,
 мæ цинтимæ?!
...Авардтой мын кады нуазæн,
Банызтон æй,
 срасыг дæн...
– Ныр уæхимæ адым, уазæг! –
Загътой, æмæ –
 разынг дæн...
Зæдтæ мæм æрхатынц:
 – «Ма кæ,
Ма фæрæди,
 мацы дзур!»

Зинтæ та :

– «Фыдтæ сын бакæ!» –

Сыст æмæ, дам, акуыдз у!

Зонд та:

– «Хъус!

нæ дæ куысыфтæг, –

Ма архай кæйдæр сæрæй!

Бузныг зæгъ дæ хорз фысымтæн,

Æмæ ахиз къæсæрæй!».

Зонды хъæр Хуыцауы хъæр у,

Уаз у уый, сыхахыстæн! –

Акуывтон ныллæг мæ сæрæй

Æмæ уынгмæ ахызтæн.

2007.12.10

* * *

– Фехæлди нæ рæстæг,

Сæфты дуг æрхæстæг...

– Ма сар кæн, мæ лымæн, –

Стæм æвгъау мæлынаен.

Арæх ивынц дугтæ,

Фæлæ алхатт тугтæ

Не ‘руары нæ зæххыл! –

Ма кæн цæхх дæ цæххыл!..

Ракæсдзæн та хур дæр, –

Дидин калдзæн дур дæр.

2006.20.02

* * *

Хуры тынтæй скодтон худ,

Мæйы тынтæй та – æрмкъухтæ.

Стъалы арвы риуæй худт,

Мигъ сыл кодта: «Ахх!»-тæ, «Ухх!»-тæ.

Зæххы тынтæй скодтон кæрц.

Сау къæдзæхдурæй та – дзабыр...

Ныр мæ цæфхæдты къæрцц-къæрцц

Удæн нал дæтты æрсабыр!

1994.16.01

ДАУЫРАТЫ Дамир

ÆЦÆГ ХАБÆРТТÆ

ОКТЯБРЬ ÆМÆ РЕВОЛЮЦИ

Кæцыдæр аз мæ иу сæрдыгон райсом мæ фыдыфсымæр Барис йæ фарсмæ галуæрдонæ сæвæрдта æмæ быдыры суадæтты цурмæ хуыскæлтæ къахынмæ ацыдыстæм. Фæстæмæ здæхгæйæ нæ хъæуы кæройнаг уынджы нæ размæ фæцис не 'рвадæлты чызг Венерæ, Майрæмыхъуаты чындз. Йæ хъæбысы мæ 'рбакодта æмæ загъта:

— Мæнæ ма кæдæй-уæдæй мæ сырхсæргыттыл æфсымæры фæдтон! Рахизут-мæнæ, сымах сбук кæныны фаг мæ рæбыны кæд истытæ разынид...

Мидæгæй йын баййæфтам йæ дыууæ тиуы, мæнæй бирæ хистæр лæппуты. Æз фыццаг цæуыл фæдис кодтон, уый сæ хуызыл: тынг æнгæстæ уыдысты, тынгдæр та сын фæдис кодтон се 'нахуыр нæмттыл: Октябрь æмæ Революци. Мæхинымæр сæм бахæлæг кодтон, цымыдисæй сæм кастæн. Чи сыл сæ сæвæрдта ахæм нæмттæ, уый тыххæй мын фæстæдæр сæ хо Нинæ радзырдта:

— Æртынаг азты парти бынæттон бæрнон кусджытæн бабар кодта, цæмæй ноггуырд сывæллæттыл æвæрой, ног царды чи фæзынд, ахæм пролетарон нæмттæ дæр — дугæн æвдисæнтæ...

Майрæмыхъуатæ сын сæ фаззæтты цинай «нæ» загъын нæ бафæрæзтой...

Ууыл азтæ рацыд, æз уæдмæ хистæркъласон сдæн æмæ мæ скъолайы разамынд

снысан кодтой кәстәр кӀләстәй иуы ногдзәутән раздзогәй, уый, дам, дын фәскомцәдисон фәдзәхст у. Семә цы кусын, уый тыххәй мә ахуыры азы кәрон дзуапп дәттын хъуыд әмә 7-әм ноябры, ома, Октябры революцийы бон, сфәнд кодтон мә ногдзәутән Майрәмышхъуаты фаззәттимә фембәлд саразын. Мәхицәй хуымәтәджы хӀал уыдтән, мәнә, зәгъын, цы хорз мадзал ссардтон, мә цәстытыл уадис Октябрь әмә Революци гыццыл ләппутә әмә чызджытән нә бәстәйы стырдар әмә каджындәр бәрәгбоны тыххәй куыд әхсызгон әмә сәрыстырәй дзурдзысты, уый. Уәлдайдәр та сә нәмтты фәзынды тыххәй.

Нә мын сразы сты, сдзагъултә мәм кодтой. Сә дуарәй фыдәнхӀәл әмә сәргуыбырәй куы раздәхтән, уәд мә фәсте Венерә райәфта, әрсабыртә мә кодта, дә дзыхәй дәр, дам, әй макуы суадз, фәлә мә тиутә сә нәмттә нә уарзынц, байвиккой сә, фәлә сын хӀәусоветы уый ской кәнын дәр нә уадзынц. Цәмәндәр абоны хицауадмә хәрам сты, цәмән, уый дә нырма ницәмән ма хӀәуы зонын, искуы йә фехъусдзынә...

Фехъуыстон әй. Цәвиттон, дыууә бәлләхы әрцыдис хәдзарыл. Фыццаг 1937 азы. Уәд-иу колхозонты иу хай кӀуыригәйттә әхсәвиуат кодтой хӀәугәрон колхозы быдырон станы Цәлыччы обәуттәй иуы дәллаг фарс. Иу әмбисәхсәв уырдам фаззәтты фыд Алиханмә фәхабарчынәуыд, дә иуәндәсмәйдзыд чызг, дам, цыдәр кодта әвиппайды, йә уд сита, мәнә ныр рацу, райсом әй баныгәнын хӀәуы...

Колхозы сәрдар әй нә рауагъта, әмә Алихан кәйдәрти цур йәхи нә баурәдта әмә йә хъуыр-хъуыр фехъуыст:

– Диссаг уәм нә кәсы?.. Бынтондәр нә әфсондзы бын куыд фәкодтой!..

БоныцӀәхтыл оргәнты кусджытә йә уәлхъус алаууыдысты...

Дыккаг әфхәрд фаззәттә баййәфтой 1941 азы. Сә мад Уәлга дәсны уыд фәндырәй цәгъдынмә, арәх әй рахон-бахон кодтой куывдтә әмә чындзәхсәвтәм. Фыдыбәстәйы Стыр хәст куы райдыдта, уәд әй уымән йе ‘ртыккаг бон чидәр банымыгъта, махыл, дам, сау бонтә скодта, Уәлга та, дам, уәртә сә кәрти астау бады әмә әнцәд йәхицән фәндырәй цәгъды, кәд әргом знаг нәу, уәд, дам, цәуыл афтә тынг цин кәны...

Милицәйы кусджытә Майрәмышхъуаты кауын дуар мидәмә бафәлдәхтой, йә фәндыр ын зәххыл ныццавтой, йәхицән ын

йæ цæнгтыл фæхæцыдысты, немæ, дам, дæ кæнæм, кæм хъæуы, уым, дам, дæ æрфæрсдзысты. Лæппутæ сæ мады сæрыл рахæцыдысты æмæ уыдоныл дæр цæфтæ æруад. Уæдмæ сæ уынæрма сыхы иннæ устытæ æрбакалдысты, хабар куы бамбæрстой, уæд милицæйы кусджытæн ныллагъстæ кодтой, Уæлга, дам, къуырма хæссы, хæсты хабар нæма зоны, нæма йын æй схъæр кодтам...

Ныууагътой йæ, бæргæ, æцæг ын йæ фæндыр ахастой. Уæдæй фæстæмæ, дам, Уæлга æндæр фæндыр йæ къухмæ ‘рмæст райсын дæр нал бакуымдта...

Æз ма-иу Майрæмыхъуаты фаззæттимæ къорд хатты сæмбæлдтæн æмæ сæм се ‘цæг нæмттæй сдзургæ никуы никæй фехъуыстон, иуы дзы хуыдтой Октя, иннæйы та – Валуц. Ныр уæлæуыл нал сты, фæлæ мæ дзæбæх сыхæгтæй иу Гугкаты Хæчъатæм исты дард ранæй уазджытæ куы сæмбæлы, уæд сын уый нæ хъæуæй бирæ феппæлы, стæй æрæджау йæ ныхас фæвæййы ахæм фарстайæ:

– Сымах зонут Октябры Революци Бетъырбухы нæ, фæлæ Хуымæллæджы каджын зæххыл ныгæд æрцыдис, уый?..

Хуыцау йæ зонæг, уазджытæ цы ахъуыды кæнынц, уый, фæлæ Хæчъа нал фæлæууы æмæ сын Майрæмыхъуаты бинонты хъысмæты тыххæй æнæмæнг радзурь.

Æз сæ æрæджы нæ хъæуы астæу заронд уæлмæрды бабæрæг кодтон. Кæддæр сæрыстыр æмæ разæнгардæй зæллангæнæг нæмттæ кæуыл сæвæрдтой, уыцы фаззæтты ингæнтæ фæндагмæ хæстæг сты, сæ дыууæйы æхсæн ис цырт сæ фыд Алиханæн дæр, æцæг уымæн йæ ингæн афтид у, сыбираг узал ахæстонæй йæ райгуырæн хæдзармæ нал сыздæхт...

Згæхæрд æфсæйнаг дуарыл мидæмæ куы бахæцыдтæн, уæд цыртыты сæрмæ фыдæлтыккон акъаци бæласы цъуппыл халæтты бал сæ цъæлхъарæй бæстæ сæ сæрыл систой, стæй ныппæррæст кодтой æмæ уæлмæрды арфы сæхицæн æндæр бынат агураг атахтысты. Кæнæ сын ме ‘рбацыд фæхъыг, кæнæ та, æвæццæгæн, загътой, цæй æмæ йæ мæрдтимæ иунæгæй бауадзæм, уæд та ма сæм кæрæдзийæн исты сусæггаг зæгъинагтæ ис...

ГÆЛÆБУ ХЪАМЫЛТЫ АСТÆУ

Бруты кæсагдарæн совхозы фæлладуадзæн хъæдын хæдзары нæ партийы райкомы фыццаг секретарæн йæ гуырæн бон бæрæг кодтам. Цалынмæ иуварсырдыгæй цъæх нæууыл æвæрд цæнгæт аджы дзидза фыхти, цалынмæ фынгтæ цæттæ кодтой, уæдмæ уал цалдæр водкæйы авджы лæугæйæ анызтой, рагацау бахъæлдзæг сты ме ‘мбæлттæ æмæ уал дзы чи шахмæттæй хъазыд, чи бильярдæй. Кæмæндæр йæ машинæйы топп разынд. Чидæр фæцарæхст, донмæ афтид æвгтæ баппæрста æмæ сыл радыгай уыцы топпæй ралæууыдысты, цалынмæ-иу сæ сæстæгтæ хæрдмæ нæ фесхъиудтой, уæдмæ сæ-иу æхстой, стæй та хъамылты ставддæр зæнгтæм бахъавыдысты.

Уалынмæ иу стыр хъулон гæлæбу, цыма арвæй æрхауд, уыйау нæ фалæ фегуыр, дымгæмæ зыр-зырæг кæуыл бахæцыд, иу ахæм хъамылы цъуппыл æрбадт, уый дæлæмæ доны сæрмæ чысыл æртасыд. Æз ахæм рæсугъд гæлæбу никуы федтон, мæ цæстытæ дзы нал истон.

– Мæнмæ дæр дзы иу гуыпп нæ хауы? – нæ уæлхъус алæуыд секретарь, – уæртæ уыцы уæндаг гæлæбуйы уынут æви нæ уынут?

Дымысдæртæ йын дыууæхстон топп йæ къухы фæсагътой. Гæлæбу хъамылимæ дзой-дзой кæны, йе ‘рттиваг базыртæ сцæгъды, хурмæ йын цæхæртæ калынц. Хицау топп колхозы сæрдар Мурадийы фæтæн уæхскыл æрæвæрдта, бæстон ныхъхъавыд. Абон дæр æй нæ зонын, цы мыл æрцыдис, уый, фæлæ мæ цыдæр тых размæ баппæрста, цыма æнæбары рауад, уыйау мæхи сæрдарыл скъуырдатон, гæрах хæрдмæ ацыд. Удаист гæлæбу йæхи иуварсмæ куыд фехста, уый ма ауыдатон.

Цы цæстæй мæм ракаст нæ хицау! Æз ын фыццаг хатт федтон йæ ахæм тызмæг цæстæнгас.

Фынгыл бирæ фæбадтыстæм. Нæ хицау æрæджиау нæ хистæр Кокуаты Петийæ сидты бар ракуырдат:

– Æз бирæ нæ дзурдзынæн... Мæнæ ацы дзæнæтон ран доны сæрмæ цы гæлæбутæ тæхынц, уыдоны цæрæнбон бирæ уæд...

Иууылдæр æй бамбæрстой, иууылдæр мæнмæ ныккастысты. Иннæтæн нæ зонын, фæлæ йæ æз зæрдиагæй банызтон, мæ цæстытыл ауад, хъулон-мулон гæлæбутæ бирæ кæм уыд, уыцы дзæнæтон сабидуг...

Фæстæдæр мæ секретарь йæ маст куыд райста, уый хицæн ныхасы аккаг у.

БÆХТЫ ТÆРИГЪÆД

Æрæджы Заманхъулы уазæгуаты сæмбæлдтæн. Мæ фысымтæ мæ фæдыл сæ кулдуары онг рацыдысты æмæ, фæндарасты ныхæстæ куыд кодтам, афтæ иу бægъæввад æмæ бægъæмсар лæппу нæ цурты урс-урсид бæхыл æрцагайдта. Бæх афтæ рæсугъд уыдис, йæ раззаг къæхтæ афтæ æмхуызон иста, æмæ æз йæ фæдыл кæсгæйæ баззадтæн.

Фæндагыл машинæйы мæ зæрдыл æрлæууыд, амы колхозы раздæры сæрдар Уырыцхуаты Зауырбег мын нæ иу фембæлды цы хабар ракодта, уый:

– Бæхты рæгъау дæр нæм уыдис. Мæ зæрдæ сæ рухс кодта, хатгай-иу хъæугæронмæ сæрмагондæй ацыдтæн: куыд хизынц, куыд хъазынц, куыд дугътæ кæнынц. Цалдæр урс байрадджы дзы уыд, æмæ цыма уыдон зæххон нæ, фæлæ уæларвон сты, афтæ-иу мæм каст. Иу бон мæм партийы райкоммæ бадзырдтой, уæд Брежневы заман уыд, æмæ дын мын афтæ:

– Мæскуыйæ уынаффæ ссыд, хицæн хæдзæртты дæр, стæй хæдзарадты дæр бæхтæ куыд нæуал дарæм, афтæ. Дзæуджыхъæуы сæ дзидзайы комбинатмæ радтын бахъæудзæн...

Бауырнæд дæ, уым мæ зæрдæ суынгæг. Ау, зæгъын, сæ хурхытыл сын кард æвæрын куы бауадзæм, уæд уый Хуыцауы раз тæригъæддзинад нæ уыдзæнис?

Цы, дам, дын зæгъынц, уый кæн.

Æз уырдыгæй рацыдтæн æмæ партийы обкомы Билары дуар бахостон. Уæды заман-иу ахæм стыр лæгтæм хуымæтæг адæмæн дæр зын бахауæн нæ уыдис, уый дæ мæнæ абон къæсæрæй дарддæр нæ бауаддзысты. Зæгъын, афтæ æмæ афтæ, махмæ, Заманхъулы, нæ хуымты фылдæр хай хъæдрабын рæгътыл сты, нартхорыкуыстгæнæг звенотæ та махæй фылдæр иу хæдзарады дæр нæй, уыдонæй алкацийæн дæр хицæн машинæ æмбæлы, фæлæ цæмæй балхæнæм, уый нæй, нæ бæхты уал нын уадзут, кæд хуыздæр рæстæджытæ скæнид.

Бамбæрста мæ обкомы фыццаг секретарь. Мæ цуры йæ хæдивджытæй иумæ бадзырдта æмæ йын ныффæдзæхста, Арыхъхъы рæгътыл, дам, зæхкусæг æнæбæхæй тухæнæй амæлдзæн, уадз

æмæ уал сын цæрой. Фæлæ хæлæггæнджытæ æмæ æдзæстуарзонтæ та кæд нæ уыдис, уымæ колхозты сæрдарты æхсан дæр, суанг Кремльмæ сæ хъаст ныххæццæ, иннæтæй уæлдай, дам, Заманхъул кæм фесгуыхтысты. Уырдыгæй Билармæ сдзырдтой, æмæ мын уый бон дæр ницыуал бацц. Сæвгæдтой сæ, аластой сæ. Æз, сæ тæриггæд сын ма фенон, уæлдайдæр уыцы урс байрæгтæн, зæггæ, уыцы бон горæтæй хъæумæ не 'рцыдтæн...

Мæнæн ныр арæх ауайы мæ цæстытыл, заманхъуылæг бæгъæввæд æмæ бæгъæмсæр лæппу, уыцы урс-урсид бæхы, арвгæрон чи æрцауындзæг, уыцы зынг хуры цалхы комкоммæ куыд сарæзта, куыд агайдта, цыма йæ баййафынмæ хъавыд, андзæвон ыл, зæггæ, уыйау...

ДÆУÆЙ, ЛÆППУ, НИКУЫ НИЦЫ РАУАЙДЗÆН...

Фарæстæм къласы уæлдай фылдæр уарзтон ирон æвзаг æмæ литературæ, уырыссаг æвзаг æмæ литературæ, стæй историйы уроктæ. Алы бон дæр-иу куы уыдаиккой, уый дæр мæ фæндыдис, зæрдиагæй сæм тырныдтон. Цæмæндæр тыхстæн алгебрæ æмæ геометрийы уроктæй, уыцы предметтæ мæ зæрдæ йæхимæ хæстæг не 'рбауагъта. Мæ ахуыргæнæг Хъæстуаты Динæ иухатт ныййарджыты иумæйаг æмбырды се 'ппæты дæр мæ мæгуыр мадмæ æркæсын кодта:

– Мах дæ лæппуимæ кæрæдзи нæ бауарзтам. Йæ бон у, афтæмæй мын мæ предмет нæ ахуыр кæны, нæ йæ фæнды йæ зонын...

Æз ын мæхæдæг йæхи цæуыnnæ бауарзтон, уый кой нал скодта.

Нæ къласы разамонæг, уый дæр Хъæстуатæй уыди, Мæхæмæты чызг Тайсæмæ та афтæ касти, цыма æз уыцы предметтæм фаг æргом кæй не 'здахын, уым аххосджын сты... аивадон чингуытæ. Уæд Хуымæллæджы цыппар библиотекайы уыдис – районы библиотека, районы сывæллæтты библиотека, скъолайæн дæр хицæнæй йæхи, колхозæн дæр. Æз цыппармæ дæр цыдтæн, цыппарæй дæр чингуытæ истон. Нæ сыхæгтæ ма йæ ныр дæр æрымысынц, фæсурокты-иу уынджы бæстастæу телыхæды бын

хъарм дуры сэр куыд сбадтæн æмæ-иу чиныджы куыд кастæн, уый. Нæ кæрты ма уæд стыр кæрдобæлас уыдис. Æз-иу æд чиныг уымæн йæ цъупмæ сбырыдтæн, уым-иу фæтæн саджилæджы бæстон бадт скодтон æмæ-иу кæсыс ма – нал. Иу хатт, уæд нырма æхсæзæм къласы уыдтæн, уым кастæн Фадеевы радзырд «Метелица». Знæгтæ уыцы Метелицайы куы арцахстой, марынмæ йæ куы рацæйкодтой, уæд ын фæтæригъæд кодтон, мæ зæрдæ суынгæг. Мæ фыдыфсымæр Микъала мын мæ кæуын фехъуыста, бæласы бынæй мæм уæлæмæ дзуры, цы, дам, кæныс. Уый æнхæлдта, æмæ æз дæлæмæ æрбырын нал уæндын. Куы ницы дзуапп ын лæвæрдтон, уæд мæм хæрдмæ схызт, нæ мæ ныууагъта, цалынмæ йын цы кæнын, уый не схæр кодтон, уæдмæ.

– Уæ, хæрæг сфыссай, цæуылты æууæндыс?

Æрсабыртæ мæ кодта.

Тайсæ библиотекæтыл се ‘ппæтыл дæр æрзылд, сæ хицæуттæн сын ныффæдзæхста, Дамирæн, дам, чингуытæ мауал дæттут ардыгæй сæрды каникулты онг, науæд, дам, æй уыдонæй йæ уроктæм не ‘вдæлы. Ницы йын дзы рауад: сусæгæй мын сæ, раздæр куыд лæвæрдтой, афтæ лæвæрдтой. Уæлдай хуыздæр зæрдæ мæм дардтой Бзарты Фуриат, Къæбойты Фаризæт æмæ Бугаты Розæ. Бирæ азты фæстæ дæр-иу куы сæмбæлдыстæм, уæд-иу æрымысыдысты, суанг сæм-иу талынгæрæттæм куыд баззæдтæн, уыдон-иу сæхæдæг дæр мæн тыххæй уым куыд бæфæстиат сты, нæ хуыздæр чингуытæ, дам, Дамиры къухы базæронд сты, зæгъгæ, дæр арæх дзырдтой.

Ахуыры азы кæрон алгебрæйæ контролон куыст ныффыстам. Ахуыргæнæг Дина нын нæ тетрæдтæ æрæмбырд кодта, дыккаг бон нын сæ фæстæмæ байуæрста, стæй-иу нæ алкæй партæйы цур дæр æрлæууыд æмæ алкæмæн дæр йæ рæдыдтытæ амыдта. Æз æртæ хынцинагæй иу йеддæмæ раст не скодтон, иннæтæ мын ныххæххытæ кодта, мæ тетрады сыфтæ сырххъулон афæлдæхтысты. Мæ цурмæ куы ‘рбахæццæ, уæд, мæ уæлхъус лæугæйæ, исдуг ницы дзырдта, стæй æвиппайды афтæ куы бакæнид:

– Дæуæй, лæппу, никуы ницы рауайдзæн...

Кълас ныххъуыс сты, æнхæлмæ кæсынц, дарддæр цы уыздæн, цы ма мын зæгъдзæн, уымæ. Абон дæр æй нæ зонын, уæд мæм

уыцы къæйныхуаг кæцæй фæзынд, уый, фæлæ йæм хæрдмæ скастæн æмæ ныддис кодтон:

– Ау, дурынгæнæг мæ уæддæр нæ рауайдзæн?!

Ме ‘мбæлттæ æмхуызонæй ныккæл-кæл кодтой, Динайæн йæхимæ дæр мæ фарста худæг фæкасти, йæ хъарм æнгуылдзтæй мын мæ сырх сæрыхъуынтæ азмæста æмæ дарддæр ацыд.

Афтæ рауадис, æмæ бирæ азты фæстæ æз дæр æмæ Дина дæр Беслæныхъæуы иу бирæуæладзыгон хæдзары æрцардыстæм. Уæдмæ йыл азтæ сæ уæз æруагътой, æмæ-иу ын æз, мæ бон цас уыд, уыйас лæггад кодтон, нæхимæ дæр нæм-иу æрбауад, мæ бинойнаг Фатъимæимæ аныхас кæнын уарзта. Иу хатт нæ сыхæгтæн басаст, Дамирæн, дам, кæддæр æнæрхъуыды ныхас загътон, фæсмон ыл кæнын, уæд, дам, цæмæй хайрæг уыдтæн, нымад лæг дзы рауайдзæн, уымæн. Æппынæдзух, дам, мæм «дыууæтæ» чи иста, уыдонæй дæр чидæртæ схицауттæ сты, сæ кабинеттæм сын хуымæтæджы нæ бахаудзынæ, фæлæ мæ горæты уынджы цæугæ куы фенынц, уæд машина бауromынц, кæдæм мæ фæхъæуы, уым мæ балæууын кæнынц, кæсут, нæ мæм фæхæрам сты, æмæ мын уый æхсызгон у.

Рынчынтæ кæнын куы райдыдта, уæд сыхæгты раз иу-цалдæр хатты загъта:

– Исты мыл куы ‘рцæуа, уæд мæ чырыны уæлхъус Дамир дзурдзæнис, ам мæ уымæй хуыздæр ничи зоны... Æццæй?

Æмæ-иу фæлмæн бахудтис.

МÆХИЦÆЙ ÆППÆЛЫДТÆН?

Æстæм къласы мæ боныджы мæнæ афтæ ныффыстон: «Æхца мæм куы уайд, уæд Италимæ ацæуин». Уыцы дард паддзахады тыххæй нын-иу ахуыргæнæг Æгайты Алыксандыр куы дзырдта, уæд-иу бæллыдтæн уыцы рæсугъд æмæ рагон горæт Ром фенынмæ, Венецийы уынгты доны бæлæгъы бадгæйæ, аленк кæнынмæ, хъæбатыр æмæ домбай Спартак кæмыты хæцыд, уыцы быдырты мæ къах æрæвæрынмæ...

Иухатт мæ уыцы диссаджы уроктæй иуы нæ ахуыргæнæг æфсармы уылæнты баппæрста. Уый зымæджы уазалдæр бонтæй иуы уыд, тынг хъызт зымæджы. Кълæстæ Заманхъулы хъæдæй ласт сугты артæй фаг нæ хъарм кодтой, æмæ директоры

уынаффамæ гæсгæ ахуыргæнджытæ дæр, скъоладзаутæ дæр урочыты сæ хъарм уæладарæс нæ ластой.

Иу ахæм бон сæ æз та раластон. Мæ зæронд телогрейкæ дæр, мæ худ дæр дуаргæрон къулыл хост зæгæлтыл æрцауыгътон. Загътон, ничи мæ бафиппайдзæнис, фæлæ историйы ахуыргæнæг, куыддæр дуарæй æрбахызт, афтæ мæнмæ фæкомкоммæ и, стъолыл къласы журнал æрæвæрдта, райгом æй кодта, стæй мæнæй райдыдта:

– Дауыры-фырт, размæ-ма рацу!

Æз æнхæлдтон, урок мын дзурын кæны, зæгъгæ. Æз æм цæттæ уыдтæн. Йæ цуры куы æрлæууыдтæн, уæд мæ алыварс æрзылд, къæхты бынæй сæрмæ мæ цæстæнгасæй сбарста, цыма мæ абон фыццаг хатт федта, уыйау, стæй къласырдам азылд æмæ, мидбылты худгæйæ, загъта:

– Дæхицæй цы ‘ппæлыс, лæппу?

Уымæй цы зæгъынмæ хъавыд, уый ме ‘мбæлттæ иууылдæр бамбæрстой, худæг сыл бахæцыд, æз дæр мæхи нал баурæдтон.

Уæд æй нæдæр ме ‘мкъласонтæ зыдтой, нæдæр мæ ахуыргæнæг, уыцы бонты мыл цы ‘рцыдис, уый.

Æз бауарзтон, æз фыццаг хатт бауарзтон! Йæ сæрыхъуынтæ-иу фæстæрдæм кæмæн раивæзтон, черниладоны-иу сæ кæмæн ныттылдтон, уыцы цъæхдзаст чызг раззаг партæйыл бадтис...

Бирæ азты фæстæ дæр-иу мыл дзæнæтыбадинаг Алыксандыр куы сæмбæлд, уæд-иу кæддæрау йæ мидбылты бахудт æмæ-иу мæ афарста:

– Дæхицæй ма искуы феппæлыс, Дамир?

Нæ дыууæйæн дæр-иу уый æхсызгон мысинаг уыди. Дард Итали æмæ уыцы цъæхдзаст чызг та ме ‘взонг, мæ рагбæллицты базадысты...

АРКЪАУ ÆМÆ СÆГЪЫ ДÆНДÆГТÆ

Ивгъуыд æнусы æртынаем азтæй иуы партийы райкомы секретарь Дудтан (нæмттæ ивд сты. – Д. Д.) колхозмæ тыххæй кодта йæ сыхаг, йæ тæккæ дæллагварс цæрæг Болайы. Дзырдта йын лæгæй-лæгмæ, басидтис-иу æм хъæубæсты æмбырды адæмы астæумæ дæр. Бола къæрттæй цъула не ‘ппæрста: нæ мæ фæнды, уый мæхи бар у. Иудзырдæй, нæ бакуымдта. Дудтан

айтæ-уыйтæ нал фæкодта, фæлæ Болатæм цалдæр тызмæг лæджы сæрвыста æмæ йын уыдон йæ цæхæрадоны цъæх нартхоры хуым цæвæгæй ныккарстой æмæ йæ колхозы фермæйы фосæн аластой.

Йæ мастæн нæ бафæрæзта Бола: иу æхсæв йæ хицау сыхаджы размæ бабадт æмæ йæ топпæй бахста. Уымæн Хуыцау баххуыс кодта: фæцис æрмæстдæр рог цæф, стæй йæ партион билет туджы сæвдылд æмæ хæссынмæ нал бæззыд. Баивтой йын æй дыккаг бон, Болайы та ахсгæ æркодтой, 25 азы йын радтой, 15 дзы фæбадт Сыбыры.

Куы ссыди, уæд та се ‘хсæн... сæгъ бацыдис. Дудтаны æгоммæгæс сæгъ: Болайы цæхæрадонмæ фæцалх æмæ сын-иу куы сæ нартхор, куы сæ халсартæ бахордта. Бола Дудтанмæ нæ дзырдта, фæлæ-иу сæм йæ уæздан æфсины сæрвыста, уæ къулбадæг сæгъæн исты æрхъуыды кæнут, зæгъгæ, нæ бон дзы куы нал у. Цалынмæ Дудтан рахъуыды-бахъуыды кодта, уæдмæ-иу сæгъ кауы сæрты – гæпп æмæ та мерс кæны. Æрцахста йæ Бола йæ фæстаг къæхтæй, ныббаста йæ сарайы цæджындзмæ, хæдзарæй аркъау рахаста æмæ йын...

Сæгъ сæхимæ уасгæ слыгъд. Уасы æмæ уасы, банцайыны хъомыс ын нал уыд. Цы кæна, зæгъгæ, йæм хъæуы астæуæй фосы дохтыры скодтой, уый йын йæ ахсæн, йæ фæрсчытæ фесгæрста. Йарæбын ницы, дам, кæны. Стæй æрæджиау йе ‘взаг, дам, ма йын фенæм. Йæ дзых ын фæйнæрдæм аивæзтой, æмæ дæ балгъитæг афтæ: иу дæндаг дæр дзы нал уыд, комы къултæ тугæйдзаг...

Дудтан æмæ Болайы ингæнтæ абон хъæуысæр Хохы уынджы уæлмæрды фæрсæй-фæрстæм сты...

КАРЧЫ ЦЪИУ КЪУЛЫЛ – ТЪÆПП!

Ацы цау та нæм æрæджы æрцыди.

Уæртæ кæройнаг сыхы цæрæг Дзиуа бакодта афтæ. Æз ын йæхи лæгæй-лæгмæ нæ зонын, йæ кой та йын хъусын.

– Фыззонд у, – дзурынц дзы иутæ.

– Бирæ йын нæ ахæссы, – йæ фарс рахæцынц иннæтæ, – уайтагъд æм фæсмон æрцæуы.

– Фыдбылыз куы ‘рцæуа, уæд ма йе ‘рæджиауы фæсмон кæй хъæуы? – сбыцæу ваййынц иннæтæ.

Уалдзыгон райсомтæй иуы Дзиуа сæ кærты хæдзары къулрæбын зæронд стъолыл фæйнæг æрæвæрдта, йæ иу кæроныл ын йæ авдаздзыд лæппуйы сбадын кодта, цæмæй фæйнæг ма быра, уый тыххæй æмæ иукъухыг хырх райста. Фæйнæджы ссад цых-цырæгæй фемæхст кæрдæгмæ. Иуварс бæласы бын чи хызт, уыцы карчы ногуагъд цъиутæ йæм фæкомкоммæ сты, сæ бур бырынчътæ дзы фæттыстой.

Асырдта сæ йæ къахы систæй Дзиуа. Цъиутæй уый уайтагъд æрбайрох, æрбакалдысты та. Дзиуа та сæ ногæй асырдта. Уыдон та ногæй йæ сагæхты æхсæнты ауадысты.

Нал сын бафæрæзта Дзиуа, фæгуыбыр кодта, иуы дзы рацахста, йæ къух дард фæхаста æмæ йæ къулыл – тъæпп!

Йæ цæлхъ æгас хъæуыл дæр азæлыд. Авдаздзыд лæппу фæтарст, кæугæ хæдзармæ алыгъд. Дзиуа йæ фæдыл дæр нæ акаст: нæ йæ ‘вдæлд хырхынæй.

ÆГЪУЫССÆГ ÆХСÆВТÆ

* * *

Тар æхсæв æрытыдта йæ пæлæз,
 Арвы риуыл мигъты бардз хуыссы.
 Дымгæ мæм æрбахæссы дæ хъæлæс,
 Рудзынгæй мæм мидæмæ бырсы.

Дымгæ, дымгæ!.. Ма мæм хæсс йæ хъæлæс,
 Ме ‘дзард сæнттыл ма баппар дæ хыз.
 Мидæмæ мæм талынг авгæй ма кæс, –
 Нæу дæ цæст йæ цæстытау æрвхуыз.

Цу мæнæй! Ныууадз мæ, цæй, мæ адыл!
 Уа æхцон дын ма хæссæд дæ хъазт!
 Дæу бынтондæр ницы домæ царды,
 Нæу дын зонгæ уаз æнкъарæн, уарзт.

...Тар æхсæв у, мадардау, фыдбæгънæг,
 Гом бæлæстæ акъул ысты, кæс.
 Фест мын ды рæстæвдисæн дæхæдæг, –
 Уарзонмæ мæ уарзты хъыг фæхæсс!..

* * *

Мæ бæллицтæ мын дон-гуылфмæ нывзылдтай,
 Мæ рыгъд уды æнæсæттон тых нæй!
 Цæвы мæ дон йæ уылæнты пырхæй,
 Ныццæвы мæ æхсон къæйтыл æвзыдæй.

Мæ рухс уалдзæг мын дон-гуылфмæ нывзылдтай,
Ныр ничи дæн – кæрдæджы хал тыгъд доны,
Æмæ хæссын мæ хъизæмар тыхтоны
Æварæзæй, магуыргурæй, гæвзыккæй.

Ныр мæм кæсыс, куыд мæ судзы цæссыг,
Æмæ дын нал ис бартæ, нал, мæ удмæ.
Æд бæллицтæ мæ бавзылдтай тыгъд фурдмæ, –
Фæрсудзы мыл æнæнцой фурд йæ зынг.

...Зæххы къори у хуры тыхæй уддон, –
Уый чи не ‘нкъары, уый та у æбузн.
О цардамонд, дæ авдæны сæ уз,
Мæн чи уарзы, стæй, чи нæ уарзы, уыдон!..

* * *

Зивæггæнгæ бур сыфтæртæ
Згъæлынц фæззæджы фæдджимæ,
Ирд, сæууон, хæрдгæ æртæхтæ
Ме ‘ргом аздахынц сæхимæ.

У уæддæр æнкъарддзæст райсом,
Тар хъæд разынди быгъдæгæй.
Ме ‘ппæт цинтæ дæм фæхастон,
Уарзт табугæнгæ – сыгъдæгæй.

Ды фæтæргай дæ... Фæцыдтæ!..
Нал мын ис дæ артмæ бартæ.
Амондхæссæг зæд фæцыдæр,
Мигъты фале бамбæхст уартæ.

Цæссыг, урс цæссыг, сырх зынгау,
Йе знæт урс æвзæгтæ сласта.
Маст, цæхæрифтыгъд нæмыгау,
Риуы къултæ судзгæ сфаста...

ÆГЪУЫССÆГ ÆХСÆВ

Æгъуыссæг мæ æрвыста уынгмæ,
Кæдæмдæр ме ‘дзард фын фæлыгъд.
Сирены хæрздæф хаста дымгæ,
Фæскъæвда арв сæнт ирдæй зынд.

Хуылыдз кæрдæг йæхи æруагъта,
Сындæг йæхимидаг тæлфыд.
Йæ рустыл мæйы рухс тын растад,
Цыма йын хъахъхъæдта йæ фын.

Уыг йе ‘нкъард зарджытæ нывæста,
Тылди йæ хъоппæг цæстæй сыг.
Мæ зæрдæ мын сыгъта, æлвæста,
Æргæвста мæ йæ сусæг хъыг.

О, ИР!..

Фæкалдтæ, уæд дæхæдæг сыст,
Хæрзмæ æнхъæлмæ ма кæс.
Зæгъ, чи дын банкъардзæн дæ рыст? –
Дæ алывæрстæм акæс...

Цы дын ис, ууыл хъæц ‘мæ цу,
Къæвда уа æви хур бон.
Дæ лæзæрд пæлæз дын – хъæццул,
Дæ нымд зарæг – дæ исбон.

Фæлæ уæддæр æууæндын æз,
Нæу ацы цард æнæ фарн!
Æрцахсæд алы бон уæ хыз
Зæрин кæсаг, æнæнтау!

Фæрнай хæрут æмæ цæрут,
Уæ цæрæнбонтæ даргъ уæнт!
Хъыгæй, фыдбылызæй хызт ут,
Мæ мæт уæ мадæр ма уæд!..

Ис арвæн хур, мæй дæр ын ис,
Куыд нæ уа уæд сæрыстыр?!
Дæ цæссыг макамæн æвдис,
Фæрайдзысты дæ рыстыл.

Тæхудиаг у арвы цъæх! –
Сæрыстыр уæвын хорз у!..
Мæ туджы самæст Иры зæхх,
Мæ цæф зæрдæ фыднос у.

Ызнæт, хæрдгæ-тæлфгæ цæссыг
Куы судзы уд йæ артæй!..
Æрмæст... Кæй æндавы дæ хъыг,
Дæ удысхæрзт, дæ катый?

...Сымах ыстут нымады. Ут!
Нæ ныхылын уæ хæрзтæм.
Нæдæр уын сисдзынæн мæ худ,
Куы ‘рцæйхизат мæ фæрсты.

Фæйлауæд, уадз, уæ удæй арт, –
Зынггурæг уæм нæ цæуын.
Кæд уыд æмуæрст-æмхуызон цард? –
Куыд æм хæцон быцæуыл?..

...О, Ир! Дæ хур куы дæн, дæ фырт,
Мæ мадау мын зынаргъ дæ.
Нæ хъусыс кæд хъæбулы куыд,
Уæддæр мæ удæн уаз дæ!

Дæ куыройбын ныргъæвстæн кæд,
Уæддæр мын дæ æназым..
Дæ зæйц чындзæхсæвтæ кæнæд,
Куыд зæла дард сæ хъазын.

Сæ ис фылдæр-фылдæр кæнæд,
Уæнт сойæвдылд сæ хæйттæ.
Кæд уыди цард æмбæр-æмуæрст,
Кæмæн кæнон тæргæйттæ?..

Æппæтдæр уыдон у, сæхи –
Сæ «къæбæр» у, сæ бадæн.
Кæмæ бакъул кæнон мæхи,
Ды дæр мын кæд къуырма дæ?!

Æндæр куыnnæ хъусыс мæ хъæрзт,
Мæ уды хъæр, мæ кæуын?
Æндæр куыnnæ уыны дæ цæст,
Дæ куыройбын кæй лæууын?

Æз дæр дæ хур куы дæн, дæ фырт!
Дæуæй мын нæй зынаргъдæр.
Ды дæ мæ уды тæгтыл хуыд,
Ды мын уызтай мæ авдæн.

Æдзухъомæй, мæгуыргурау,
Дæ дуармæ ныр ныргъæвстæн..
Уæддæр мæнæн зæрин хур дæ,
Мæ райгуырæн, мæ бæстæ!..

НӢГ ТӢЛМАЦТӢ

Муса АХМАДОВ

РАДЗЫРДТӢ

БОЧА

Боча йӢ дӢргвӢетин царды фыццаг хатт фӢрынчын. КӢд ыл фынддӢс ӢмӢ ӢртиссӢдз азы цӢуы, уӢддӢр цардбӢллонӢй фервыста йӢ бонтӢ. Рынчындоны дӢр никуы Ӣрхуыссыд – кӢд-иу искуыиу хатт йӢ хӢстӢджытӢй кӢнӢ йӢ зонгӢтӢй искӢй абӢрӢг кодта уым, ӢндӢр йӢхӢдӢг никуы ‘рсад.

Ныр ыл цы бӢллӢх ӢрбамбӢлд? РынчындонмӢ цӢмӢн Ӣрбахаудта? Знон ын дохтыр афтӢ, дӢ уыргтӢ, дам, сӢ хорз уавӢры не сты, кӢӢртт кӢнын дӢ бахӢӢудзӢн. Боча рамӢсты. ЗӢрондӢй ма уый та цавӢр кӢӢртт у! МӢлӢты бирӢ цӢрӢнбон ма йын ис! Дохтыры карды бын амӢлыны бӢсты ма кӢд иу чысыл ацӢрид...

ИзӢрырдӢммӢ йӢ маст фӢсабырдӢр ӢмӢ йӢхинымӢр хӢуыды кӢны: «Чи зоны, уый фӢстӢ фӢсӢрӢн уон ӢмӢ ма кӢд иу-цалдӢр азы ацӢрин».

ӢхсӢв-бонмӢ алыхуызон фынтӢ уыдта: ӢвзӢртӢ ӢмӢ хорзтӢ. ӢвзӢр фынтӢ – чӢизи цӢугӢдӢттӢ, мӢрдтимӢ архайдта, тугтӢ... ХӢрзтӢ та – сыгӢдӢг цӢӢх арв, дидинӢг калӢг сӢрвӢеты хизынц урс бӢхтӢ. ӢхсӢв-бонмӢ фӢудхар кодта йӢ фынты азарӢй, стӢй Ӣрсабыр, фынтӢ хӢйрӢджытӢ сты, уыдон ницӢмӢ дарын хӢӢуы, зӢгӢгӢ. НогӢй куы афынӢй, уӢд та йӢ фыны федта, дӢс азы дӢргӢы иунӢг

хатт дәр кәй никуы федта – йә фыды... Уайтагъд фехъал уыцы фыны фәстә әмә суанг бонмә нал бафынәй.

Хуры тынтә рудзынгәй әрбакалдысты әмә бахъарм кодтой зәронд ләджы әгъуыссәгәй фәллад әмә фәлурс цәсгом.

Боча йә хуыссәны рабадти, рудзынгәй федта сыгъдәг цъәх арв әмә йәхинымәр загъта: «Уыныс, мә фыд, дәумә фәцәуыны фаг ныфс мәм нәма разынд!»

Йәхицән бирә цәрын әнхъәл нал у, фәлә йә мәрдтәм дәр нәма фәнды. Йә фыд, йе ‘фсымәртә, йә бирә хәстәджытә әмә зонгәтә ацыдысты уырдам әмә уал әгъгъәд у.

Ногәй та рудзынгәй акаст әмә федта, уалдзәг кәй фәуәлахиз. Йә цәстытыл ауад йә дыргъцәхәрадон – афонмә дидинәг акалдтой йә бәләстә, цымә, әнә уый цы ми кәнынц. Әнкъард кәндзысты. Фәткъуы, кәрдо әмә иннә бәләстән дәр адәймагау ис уд, сәхи зәрдәахаст әмә, Боча сә цуры кәй нәй, уый әмбарынц. Йә зонгә адәмәй бәләстә цыма тынгдәр әнкъард кәнынц әнә Боча.

Фыццаг мит-иу куы рауарыд, уәд хъәды цуангәнгәйә әвәд миты рог зәрдәйә цәуыс, дә уәхскыл топп ауыгъд әмә фәлгәсыс алырдәм, кәд исты дә къухы бафтид, зәгъгә. Стәй раздәх дә хъарм къонамә. Рудзынджы авг хойы тымыгъ, ды пецы цурмә бацәуыс әмә банкъарыс де уәнгты сындәггай хъарм куыд хъары, уәларт аджы хъәдур кәнә дзидза фыцы әмә дын сә тәф әхцон у, дә бинойнаг Секийматимә царды алы хабәрттә нывәнд...

Бочайы царды-иу ахәм хуымәтәг цинтә чысыл нә уыдис әмә йә нә фәнды, уыдонәй фенәхай уа, уый...

Әмә ныр йе ‘мгъуыдыл дохтыр Хайд райсомәй йә палатәмә куы ‘рбацыд әмә йәм фәрсәджы каст куы ‘рбакодта, уәд сразы, акъәртт әй кәной, ууыл.

Әмә йә куы акодтой, уәд цыдәр кәуындзаст уыди бон, әрхәндәг. Бочайы стъоылыл байтыгътой, укол ын скодтой әмә ницыуал бамбәрста. Цалынмә йә цалцәг операци кодтой, уәдмә арв асыгъдәг мигътәй, Боча наркозы фәстә куы әрчицыдта палатәйы әмә рудзынгмә куы фәкомкоммә, уәд та федта хуры әрттивгә цәст.

Йә дохтыр әмә йәм медицинон хотә дзәбәх кәй зылдысты, уый руаджы тагъд фәдзәбәх Боча. Йәхиуыл куы фәхәцыд, уәд әй бафәндыд йә дохтырән зәрдиаг арфәтә ракәнын.

Палатæмæ-иу куы æрбацыд дохтыр, уæд Боча архайдта зæрдæлхæнæн ныхæстæ кæныныл, фæлæ йæм уыдон фаг нæ кастысты, фæндыдис æй хорз лæвар ын ракаенын, мæлæтæй йæ чи фервæзын кодта, уыцы адæймагæн. Иуахæмы йæ ус Секийматæн бафæдзæхста, цæмæй йемæ ‘рбахæсса кусарты æвдасарм. Гæнæн ын куы фæцис, уæд æй Боча Хаиды къухты фæсагъта. Хаид нæ разы кодта йæ райсыныл, фæлæ, зæронд лæгæн куыд хъыг уыд, уый куы федта, уæд сразы лæвар райсыныл.

Боча бамбæрста, æфсæрмай йæ кæй райста Хаид, æндæр æй мурдæр ницæмæн хъуыд.

Æмæ йæ зæрдæмæ тынг цы фæцæуа, ахæм лæвар ын скæнын хъæуы, зæгъгæ, йæ уыцы хъуыды иу ран нал уагъта. Фæлæ цы?..

Гъемæ дын, Хуыцау хорз ракаена, иу бон куы базонид, цавæр лæварæй йын балхæнид йæ зæрдæ, уый.

Рынчындоны парчы лæдзæджы ‘нцæйтты фæцæйцыди Боча æмæ иу къутæры бын æрлæууыд йæ фæллад суадзынмæ. Къутæры иннæ фарс уыди бандон æмæ дзы цалдæрæй бадтысты. Сæ ныхас Бочамæ дзæбæх хъуыст æмæ сæм æнæбары йæ хъус æрдардта. Хаиды йæ хъæлæсæй базыдта:

– Арсы цармыл æз минырдæг дæр раттин.

– Уанцон нæу! Цы дзы кæныс ахæм аргъæй?

– Нæ хæдзары мæ уат сфæлындын рагон хуызы, нæ фыдæлтæ-иу куыд кодтой, афтæ. Арсы царм уал къулыл куы бакæнин, уæд мæ фæнд æрдæг æххæстыл нымай!..

Бæргæ, Боча Халидимæ дыууæ азы раздæр куы базонгæ уыдаид, уæд ын йæхæдæг балæвар кодтаид арсы царм.

Уыцы цармы хицауыл дыууæ боны дæргъы фæцуан кодта Боча. Арсимæ фыццаг куы фембæлд, уæд æй фехста, фæлæ йæ нæ амардта, æрмæст æй фæцæф кодта æмæ йын алыгъди цæфæй. Рог цæф сырды фæстæ зылын ницы пайда у, зæгъгæ, йæ хæдзармæ раздæхт. Дыккаг бон дæр та уым фæцæйцыд æмæ та фембæлди цæф арсыл. Уымæ бакæсын, мæгуырæг, дæлгоммæ ныффæлдæхти, йæ цæф къахæй цы туг лæдæрсти, уый, цыма йæ уд исы, уыйау сдæры.

Боча йæ дыууæ хатты бахста. Æмæ йæ хæдуæлвæд фæсмойнаг фæцис: арсы мæлæтдзаг богъ абон дæр Бочайы хъусты зæлы.

Арсы царм бирæ рæстæг йæ уаты къулыл ауыгъдæй фæлæуыд, стæй йæ иу æрыгон лæппуйæн балæвар кодта. Джинсдарæсы æмæ даст сæрæй сæ хъæуы уынгты рацу-бацу кодта – горæтæй

арцауаг нывгәнәг. Йә мольбертимә зылди хъауы алыварсты. Исчи-иу әй куы бафарста, цы агурыс, зәгъгә, уәд-иу афтә фәкодта:

– «Дохновени» агурын ам.

Зәронд ус Карийбат – фынддәс әмә әртиссәдзәздзыд – афтә зәгъгы:

– Ләппу, мәнән чысыләй фәстәмә алы къуым дәр зонгә у, фәлә дзы уыцы әнахуыр «дохновени» никуы фәдтон, стәй йә хъусгә дәр никуы фәкодтон. Дә рәстәг дзәгъәлы ма саф, фәлтау сыхаг хъауты искәйты бафәрс.

Горәтаг ләппу зәронд усы ныхәстәм йә мидбылты бахудти, әндәр дзургә ницы скодта.

Боча нывгәнәджы сәхимә әрбахуыдта, әхсәв кәмдәр халагъуды кәй бахуыссы, уый куы базыдта, уәд. Ныр уазәг нывыл фысым ссардта, Боча та – изәрыгәтты-иу кәимә аныхас кәна, ахәм замманай әмбал. Ныхасәмбалән әцәг дәр диссаг басгуыхт, бирә цыдәртә зыдта. Зәронд ләджы зәрдә балхәдта, фыдәлты әгъдәуттә хорз кәй зыдта, уымәй дәр, даст сәрәй дәр фыдәлты әгъдау әххәст кәны, уәдә горәтәй арцауаг иуәй-иу арыгон ләппутау хәмпәл сәрәй цәуа.

Фәлә Боча уайтагъд бамбәрста, Алмагомед – афтә хуынди нывгәнәг, – бынтон хиуарзон әмә къуыдипп арәзт кәй у. Дзургә-дзурын уарзта, цәмәй әрмәст уымә хъусой, йәхәдәг та хистәры ныхәстә ницәмә дардта, суанг-иу ын йә ныхас дәр фескъуыдта Бочайән. Фәстәдәр сбәрәг ис, йә сәр дәр фыдәлты әгъдауы тыххәй нә даста, фәлә йә сәрыхъуынтә згъәлгә кодтой әмә тарсти, арыгонәй йә сәр куы сгәмәх уа, уымәй.

Боча уәддәр «нә» зәгъын нә бафәрәзта Алмагомедән, горәтмә куы цыди, уәд дзы ракуырда, цәмәй йын йә арсы царм ратта. Царм йә дынджыр хызыны куы тъыста, уәд Бочайән цәмәйдәрты зәрдә әвәрдта, иннә хатт ома ардәм куы цәуа, уәд ын әрласдзән топныхосы къопп, гилдзытә, брезент плащ, дардмә чи рухс кәны, ахәм фанарь...

Уәдәй фәстәмә йә кой дәр нал райхъуыст.

Ныры хуызән цалдәр азы дәргъы никуы фәсмон кодта, йә арсы царм кәй баләвар кодта, ууыл.

Ныр әй йә ирвәзынгәнәг дохтырән нә раттид... Цәй, ныр ма цы, цы уыд, уый уыд... Куыддәр рынчындоңәй ацәуа, афтә

йæхи барæвдзытæ кæндзæн ногæй цуаны ацæуынмæ. Загъта, æмæ йæ къухмæ хæцæнгарз никуыуал райсдзæн цуаны охыл, фæлæ...

Ныр дæр ма уыцы арсы тæригъæддаг богъ-богъ йæ хъустыл уайы, фæлæ Хайды уат фыдæлтывкон æгъдауыл сфæлгонц кæныны тыххæй хъуамæ самал кæна арсы царм.

О, кæд-иу хъæдмæ æд хотых цыдис, уæддæр æй йæ уæхскæй никуыуал æриста. Фæлæ ма йæ ныр фæстаг хатт ацæуын хъæуы...

Иу изæр ын, йæ фарсмæ палатæйы чи хуыссыд, уый афтæ:

– Хайды фыд дæр ацы рынчындонны ис, уый зоныс?

– Æцæг? Æмæ кæцы уаты ис?

– Фынддæсæмы.

Боча æвæстиатæй фæраст уыцы уат агурæг, йæ фыдæн ын бузныг загъта, ахæм хъæбул чи схъомыл кодта... зæрдиаг арфæтæ йын фæкæндзæн, йемæ дæр истæуылты аныхæстæ кæндзæн.

Палатæйы ничи разынд. Иу æрыгон лæппу йæ афарста:

– Кæй агурыс?

– Хайды фыды фенын мæ фæнды.

– Нæ хирурджы фыд дæ хъæуы? Чысыл банхъæлмæ кæс, тагъд æй ардæм хъæуы... Уæртæ ‘рбацæуы.

Къæлидоры, йæ къæхтæ тыхласт кæны йæ фæдыл, йæ хъустæ ныхъхъыл сты, боцъо сæгъы боцъойау цыргъ, змæлы, цæсгом ныффæлурс, фæлæ бæрзонд, хæрзконд зæронд лæг æрбацæуы.

Бочамæ цыдæр зонгæйы хуызæн фæкаст, цымæ ма йæ кæддæр федта... Йæ цурмæ куы ‘рбахæццæ лæг æмæ куы фемдзаст сты, уæд æй Боча базыдта, æмæ митау афæлурс, йæ бинаг был æмæ къухтæ зыр-зыр кæнын байдыдтой.

Лæг йæхи палатæмæ нæ, фæлæ цыппæрдæсæммæ баивгъуыдта – кæнæ уый дæр базыдта Бочайы, кæнæ та йæ дзы исты хъуыддаг уыд.

Боча фæуыргъуыйау, къуырмайау фæци, Халиды фыды йын чи бацамыдта, уыцы æрыгон лæппуы дæр лæугæ æмæ ардæг ныхасгæнгæ фæуагъта æмæ йæхи палатæмæ фæраст, лæппу йæ фæстæ джихæй кæсгæ баззад.

Боча йæ сынтагыл æрбадт æмæ йæхи æрсабыртæ кæныныл архайы, кæд рæдигæ фæкодта, уæд та, загъгæ... Нæ, дзæгъæлы гуырысхотæ кæны, уый у, уый, ныр дзы фæндзай азы бæрц йæ маст райсынмæ кæй агуры... йæ фыд æмæ йæ дыууæ хистæр æфсымæры кæй аххосæй бабын сты... Мæнæ цы хабæрттæ æрцыд раджы кæддæр.

Уæд ацы лæг, – йæ ном Барзнак – царди Бочайы райгуырæн хъæу Варш-Юрты.

Иуахæмы Боча йе ‘фсымæртæ, йæ фыд æмæ сæ хæстæг чызг Заман быдыры куыстой. Барзнак-иу чызгмæ куы иуырдыгæй баласта йæхи, куы иннæрдыгæй æмæ дын мæнæ Заманы цонгыл фæхæцыд, ома «андзæвыд ыл». Уый та уæды рæстæджы стыр худинаг уыди чызгæн дæр æмæ йæ хæстæджытæн дæр. Заманæн йæхицæн хæрз æфсымæртæ нæ уыди, æмæ Барзнакæй чызджы æфхæрд хъуамæ райстайккой Бауди æмæ Аднан – Бочайы æфсымæртæ. Фыдæлты æгъдау куыд амыдта, афтæ бакодтой: æрцахстой Барзнакы æмæ йын йæ хæлаф æрластой...

Туджджынтау фесты дыууæтæ, фæлæ хистæртæ се ‘хсæн бацыдысты æмæ сæ бафидæуын кодтой. Æнхæлдтой, хъуыдаг ууыл ахицæн, фæлæ...

Барзнак йæ фыцгæ маст æмбæхстæй дардта. Бауди æмæ Аднанæй йæ маст райсыны тæрхæттæ кодта, уæлдайдæр та сæ фыд Докуйæ.

Адæм дзырдтой, зæгъгæ, Барзнак, дам, Шатойы цыдæр стыр хицауæн гæртам радта – иу хъуг æмæ фынддæс мæрты мæнæу. Цæмæй йе ‘ртæ ‘нæуынон лæджы фесафын кæна, уый тыххæй ницæуыл уал ауæрста. Уыцы хицауы дзыхæй Доку æмæ йæ фырттыл æрымысыдысты, цыма абырджытæн æххуыс кодтой, фæлæ кæд æмæ кæм, уыдæттæ ничи зыдта. Æрмæст Барзанк æмæ йе ‘мбæлттæ тæрхондоны мæнг æвдисæн кодтой. Ахæм тугтæ сыл ныххуырстой, æмæ æнаххос æртæ нæлгоймаджы Сыбыры хъоргъы мыггагмæ аирвæзтысты.

Бочайыл уæд фынддæсæм аз цыд. Сæ хæдзарвæндаджы иунæг нæлгоймагæй баззад æмæ, фыдæлты æгъдаумæ гæсгæ, хъуамæ йæ фыд æмæ йе ‘фсымæрты туг уый райстайд. Ард бæргæ бахордта, сæ туг сын кæй райсдзæн, фæлæ Барзнак Варш-Юртæй æрбадæлдзæх. Уæдæй абонмæ йæ фæагуырдатæ, фæлæ йыл никуы фæхæст. Кæддæр фехъуыста, Барзнак дæр ахст у, æмæ ахæстоны кæмдæр джиуы. Æмæ мæнæ ныр йæ размæ фæци рынчын æмæ бынтон лæмæгъай... «Иу дæс азы размæ йыл уæд та куы фембæлдаин», – хъуыдытæ кæны Боча, йæ сынтæгыл бадгæйæ. Цæй, ницы кæны: нæлгоймаг зæрондæй дæр нæлгоймаг у æмæ хъуамæ хорздзинад хорзæй фидæ, фыдох та – фыдохæй.

Суанг изæрма Бочайы уды мидæг дыууæ хъæлæсы кæрæдзи ныхмæ фæтох кодтой: «Омæ ныр бынтон слæмæгъ, рынчын у», –

«Æмæ цы? Мæ фыд дæр уыцы рæстæг рынчын уыди, фæлæ йын ничи фæтæригъæд кодта, æртæ лæджы хуыцауы дзæгъæлы фесæфта ацы ницæйаг. Мæ фыд æмæ ме ‘фсымæрты цур цы цæсгомæй æрлæудзынæн мæрдтыбæсты, сæ туг сын нæ райсгæйæ? Фæлæ мæ ирвæзынгæнæджы фыд куы у! Чи зоны, æндæр дохтыр дæр мын скодтаид ахæм операци, кæд мæ амонд афтæ уыди... хъысмæтæй аразгæ у алцыдæр. Мæ мæлын афон нæма ‘рхæццæ. Æмæ фенæфæразгæ дæн Хуыцауы фæндæй...»

Ма амар, зæгъгæ, йын цы хъæлæс дзырдта, уый тыхджынайтыхджындæр кодта. Боча, кæд архайдта цыма нæ хъусы уыцы хъæлæс, уæддæр ын дзы ницы уади. Æмæ цæмæй ацы хъуыдытæ аиуварс кæна, уый тыххæй скарста: куыддæр æрталынг уа, афтæ йæм бацæудзæн. Фæраст ис хæрæндонмæ кард агурæг.

Хæрæндоны бирæ адæм нæ уыд. Боча хæрыныл нæ балæуыд, лæугæ-лæууын иу киселы агуывзæ анызта. Даргъ фынджы иннæ кæрон дзул лыг куы фесты, уæд уырдам бауад æмæ кард йæ дысы амбæхста æмæ рацæйцыд.

– Кард фæстæмæ йæ бынаты сæвæрын ма ферох кæн! – хъæрæй йæм радзырдта тæбæгътæхсæг сылгоймаг.

Боча фæтарст уыцы хъæрæй, фæлæ уæддæр йæ сæр батылдта, хорз, зæгъгæ, æмæ хæрæндонæй фæдде...

Æнафон у, къæлидоры дæр æмæ палатæйы дæр ничиуал змæлы. Бæстæ сабыр. Боча дæр хуыссы йæ сынтæджы, кард йæ базы бын бакодта æмæ ‘нхъæлмæ кæсы, змæлæг нал ис, фæлæ уымæн та, дызæрддыджытæй хъуырмагонд лæгæн, алы æнæрайы мысинæгтæ æвирхъау нывтæ йæ цæстытыл фынтау уайы, зонд мынæггæнæг нывтæ...

Зымæг. Бирæ мит ныууарыд. Хъызт дымгæ рудзынг æрбахойы. Уат та хъарм æмæ æфснайд. Хæдзары хицау Доку уырындыхъыл бады, Бауди æмæ Аднан цæуылдæр зæрдиаг ныхас кæнынц. Боча йæ кæстæр хо Непоимæ æнхъæлмæ кæсынц, мад уæларт цы хъæбынтæ цæттæ кæны, уыдонмæ...

Æвиппайды бæстæ гыбар-гыбур сси, сæ дуæрттæ бахаудысты, æмæ хъызт дымгæ митимæ мидæмæ æрбагуылф кодта, пецы смидæг. Боча йæ мад æмæ йæ хо Непоимæ кæмдæр хохы митæмбæрзт уæлвæз фегуырдысты, адон та æртæйæ дæр бæгъæввад. Цæуынц, цæуынц æбæрæг кæдæмдæр, уазал æмæ стонгæй, фырфæлладæй кæуынц.

Æппынфæстаг сæм сæ хæдзар разынди, сæ хæдзары дуарæй рахызти Барзнак, дынджыр дзидзайы хай æмæ фыцгæ хъæбынты аг йæ къухты рахаста æмæ йæ митыл æрæвæрдта. Дуæрттæ ныхгæдта æмæ сæм аразæнтæ ныххуыдта. Æвиппайды, цыма уæларвæй райхъуыст кæйдæр хъæлæс. Боча арвмæ кæсы, хæхты цъуппытæ, цыма сау мигъты уæзæй æргуыбыр сты, афтæ зынынц. Ногæй та райхъуыст уыцы хъæлæс. Уый Бочамæ йæ фыд Доку куы сиды йæхимæ! Фæлæ та Барзнак ногæй фæцæуы сæ хæдзарырдем судзгæ æхсидавимæ, хæдзар ныггуыпп ласта æмæ сау пиллон уадзы. Рудзынгæй сæм разындысты Доку, Бауди æмæ Аднанæйы æрдæгсыгъд цæстæмттæ. Архайынц æддæмæ рахызыныл, фæлæ рудзгуытæ цыдæр нарæг ныйисты æмæ сын рахизæн нæй. Бочайы азгъорын фæнды, цæмæй сын феххуыс кæна, фæлæ йæ къæхтæ цыма зæхмæ хуыд сты, фезмæлын йæ бон нæу, архайы, фæлæ иу къахдзæф дæр нæма акодта, афтæмæй хъæддаг сырдау æрдиаг кæны хъæлæсыдзагæй...

Йæ хид йæ къæхты бынæй акалд, фæлæ, куы фехъал, уæд бацин кодта, фын кæй уыд, ууыл. Хъал бæргæ раци, фæлæ йæ нывæрзæн кард æмбæхст кæй ис, уымæй йæ зæрдæ бамæгуыр. «Цæй, цы гæнæн ис, мæ туг мæ райсын хъæуы уыцы лæгæй æмæ йæ райсдзынæн».

Рабадти, кард йæ халаты дысы амбæхста, рахъуызы, мæй цæстыдзагæй кæсы рудзынгæй, гæдыбæлæсты сыфты сæр-сæр цæуы рудзынджы гом чысыл цæстæй.

Дуар хъавгæ æрдæггом бакодта Боча æмæ хъуызгæ рабырыд. Бæстæ æгуыппæг, æрмæст сахат ныццагъта фæсæмбисæхсæв æртæ сахаты. Йæ хъустæ гуыр-гуыр кæнынц цъæхснагзæл æмыры. Боча фæхæццæ кæны фынддæсæм палатæмæ. Йæ къахфындзтыл алаууыд æмæ бакаст палатæмæ ахуырт фæрсаджы сæрты. Барзнак хуыссы рудзынгмæ хæстæг æвæрд сынтæгыл. Схуыфыд æмæ цыдæртæ бахъым-хъым кодта æрдæгфынæйæ. Мæйы рухс йæ цæсгомыл хъазы æмæ йын æй цыдæр æнахуыр хуыз кæны.

«Дуар сонтæй фегом кæндзынæн æмæ йыл мæхи андзардзынæн», – зæгъы йæхицæн Боча, фæлæ йæ цыдæр къуылымпы кæны. «Куыддæр иннæ фарсыл æрзила, афтæ багæпп кæндзынæн». Барзнак ын цыма йæ фæндон æххæст кодта, уыйау иннæ фарсыл æрхуыссыд, йе ‘ргом къулырдæм. Ныр Бочайæн ницуал æфсон уыди: цы сым-сым кæны, цæмæ ма у йæ каст?

Уæртæ цыппæрдæсæм палатæйæ иу рынчын рацыд. Боча амбæхст къяулабын, æмæ йæ уый нæ федта – йæ рæзты аивгъуыдта. «Куыддæр æххæст фæаууон уа, афтæ багæпп кæндзынæн», «Нæ, лæг фæстæмæ куы баздæха йæ палатæмæ, уæд», – ногæй та фæндтæ кæны Боча.

Уыцы рынчын дæр та баздæхти фæстæмæ, кæцæй рацыд, уырдаæм. Ныр ын ницыуал æфсон ис, уæддæр нæ тагъд кæны. Бæстæ сабыр, æдзæм. Барзнак къяуырдаæм здæхтæй хуыссы. Кард Бочайы къухы... Тугисæг нæлгоймагæн ма цы нæ фаг кæны, цы ма йæ хъæуы? Йæ къæхтæ бынтондæр нызды сты, дуары хæцæнмæ бавнæлдта, иу чысыл æй базыхъхъыр кодта дуар æмæ йæ цыма цыдæр рухс акуырма кодта, уыйау æй фæстæмæ ахгæдта. Лæууы, йæ фæсонтæ къяулмæ быцæуæй æмæ йæ бауырныдта, йæ фæнд кæй никуы сæххæст кæндзæн, уый. Ногæй та афæлвæрдта мидæмæ бацæуыныл, фæлæ куыддæр йæ иу къах размæ фезмæлын кодта, афтæ йæ цæстытыл ирдæй ауадысты дыууæ нывы æмæ йæ æрурæдтой, фæстæмæ йæ аппæрстой.

– Цæй, куыд дæ, нæ фыды хай? – йæ фарсмæ бандоныл æрбадт лæг урс халаты. – Тагъд адзæбæх уыдзынæ, æмæ та алцыдæр йæ гаччы сбаддзæн, мæлынаен дын нырма раджы у, фæстæдæрмæ йæ аргъæвæм. Æри-ма дæ цонг, дæ туджы æлхъывдад куыд у... – Халид ын йæ къæрцхъус къухтæй бавнæлдта йæ цонгмæ... Иннæ ныв та: уысмы бæрц арс хуыссы йæ туджы мæцгæ, йæ цæссыг згъалы æмæ æнахъинон богътæ кæны... Уалынмæ топпы гæрах ныннæрыд...

Уыцы хабæрттæ йæ сæры афæстиат сты. Боча кард ныззыв-вытт ласта, хорз, æмæ йæ дзыгъал-мыгъулмæ ничи райхъал. Боча банкъардта, цæссыгтæ йæ рустыл куыд згъорынц, уый. Фæндыди йæ йæ хъæлæсыдзаг нынниуын, рынчындоны æппæт рынчынтæ дæр куыд райхъал уой. Фæлæ уæддæр зæрдæйы хатыр фæуæлæхох йæ фыдвæндыл.

Рынчындоны фыццаг уæладзыгмæ æрхызт. Бандоныл тарф-фынæйæ цы медицинон хо бадт, уый рæзты ацыд, дуары гуыдыры тъыст дæгъæл æрзылдта æмæ уынгмæ ахызт.

Гæдыбæлæстæ арвыл æндзæвгæйæ рæнхъай лæууыдысты, æмæ сæ аууæттæ дæргъай-дæргъмæ зæххыл хуыссыдысты, сæ сыфтæр сусу-бусу кодта, уалдзæджы рог дымгæ сæ иугай-дыгай æвзæрста. Хæстæг кæмдæр талынджы æмыр хæл-хæл кодта Аргун.

Боча рынчындоны кærтыдуарæй куы феддæ, уæд раздæр йæ фындзы сым-сым ссыд, стæй афтæ кæуын райдыдта, æмæ йæ буар цы у, уымæй æмриздæджы рызт. Тыхтæ-амæлтæй йæхи куы ‘рсабыр кодта, уæд хифхæргæйæ хъæрæй дзырдта æмæ дзырдта:

– Уый дын де ‘цæг лæджы аргъ, Боча... Афтамæй мын дæхицæй лæгау лæг æнхæлдтай!.. Нæ дын бантыст, Боча, нæ бантыст...

1978

ДЕНИСОЛТА

Варш-Юрты хъæуы диссаджы хабæрттæ цæуы. Се ‘взаджы цыдæр æнахуыр ног дзырдтæ фæзынди, раздарты-иу ахæмтæ никуы фехъуыстаис.

Зæгъæм, исчи хъæдмæ куы алыгъдаид цæрынмæ æмæ ныр фæстæмæ раздæхт, зæгъгæ, уæд, адæм цытæ дзурынц, уыдон æнцонтæй нал бамбарид. Нывыл ныхас сæ ничиуал кæны.

«Адон систы æрра æви... кæд мæхæдæг ферра дæн, æндæр уый бæрц адæм æмхуызонæй куыд сæрра сты», – ахъуыды кæнид хъæдæй æрбаздæхæг. Кæнæ та æцæгæй дæр æррайы хъæртæ ныккæнид æмæ хъæдмæ алидзид фæстæмæ.

Уæддæр цавæр æвзагæй райдыдтой варшюртæгтæ дзурын?..

– Æз нæ кружочы репетицитай рацыдтæн..

– Æз та изба-читальнимæ цæуын. Нæ йæ зоныс, избач йæ куысты ис, цымæ?..

– Нæ зонын, æз абон уым нæ уыдтæн! Зæгъ-ма, уæ лæг йæхи ТОЗ*-ы ныффыста?

– Ныффыста, знон нæм хъæусоветы депутат æрбацыди æмæ йæ ныффыста.

– Махмæ та дысон финагент æхсæвиуат бакодта...

– Уый, мæнæ галифе хæлаф кæуыл ваййы? Махмæ та дыууæ боны размæ хъалонтылзилæг агент уыди. Дзырдта, операцитæ тагъддæр фæуын хъæуы, зæгъгæ, йæ къæхтыл та кæд æмæ уыди къалостæ...

– Баадулы фырт Бакайы хабар фехъуыстай? Кæд нын сси селькорр. Знон изæр мын йæ филитон кастысты Шамтакты

* ТОЗ – товарищество по обработке земли – (Ред.)

тыххэй. «Разоблачение злоумышленника» хуыйны. Йе ‘фсымæр та, дам, комсомолмæ бацыди.

– Гъемæ, цы? Кæмæндæрты та сæ хæстæджытæ НКВД-йы службæ кæнынц.

Ахæм æмæ ма ноджы бирæ æнахъинон ныхæстæй байдзасты хъæуы уынгтæ.

Адæм сæхæдæг та æртæ къорды фесты: хъæздгуытæ, ома, кулактæ, мæгуыртæ – бедняктæ, середняктæ – рæстæмбис царджытæ. «Кулак» номæй адæм тæрсын райдыдтой. Уыцы ном кæуыл сбада, уыдонæй хи хъахъхъæнын æмбæлы нырæй фæстæмæ.

Денисолтамæ «мæгуыр», зæгъгæ, раздæр худинагтæнæг гакк касти, ныр ма йæм æгæр хорз дæр кæсы – ног хицауад архайы мæгуыртæн æххуыс кæныныл. Æгайтма уый дæр «мæгуырты» номхыгъды ис.

Денисолтайы æхсайаздыд хæлар Хама алы ран æппæлы: «Тагъд æппæт хицауад дæр уыдзæн мæгуырты къухы, адæмæн разамынд дæтдысты æмæ цардæй тъæпп хаудзыстæм».

Денисолта дæр мæгуыртæм хауы, йæ кæрты цыппар сæгъæй уæлдай фос змæлæг нæй. Ноджы ма зыбыты иунагæй цæры. Уæдæ ма «мæгуыр» цы ваййы?

Аст мæйы фæстæ Денисолтайыл сæххæст уыдзæн æртын азы – йæ ускурын афон раджы ахицæн, фæлæ нырмæ иу чызджы дæр нæма бафæндыд уымæ смой кæнын. Хъæуы ахæм ныхæстæ дæр сарæх сты: «Æвæццæгæн Денисолта дæр, йæ хæлар Хамайы хуызæн æнæ усæй базæронд уыдзæн».

Денисолтайы фæнды, кæй бауарза, ахæм чызджы ракурын. Сæ хъæуы ахæм чызг ис, йæ ном Келисат. Мæнæ йæм фенынмæ цæуы ныртæккæ суадоны былмæ. Ардыгæй адæм дон арæх нæ хæссынц, фæлæ Келисат алыбон дæр донхæссынмæ уырдаем цæуы. Суадон та хъæугæрон пыхсыты æмбæхсы. Келисат дæр хъæугæрон цæры æмæ йæ уыйадыл пæлхъ-пæлхъæй фыцгæ суадонмæ дард цæуын нæ хъæуы.

Денисолтайæн йæ фæндаг фæрæстмæ. Пыхсыты æхсæнæй йæм райхъуыст зонгæ хъæлæсы зарын. Къутæры къалиутæ фæйнæрдæм акодта, æмæ Келисат йæ тæккæ раз, йæ уарзон суадоны алыварс кафы, зары.

– Оу, Келисат, цы ми кæныс? Цæуыл схъæлдзæг дæ?.. Дæ кафт æмæ дæ зардмæ мард дæр рабаддзæн!..

– Ли-ли-ли-ли-ла-ла-ла-ла... – Цыма йæ уынгæ дæр æмæ хъусгæ дæр нæ кæны, уыйау зары æмæ цъилау зилы Келисат. Цасдæры фæстæ фæуагъта йæ зард æмæ кафт, æнахуыр хъæлæсы уагæй фæкодта: – Кæд ам репетици кæнын, уæд та?..

– Зонын æй, уыцы клубы хицау, къленц-мыленц Завалу уе ‘ппæты дæр сæрра кодта!..

Къуырийы размæ йын исчи Завалуйы куы бафаудтаид, уæд Келисат цæхæртæ акалдтаид, кæнæ йын алывыдтæ ныздзырдтаид ахæм адæймагæн. Фæлæ йын ныр уæлдай нал у. Раздæр йæ зæрдæмæ цыди, ныр базыдта, горæты йын ис бинойнаг. Стæй цыдæр схæл ныхæстыл схæцы:

– Æз ардæм æрцыдтæн, цæмæй уæ талынгæй рухсмæ ракæнон!

Йæхæдæг та хæрз æрæджы, фыдæлты æгъдæуттæ ницæмæ даргæйæ репетицийы заман æрхæцыд Кебираты цонгыл... Кебираты æфсымæртæ йæ, гыццыл ма бахъæуа «талынгæй рухсмæ» ма ракæной. Хъуамæ йæ хъæуы уынгты æнæхæлафæй арвыстаиккой. Адæм сыл сæхи ныццавтой æмæ сæ бафидауын кодтой. Завалу та ард хордта, бынтон æнæбары йыл андзæвыдтæн, зæгъгæ.

Келисатæн уæдæй фæстæмæ уæлдай нал у, Завалуйæ цыфæнды æмæ кæмфæнды куы дзурой, уæддæр. Æнæ уый дæр æм æхсæз усгуры сæ хъус дарынц. Мæнæ ныр йæ уæлхъус цы Денисолта лæууы, уый дæр семæ нымады нæу.

– Цæмæн æрбацыдтæ ардæм?

– Цæмæй дын мæ зæгъинагтæй цыдæртæ зæгъон!..

– Омæ сæ зæгъ!..

– Байхъус-ма, Келисат, демæ куы фæныхас кæнын, уæд мæ бафæнды Гуырдызстыны балæууын, цæмæй уырдыгæй фосы рæгъæуттæ æрбаскъæрон дæуæн æмæ фæцæуæг вæййын, фæлæ та мæ цыппар сæгъы æрбалæууынц мæ зардыл, фесæфынаы сын стæрсын, æмæ та фæстæмæ раздæхын...

Денисолта худын райдыдта, афтæ йæм фæкаст, цыма Келисат дæр бахъæлдзæг æмæ хуудзæни.

Келисат мæстыхуызæй фæзылд æмæ йын афтæ:

– Гъемæ æнцæд-æнцойæ цæр дæ сæгътимæ, хорз сæм зил, – йæ доны дурын фелвæста æмæ цæуынмæ фæци.

Денисолта йын йæ фæндаг ахгæдта:

– Ам ныммæлдзынæн, ды куыддæр ацæуай, афтæ!

– Цæй, цы ма мын дæ зарды ис зæгъын? – йæ дурын фæстæмæ зæххыл æрæвæрдта.

– Мæ зæрдæмæ мын байхъус!

– Æмæ йæм куы байхъусон, уæд цы уыдзæн? Зарджытæ кæны, мыййаг?

– О, уарзон зарджытæ кæны, – йæ рахиз армытæппæн йæ риуы галиу фарсыл уæздан æвæрд æркодта æмæ, цыма йæ зæрдæ æцæг зары, йæхимæ афтæ ныхъхъуыста.

Келисат хынджылæг хуызы загъта:

– Ахæм зарджытæй мæ хъуырмаæ дæн, бафæлладтæн сæ...

– Афтæ ма дзур, – йæ цæстытæ фегом кодта, ард хæрæгау тыхджын хъæлæсæй дзуры: – Келисат, дойныйæ мæлæг удæн дон ратт, хурмæ чи бакъæй, уымæн фæтæригъæд кæн, уæдзæу рынчынæн исты хос авæр... Курын дæ – смой мæм кæн!

– Æз дæуæй смой кæнон? Ликбезы чи сахуыр кодта, фæндырæй цæгъдын чи базыдта, йæ къух æрæвæрын дæр чи нæ зоны, йæ ‘нгуылдз чи æрæвæры, уыцы æнахуыргонд, фыр мæгуырæй йæ гуыбын кæмæн бахауд, ахæм лæппумæ куыд хъуамæ смой кæнон?! Мæнæн æртæ æфсымæры ис, уыдонæн сæ хæдзары стдæс стурæ æмæ дыууæ бæхы ис... Æхсæз усгурæ мыл дзуры æртæ хъæуæй, амæй-ай хъæздыгдæртæ... Куыд дæм хъуамæ смой кæнон? Уымæн уæвæн нæй!..

– Уыдæттæ мын цæмæн дзурыс, Келисат? Мæ фыды ингæнæй дын ард хæрын, куыстытæй дæм кæд æрхауа искуы-иу хатт цæхæрадоны бæлæсты сыфтæртæ рамæрзын...

– Хорз, хорз, дарддæр дын сæ мæхæдæг ранымайдзынæн, цæмæйты мын зæрдæ æвæрыс, уыдон: «Мыййаг дæм истæуыл куы смæсты уон, уæд дæ иу æнгуылдзæй бакъуырдызæн æмæ дын дæ фæстæ сæкæры къæртт аппаратзынæн».

– Æцæг дын зæгъын, æцæг, смой мæм кæн!

Келисат дзæгъæл дзырдмæ хъусынæй сфæлмæцыд æмæ зарын райдыдта, стæй йæ зарын фæуагъта æмæ Денисолтайы фарсы:

– Цæй цы, бахæрис ахæм маст хæринаг?

Денисолтамæ афтæ фæкаст, цыма зарæджы цы мастад хæринаджы кой ис, уый йæ уарзондзинад у, æмæ фидарæй загъта:

– Бахæрин æй!

– Ау, афтæ у? Уæдæ-ма, дæлæ суадоны цур цы цъыф ис, уый бахæр!

Денисолта цъыфæй иу хай систа æмæ йæ йæ дзыхы бакодта:

– Мæнæ цы хæрзад у, мæнæ цы адджын у!..

– Ай, æцæгæй дæр куы сæрра дæ, хынджылæг куы нæ кæныс. Уарзты сæраппонд цы нæ бакæндзынæ, æрра дæр суыдзынæ!

– Келисат... – Лæппу ма цыдæр зæгъынмæ хъавы, фæлæ йæ чызг фæуæрдта:

– Ирæд цæмæй бафидай, ахæмæй дæм исты ис?

– Уый мæхи хъуыддаг у, – фырцинæй хæрдмæ фæхаугæйæ, фæхъæр кодта.

– Хорз, уæдæ ирæд фæуæд сызгъæриндонытылд хъама æд рон æмæ туман та æхцайæ.

– Æмæ сæ ацы изæр куы бахæссон, уæд та?..

– Кæд дæ бон у сæ самал кæнын, уæд сæ ныртæккæ дæр бахæсс...

– Кæд мын абон цъыф бахæрын кодтай, уæддæр, дæ ныхæстæ цы дзыхæй загътай, уымæй кæддæриддæр мыд куыд хæрай!..

Келисат ацыди, фæлæ лæппуйы цыма исчи зæхмæ зæгæлхост ныккодта, афтæ цæджындзау лæууы, стæй фырцинæй кафы æмæ зары: «Гъе, уый дын дзы амонд, гъе, уый дын дзы сгуыхт!»

Фæлæ æвиппайды фæуагъта йæ зарын æмæ кафын, аджих æмæ хъуыдытыл фæци: ай цы бакуыста, кæцæй хъуамæ райса ирæды аргъ? Йæ цыппар сæгъы? Хуынкъ суарийы аргъ дæр куы не сты. Æмæ, дам, сызгъæриндонытылд хъама æд рон, æмæ стæй туман та 'хцайæ... Мæнæ мæ хиппæлой æвзаг цы бакуыста!..

Уæдæмæ 'вæстиатæй фæраст уа Хамамæ, зонды къуыбылой у, уый, исты амал æрхъуыды кæндзæн. Хæйрæгæй уæлдай нæу! Адæм дзы алы ныхæстæ кæнынц: чи зæгъы, æмæ, дам, зары бонтæм фæцард, фæлæ иу сылгоймагыл дæр нæ бандзæвыд; иннæтæ та дзы афтæ дзурынц, зæгъгæ, дам... Иу ныхасæй, раст сæ чи у, уый нырма сбæлвырдгæнинаг у.

Хама йæхи хурмæ тавы – дæлæмæдзыд зæронд агъуысты дуармæ бадгæйæ. Бæгъæввад, йæ уæлæ рæмпæгхæрд куырæт. Бады æмæ, йæ цуры цы цъæх авджы сæстытæ ис, уыдонæй куы иу сисы, куы иннæ, йæ цæстытæм æй схæссы æмæ дзы дæргъвæтин рæстæг æбæрæг дард ранмæ фæкæсы æмæ йæхицæн дзурæгау фæзæгъы:

– Дуне æцæгæй дæр ахæм сыгъдæг куы уайд, ацы авджы састы куыд æрвхуыз цъæх-цъæхид æмæ сыгъдæгæй зыны... Кæддæр мæм бæргæ касти афтæ рæсугъд, фæлæ рæстæг дугъон бæхау згъоры, æндæра æз дæр уæдæ куыд тагъд азæронд дæн.

Ногæй та авджы састы алырдæмты акаст æмæ ахæм æгæрон зарæг кæны:

*Уæлæ хур æрттивгæ судзы,
Уæртæ фысты дзуг фæзынд:
Раст дон нуазынмæ цæуынц.*

Ацы зарæг равзæрд йæ уды утæхсæнæй; фынддæс азы размæ йæ сарæзта. Хъæдæй æрцæйцыди æмæ йæ размæ фæци суадонмæ цæуæг Садакийы чызг Пезилат. Рæвдаугæ хъæлæсæй йæм сдзырдта, æмæ йæм уæд чызг дæр сæууон хурау йæ мидбылты бахудти. Æндæр ницы ‘рцыд. Уыцы бонæй нырмæ кæны ацы зарæг. Æрæнкъард истæуыл, йæ зæрдæ нырхæндæг – уæд та ацы зарæг акæны æмæ йæ зæрдæ барухс ваййы. Чызг ацыди йæхи фæндагыл, Хама та йæхи...

Уæлæ хур æрттивгæ судзы...

Æнæнхъæлæджы йæм чъылдымырдыгæй хъуысы кæйдæр хъæлæс.

– Дæ бон хорз, Хама!

Хама нырма йæ мысинæгты ахастæй нæ феуæгъд æмæ йæм афтæ кæсы, цыма та Пезилат суадонмæ фæцæуы, раст фынддæс азы размæ куыд уыдис, афтæ. Мæнæ йæ разы æрлæууыд æмæ йæ тæригъæдгæнæгау фæрсы:

– Дæ фæллæд уадзыс, Хама?

– Æмæ ды та кæдæм цæуыс, Пезил... Ома, ома... Ке... Келисат.

Келисат бахудти æмæ загъта:

– Цæуын куржокмæ.

Хама ногæй авджы саст фелвæста æмæ дзы Келисаты фæстæ акаст. Чызг йе ‘гъдæй хъазгæ фæцæуы, фæаууон.

Хама ногæй йæ уарзон зарæг зарынмæ фæци, фæлæ та йæм фæсте æндæр хъæлæс æрбайхъуысти.

– Уæ мæгуыр, мæгуыр Хама! Цæргæцæрæнбонты сылгоймаджы рæвдыд никуы бавзæрстай æмæ æнæ усæй базæронд дæ.

Уый та Келисаты æфсымæрты кæстæр Аха у. Бæрзонд, талайау рæхснæг, цæугæ-цæуын йæ иу къахыл æрхауы. Хъазуатонæй архайы алыхуызон репетициты, иу ахæм изæр нæма уыди клубы, уый кæм нæ архайдта. Къæсхуыр, бæрзонд лæппу. Æрвылизæр дæр зары, уæлдай фылдæр уарзы чызджыты зарæгæн хъырнын. Йæ сæрхъипп хъазæн ныхæстæй йын раджы стыхсти Хама.

– Ёз ус кәй нә ракуырдатон, ды дәр уый тыххәй нә курыс?
 – Ха-ха-ха, – хыинцгәнаг худтәй ныххудт Аха әмә цәуғә
 цәуын зары мәнә афтә:

*Мәйә рәсугъддәр нә колхоз,
 Хурәй рәсугъддәр нә колхоз,
 Дидинкалгә рәзы нә колхоз,
 Уәхи ныффыссут колхозмә...*

– Ды ләг куы уаис, уәд нә зарис.
 – Ә, уый дә фәстәзад зондәй зәгъыс афтә...

Чысыл рәстәг рауад, әмә мәнә ног әнады ныв: Хамайы хәдзары рәзты цы фәндаг айтынг, ууылты әрбацәуы дын-джыр хытбынджын, егъау рихиджын ләг. Сә хъәуы цәрджытәй Хамайән амәй әнаддәр ничи у. – Келиметы хистәр әфсымәр Бовта Чеберлойә. Әрхаста Шайлагазы. Әмә уырдам усгур куы цыд, уәд сраңыгъта: «Дард ранәй стәджы хай куы хәссай, уәд уый ахъаз у цоты әнәниздзинадән». Бовтайән йә амонд ацыд. Замманай хорз ус ын фәци. Тынг ыл ауды. Хъуккәгтимә ныхасгәнгәйә фәзәгъы: «Сымах зонут, знон нә ләг афтә загъта...» Ёдзух дәр ын мисыны кәрдзын бассәнды – ацы хәринаджы йас ницы уарзы Бовта...

Хама дзы 'мбәхсынмә хъавыди, бәргә, цалынмә йәм нәма 'рбахәццә, уәдмә, фәлә йә Бовта куыддәр ауыдта, афтә йәм фәххәр кодта:

– Во-хо-хо-хо-хо! Мәгуыр Хама! Мәгуырәг Хама! Ам цы бадыс, цы архайыс?

– Ницы, афтә әнәуи бадын. Дәуән та дә къухы цы ис?

– Адон сызгәариндонытылд хъаматә сты әд рәттә. Уәймә сә хәссын. Уәд та сә балхәнис, мәгуыр Хама! Ирәдән сыгъ-зәриндонытылд хъаматә ратдзынә әмә кәдәй уәдәй ус ра-курис! Во-хо-хо! Мисыны сәндәг кәрдзынимә хәрдзынә, ха-ха-ха. Бәргә хәрис, фәлә дын нәй... Замманай ном дыл сәвәрттой – мәгуыр Хама! Цәй, әз цәуон. Ды та ам бад әмә рухс дунемә авджы састәй кәс, чи зоны, кәй никуыма федтай, ахәм исты дәм дзы разына! Ха-ха-ха, мәгуыр Хама! Зондджын адәймаг цардәй тәәпп хауы, мәгуыр та сәм дардәй авджы састәй кәсы әмә сәм хәләгәй мәлы. Гъе, афтә у цард, Хама, сусәггагәй дзы ницы исл.. – Фәаууон, фәлә ма дардәй дәр йә «во-хо-хо» хъуыст, стәй куы банцад, уәд Хама йә къухтә стылдта әмә дзурынмә фәци:

– Дæс стурæ йæм ис æмæ йæхимæ æлдары хуызæн æркаст! Афтæ æнхъæлы, æмæ бонджын фылдæр фæцæрдзæн... Мæрдтæм дзы демæ ницы ахæсдзынæ. Дæ къæдзил æгæр хæрдмæ систай. Фæлæ дæ иу хъуыддаг фæрох: хицауад ныр мæгуырты къухтæм цæуы. Мах уын уыдзыстæм хицæуттæ, мæнмæ мулкæй ницы ис, мæнæ мæ зæронд хæлафæй дарддæр!..

Куы æрсабыр, уæд та ногæй авдзы саст саста, йæ алыварстæм дзы кæсы æмæ миднымæры зары.

Фæлæ уый цию? Чидæр æм цыма хъуызæгау æрбацыд æмæ йæм хъусы сусæгæй.

– Асса-лам аллейку-у-м! – фæстæты йæм бахъуызыд Денисолта, фелвæста йæ йæ хъæбысы æмæ, цалынмæ йæхимæ нæма ‘рцыд, уæдмæ йæ зилы йæ алыварс.

– Цы ми кæныс? Æруадз мæ, æппарыс мæ!

Фæлæ йæ Денисолта ноджы уæлдæр саста:

– Цы тынг хæдад дæ, Хама, салам дын чи дæтты, уыдоны дæр ницæмæ дарыс æмæ сын дзуапп нæ дæттыс...

– Раздæр уал мæ зæхмæ æруадз, стæй дын уæд ратдзынæн салам дæр æмæ ныхæстæ дæр кæндзыстæм. Гъе, афтæ... Ва алейкум салам, фæлæ афтæ хъæлдзæг цæй тыххæй дæ? Цы хорз ныл æрцыди?

– Фæлтау ма мын зæгъ, ацы дунемæ авджы састæй цæмæн кæсыс? Æнæ авгæй кæстгæйæ рæсугъддæр нæу?

– Æмбарын æй, æмбарын, дæумæ рæсугъд кæсы дуне. Дзур, цы хорз хабаримæ æрбацыдтæ?

Денисолта æнæдзургæйæ кафын райдыдта.

– Уый дын амонд, уый дын хорздзинад, – зары лæппу. Æвиппайды йæ зард фæуагъта æмæ тагъд-тагъд Хамамæ дзуры: – Дæ хæлар тагъд ус ракурдзæн! – Æмæ та заргæйæ кафынмæ фæци. – Æнтыст! Æнтыст! Æнтыст!

Æппынфæстаг йæ улæфт суадзынмæ куы æрсабыр, уæд Хама, хъуыддаг бамбаргæйæ, загъта:

– Денисолта, кæд дын чызг сразы, уæд æй тагъддæр æрбакæн дæ хæдзармæ. Хъусыс, æвæстиатæй! Мæнæ дæ цуры лæууы, æдзух æмгъуыдтæ чи кодта ус ракурынæн, уый. Абон-райсомгæнгæ баззад зæрондмæ... Ехх, Пезилат! Денисолта, дæхæдæг æй зоныс, кæй кой дын кæнын, уый? Багийæн кæй раттой, хъæуысæр куы цæры. Иуæндæс сывæллоны йын ныййардта!.. Афтæ æнхъæлыс, æмæ йæ нæ фæндыд мæнмæ смой кæнын, фæндыди

йæ, фæлæ æз æфсæндтæ, æмгъуыдтæ кодтон: мæнæ хъуг куы балхæнон, уæд скæндзынæн чындзæхсæв. Афæдз фембырд кодтон цыдæр капечытæ, хорз ма йæ хъуыды кæнын, иу уаргæ бон ацыдтæн Шатой-фидары базармæ, хъуг балхæдтон æмæ йæ хъæумæ æрбатардтон. Сæ сыхаг мæ размæ фæци. Мæ фыдгулæн дæр мæ цæст нæ уарзы ахæм фыдохы уац, уый мæнæн цы загъта: «Дысон Пезилат чындзы ацыди, хъæуысæр чи цæры, уыцы Багимæ». Цымæ мæ цæмæн бахъуыди уыцы хъуг? Фæстæдæр ын нæ уыди балхæнæн? Стæй дзы цы фæдтон? Фосыл низ сыстад æмæ мæ хъуг дæр ныххæдмæл...

– Кæддæры рæдыдтытæ нал сраст кæндзыстæм, Хама, – загъта Денисолта, – фæлæ дæ кæд фæнды, цæмæй æз дæр дæ хал ма ахæрон, уæд мын феххуыс кæн. Зæгъ-ма, дæ хорзæхæй, кæм самал кæнон сызгъæриндонытылд хъама æд рон æмæ туман æхцайæ?

– Æллæх, æллæх æмæ уый уагæры цавæр Малх-Азни у, ома Хуры чызг, æртæ хатты фылдæр фидын кæй тыххæй хъæуы?

– Келисат!

– Бовты хо? Ликбезы чи бакаст æмæ фæндырæй чи цæгъды, уый?

– О, уый у. Æмæ дæм диссаг цæмæн кæсы, æви мæнæ дæ хæлар уый аккаг нæу?

– Нæ, æз афтæ нæ хъуыды кæнын, ахæм рæсугъд чызджы тыххæй уый стыр ирæд нæу, æртæ хатты фылдæр дæр ис раттæн уыцы чызджы тыххæй. Кæддæр мæ Пезилат дæр ахæм рæсугъд уыд.

– Пезилат та цы у уый раз? Æз æй дæс Пезилаты хуызæныл дæр нæ баивин...

– Ма зæгъ, ма зæгъ...

– Хорз, хорз, нымайдзыстæм сæ иухуызон рæсугъд æмæ хорзыл, фæлæ ма уæддæр зæгъ, ирæды аргъ кæм агурон?

Хама авджы саст систа æмæ та дзы йæ алыварстæм кæсы. Денисолта адæргæй ссилæг Хамайы алыварс – дзуапмæ æнхъæлмæ кæсы.

– Æфстау кæмæй ракурон, ахæм адæймаг дæр нæй!

– Кæмæй ракурæм, ахæмтæ бæргæ ис, фæлæ нæ ратдзысты æмæ йæ бæллæхдæр, уый у, – йæ сæр банкъусгæйæ, зæгъы Хама.

Дыууæйæ дæр фæхъус сты, æрæджиау Хама зæгъы:

– Æз цыдæр ахæм æрхъуыды кодтон... Кæд нæ фæтæрсдзынæ, уæд. Æргуыбыр ма кæн æмæ дын æй сусæгæй зæгъон, уый тыххæй хъæрæй дзуран нæй.

Хама Денисолтаны хъусы цыдæртæ дзуры, æмæ уымæн фыр-
диссагæй йæ цæстытæ рабырыдысты:

– Ныууадз-ма, Хама, ныр цытæ дзурыс? Ахæм хъуыддæгтæ
кæнæн нæй!

– Ацы дунейы алцы кæнæн дæр ис, æрмæст дæ бафæндæд!

– Омæ нын чи баххуыс кæндзæн?

– Нааимæ æз мæхæдæг баныхас кæндзынæн, афтæ ‘нхъæл у,
цыма æз рæстылдзурæг дæн. Чи зоны, æмæ нæ уый сæр уæвгæ
дæр ма бахъæуа.

– Молломæ æрхатæм, цæмæй нын ацы хъуыддаджы фех-
хуыс кæна, куыд дæм касы?

– Уæдæ, уæдæ, Бовта дын молломæ байхъусдзæн! Ламаз
кæнын куынæ уарзы, мæзджитмæ дæр, кæд рынчынай, æндæр
куынæ цæуы...

Хама цæуылдæр фæсагъæссаг, йæхинымæр цыдæртæ бахъуыр-
хъуыр кодта, стæй хъæрæй загъта:

– Ехх, Денисолта, фæскомцæдисы рæнхъытæм кæй нæ ба-
цыдтæ, уый тынг æвзæр у. Фæскомцæдис дын баххуыс кодтаид,
кæнæ та хъæусоветы сæрдар. Ныртаккæ иу моллойæн дæр ахæм
кад нæй – хъæусоветы сæрдары хуызæн. Æрмæст, дам, дзы
адæм тæрсгæ кæнынц...

– Хама! – ныддодой кодта Денисолта, – цы ‘взæр у, ды кæй
нæ дæ хъæуыхицау, уый! Нæ фæндтæ нын ничи бакъуылымпы
кæнид уæд. Æз дæр æй фехъуыстон, налат сылыстæг Азманæй
иууылдæр тæрсынц, зæгъгæ.

– Æцæг у, æцæг, Бовта дæр, дам, дзы æдас нæу...

– ТОЗ-ы рæнхъытæм ныффыссын кæн дæхи, æмæ дын дæ
хъуыддаг сараздзæн.

– Канд ТОЗ нæ, фæлæ кæдæмфæнды дæр ныффысдзынæн
мæхи... Цæй, æз цæуон, уæд та ма дзы исты рауад... Кæд хъуыд-
даг фæрæстмæ уа, уæд дын хъæдæй суджы уæрдон æрлас-
дзынæн, быдырæй та хосы мæкъуыл...

– Хорз, хорз, Солта, Ази дæр, дам, сайын нæ уарзы... –
Æмæ дыууæйæ дæр зæрдиагæй ныххудтысты.

Иу сидзæргæс ус æдылыгомау Азийæн зæрдæ бавæрдта, мæ
сугтæ, дам, мын асæтт æмæ дын мæ чызг Зелиматы ратдзынæн.

Ази сугтæ саст куы фæци, уæд усмæ дзуры, дæ чызджы ракаен,
зæгъгæ.

Сидзæргæс ын худгæйæ афтæ:

– Цытæ дзурыс, Ази, æз хъазгæ кодтон!..

– Æз дæуæн хынджылæггаг нæ дæн, – æмæ йæ цурты донмæ Зелимат дурынимæ куыд рацæйцыди, афтæ йыл йæхи андзæрста. Иугæр, дам, мын дзы зæрдæ кæм бавæрдтай, уым мæн у.

«Хорз хæлар мын у Денисолта. Мæнæй æппындæр ницы ‘мбæхсы, хорзæй, æвзæрæй мын йæ хабæрттæ иууылдæр раканы. Карк куы радавы, уæддæр æй ардæм æрбахæссы æмæ йæ иумæ бахæрæм. Цы ми кæнин, цымæ, æнæ уый», – хъуыдытыл фæци Хама, иунæгæй куы аздади, уæд.

Бовта йæ къæхтæ йæ быны бакодта, афтæмæй уырындыхъыл бады æмæ адджынаен хæры мисыны сæндæг. «Ва-ах!» зæгъгæ, ныккæны æмæ йæ куырæты дысæй йæ рихитæ асæрфы. Астæукаг æфсымæр Наа къуымы батылд æмæ æрдæг фынайæ йæхицæн цыдæр сым-сым кæны. Йæ сæрыл йæ иударон зæронд худ, йæ иу хъус халоны базырау ныттыгъд, иннæ та дæлæмæ уагъд. Рæстæгæй-рæстæгмæ йæ сæр батилы. Кæртæй æрбайхъуыст куйты знæт рæйын.

– Ей, нæ йæ хъусыс, цу-ма акæс, кæуыл рæйынц.

Йæ ус Шайлагаз ауади кæртмæ æмæ уыны: куййтæ Денисолтайыл æрæмбырд сты.

– Уый ды куы дæ, лæппу, – куйты сургæйæ зæгъы ус. – Нæ лæг дысон æхсæв æвзæр фынтæ федта æмæ йæ чемы нæй. Кæд, зæгъын, нæм исты æвзæр хабархæссæг фæзынд:

– Уыцы фынтæ мæнмæ ницы бар дарынц. Æз нæдæр хорз хабар хæссын, нæдæр æвзæр, – æмæ усы фæстæ бараст хæдзармæ, салам ратта Бовта æмæ Наайæн. Бовта Денисолтаны куы федта, уæд хъæлæсыдзагæй ныххут:

– Во-хо-хо! Ардæм куыд æрбахаудтæ, цæгæра! Гомгуыбын!.. Замманай ном уын æрхъуыды кодтой... Во-хо-хо! Цæй, зæгъ æй, ардæм дæ цы ‘рбахаста? Мæ кæртмæ сырды куына ирвæзы, йæ сæрты маргъ куына тæхы, уæд ды... И, Денисолта?

– Цæмæн æрбацыдтæн, уый дын цыбырæй зæгъон. Ме ‘фсымæр Хамбиимæ бирæ фæтæрхæттæ кодтам, æмæ дыууæйæ дæр æрцыдыстæм ахæм хатдзæгмæ:

– Варшахойы зылды дæр æмæ æнæхъæн Цæцæны дæр дæуæй зондджындæр, рæдаудæр æмæ хуыздæр адаймаг зын ссарæн у. Хамби Уæллаг Варшайы цæры. Дæумæ дæр мæ уый æрбарвыста. Ус куры æмæ дзы ирæдæн сызгъæриндонытылд хъама æд рон

æмæ туман æхцайæ агурынц. Дæуæй зæрдæдарæндæр адæймаг не ссардтам æмæ дам, уал мын æфстау раттæд ирæды аргъ. Ахæм зынаргъ дзаумæттæ нын дæу йеддæмæ никамæй рантысдзæн!..

– Мæн йеддæмæ кæмæ бацæуай, уый дын нал баззад?

– Нал. Æз афтæ ахъуыды кодтон, кæд æнæхъæн Варшахойы зылды дæр æмæ Цæцæны дæр хохæй быдырмæ дæуæй зонджындæр, рæдаудæр æмæ хуыздæр лæг нæй, уæд ма нæ хуыздæр чи сараздзæн ахæм зынаргъ дзаума æмæ æхцайæ, гъемæ, уыциуцыдæй дæумæ уымæн æрбацыдтæн.

Ацы æппæлой ныхæстæм йæ зæрдæ фæфæлмæн Бовтайæн, йæ уидыг иуварс æрæвæрдта, мисынай ма чи аззад, уый къусы былай схуыпп кодта, къус иуварс æрæвæрдта, йæ рихитæ асæрфта æмæ загъта:

– Хорз, ратдзынæн дын, æфстау цы курыс де ‘фсымæрæн, уыдон.

– Æз дын де ‘фстау тагъд бафиддзынæн. Бирæ дæ нæ фенхъæлмæ кæсын кæндзынæн...

– Цæмæй дын хъуамæ бафида дæ хæс, магуырæй куы сæфы... Замманай ном сын æрхъуыды кодтой – «бедняк», – худгæйæ дзуры Наа.

– Бовтайæн йе ‘фстау афоныл фидинаг у! Нæу йæхи бон – йæ хæстæджытæй йын сæ байсдзынæн. Æз лæг ма фæхуинон, кæнæ та мæ ном Бовта ма уæд, искай зæрды куы ‘рæфта, мæ хæс мын нæ бафидын...

Денисолта йæ къухмæ хъама æд рон æмæ æхца куы райста, уæд уымæ бакæсын диссаг уыд. Фырцинай йæ цæсгом хурау цæхæртæ калы, йæ лопъо сæр дæр æрттивы.

– Тагъд дын бафиддзынæн дæ хæс, чи зоны, æмæ суанг абон дæр уый мæ къухы бафта...

– Во-хо-хо! Архай, архай, агур, «бедняк» Денисолта! – худгæйæ мæлы Бовта. – Уæд та уал нæм мисын нынцъухис, цæмæй фæсæрæндæр уай!

Райсомæй Шайлагазы æрдиагæй хæдзары къултæ нынкъуыстысты:

– Ва-а-а! Мæнæ куыд бабын стæм! Ва-а-а! Ахæм ма дзы бæллæх уа!

– Ва-а-а! Цы хабар у? Цы кодтам? – хуыссæнай сонтæй рагæпп кодта Бовта. – Мисын дын акалди?..

– Цавæр мисын, цавæр æхсыр, фæлтау мæ мард куы райхъуыстаид, æмæ ацы ‘намонд хабар куынæ ‘рцыдаид!

– Цы хабар у, зæгъ-ма йæ дын зæгъын!

– Нæ удлæууæн рæсугъд дысон йæ хæдзар фæуагъта æмæ уыцы лæппумæ смой кодта...

– Цавæр «уыцы» лæппумæ?

– Знон нæм чи æрбацыди, уымæ!..

– Денисолтамæ? Ау, нæ Келисат, ликбез каст чи фæци, фæндырæй чи цæгъды, уыцы Келисат уыцы хæффындзхор, хомбылмæ смой кодта?

– О, о! – зæгъы Шайлагаз. – Мæнæ адон та ирæдæн ныуагътой...

– Куыд?! – феррайау Бовта. – Ай мæ хъама куы у æд рон, стæй мæ туман, знон ын æфстау кæй радтон, уыдон. Ракæс-ма, Наа, йæ кæрон скъуыд, æз æй хорз бахъуыды кодтон. Во-хо-хо!..

Наа нырма ницы æмбары хабарæн.

– Дзырдтай мæм? Цы ‘рцыди?

– Нæ Келисат Денисолтамæ смой кодта.

– Ау?! Уый та куыд? Ликбезы цы чызг бакасти, уый...

– О, о! – хъæр кæны Бовта. – Ликбезы чи бакасти, фæндырæй чи цæгъды!.. Мæнæ ма кæс, адон та нын ирæдæн æрбахастой.

Наа кæсы хъама æмæ туман – фырдисæй йæ цæстытæ рахауынц...

– Во-о-о! – бæстæ йæ хъæрæй арауы Бовта. Тагъд мын мæ ливор, мæ хъама, мæ хъримаг – иууылдæр сæ рахæссут!

Цæугæ-цæуын йæ роныл бæтты йæ хæцæнгæрзтæ æмæ разгъоры хæдзарæй.

– ...Хама, зæгъ-ма, дæ хорзæхæй, сайгæ чи кæны, уыдонæн цавæр тæрхон хастæ у сæ амæлæты фæстæ? Зындоны арты сæ басудзынц, æви сæ тебæйы сфизонæг кæнынц?

– Уыдонмæ, Наа, æнхъæлмæ фæкæсы зети цæджджинаджы пæлхъ-пæлхъæнгæ фыцгæйæ.

– Æллæх, бæллæх, æллæх, фыдох, – йæ фындз куырæты дысæй сæрфгæйæ, йæ сæр тилы Наа.

Хама йæ цæстытæ бацъынд кодта æмæ æнцад бады, цыма цæуылдæр арф ныхъхъуыды кодта, стæй хъавгæ райдыдта дзурын:

– Байхъус-ма, Наа, зæххыл цыдæриддæр æрцæуы, уый Хуыцауы фæндонæй. Чи зоны...

– Ёз сæ ныхмæ ницæмæй дæн, фæлæ, Бовтайæн йæ зæрды цавæр бæллæх саразын ис, уый мæ тæрсын кæны, – æмæ та йæ фындз дысæй асæрфта, йæ сæр ныттылдта.

Уыцы рæстæг дуарæй æрбайхъуыст Бовтайы нæргæ хъæлæс:

– Йæ хæдзары нæ разынд уыцы æфтауæггаг, кæдæмдæр алыгъд, фæлæ ницы кæны, мæнæй нæ аирвæздзæн...

Дуар тъæпгæнæгау фегом, æрбацыд Бовта мидæмæ æмæ Хамайы ауыдта:

– Ды та ам цы ми кæныс? Адде у ардыгæй тагъд! – Салам дæр ын нæ ратта, æфтæмæй хъæр кæны.

– Хорз, хорз! Мæнæ мæ худ райсон æмæ фæцæуын!

– Райс дæ худ æмæ цæугæ! – æппарæгау æм бакодта йæ худ. Хама ацыд, Бовта ныр та йе ‘фсымæрмæ хъуамæ фæлæбура, фæлæ сæм уыцы сахат дыууæ зæронд лæджы æрбацыдысты. Сæ иу – ныллæггомау, йæ боцъо цыбыр æлвыд, нырма йын ныр райдыдта халас æвæрын. Иннæ фæтæнтæ, бæрзонд лæг, йæ боцъо даргъ æмæ миты хуызæн урс-урсид. Ацы хъæуы араббагау уыдон йеддæмæ ничи кæсы. Хъуыран иттæг хорз зонынц. Хъæуы мидæг чындзæхсæв кæнæ зианы хабар куы вæййы, уæд ацы дыууæ лæджы æрбахонынц. Ныр адон, куыддæр салам радтой, æфта, дуаргæрон лæугæйæ, сæ армытæппæнтæ сæ хъустæм схастой æмæ зарын райдыдтой.

– Цæй, цы уæ хъæуы? – фæрсы сæ, йæ маст тыххæй уромгæйæ, Бовта.

– Мах дæ хъуыддаджы фæдыл хъыгдарæм!

– Хъуыддаджы фæдыл-йæ?.. Гъе, æмæ куыдтæ стут? Дзæбæх, æнæниз сты уæ хæстæджытæ дæр? Мисын нæ агуры уæ зæрдæ?

– Нæ, бузныг!

– Диссаджы хорз мисын мæм ис! Уæлдайдæр дзы кæрдзын куы бассæндай – лæг дзы хæрынай не ‘фсæды!..

– Бузныг. Демæ нæ хъуыддаджы фæдыл аныхас хъæуы.

– Ныууадзут уыдæттæ! Кæд уæ фæнды, уæд уын фæлтау зæхх къахыныл дæр разы дæн.

– Ныгæнинаг ничи у, цæмæн дзы хъæуы зæхх къахын?

– Гъемæ тынг хорз у, æгайтма уæ хиуæттæ дзæбæх, æнæниз сты. Фенут нын нæ мисынай кæрдзын ссæстимæ. Ёз дзы махимæ арæх фæкасын – тынг хорз мæм кæсы...

– Уæдæ уæд мах цæугæ кæнæм, иугæр нæм ахæм цæстæй ракастæ, уæд.

– Цæут ныридæгæн? Бар уæхи, кæд уæ не ‘вдæлы, уæд... Уæдæ фых дзидза дæр нæ хæрут? Бас дæр дзы ис хъæбынтимæ. Уæддæр уын æнæ цæугæ нæй? Хорз, афæндараст ут!..

Уазджыты куы афæндараст кодта, уæд баздæхт йе ‘фсымæр-мæ æмæ йæм дзуры:

– Ныр дыккаг хатт фæхудинаг кодтам нæхи, Наа. Иу хатт дæс азы размæ, хъуыды ма йæ кæныс, нæ фыдыфсымæр Пхара рæдыдæй цырты дур æндæр кæйдæр мардæн куы сæвæрдта, уæд – мах та фенхæлдтам, зæгъгæ, нæ хæстæджы цырт нын давгæ акодтой, бæстæ нæ сæрыл систам... Ныр та ай... Ацы худинаг хъуамæ мах нæхæдæг сисæм нæ сæртæй, ды, æз æмæ Аха. Æддагонæй дзы йæхи мачи тъыссæд. Æмбисонд амоны: «Дæ хæдзары бырæттæ уынгмæ ма хæсс». Аха та кæм ис, Аха? Аха-а!

Кæрты дуар байгом æмæ дзы Аха æрбазынд:

– Мæнæ дæн!

– Кæм фесæфтæ? – мæстæйхæлгæ йæ бафарста Бовта.

– Куржокмæ ацыдтæн.

– Нæ йæ зоныс, нæ хæдзары цы ‘рцыд ис, уый? Зарынтыл ма стæм?

– Зонын. Искуы йæ искæмæ смой кæнын нæ хъуыд? Ирæды тыххæй мæсты кæныс? Завалу та афтæ зæгъы, ирæд, дам, рагон фæстæзад æгъдау у æмæ йæ аппарын хъæуы.

– Ахъуытты у дæ Завалуимæ, – фырмæстæй Бовта фынгæй уидыг фелвæста æмæ йыл æй фехста. – Хæлаф дæр фыдæлты æгъдæуттæй у æмæ йæ аппарат æмæ æнæхæлафæй цу!.. Цæуыннæ цæуыс æнæхæлафæй? И?

Йæ бон дарддæр дзурын ницыуал баци. Йæ дзых хæлиуæй баззæди, йæ ту ма тыхтæ-амæлттæй аныхъуырда – сæ хæдзармæ æрбацæугæ ауыдта хъæусоветы сæрдар Азманы, Бачийы чызджы. Азманы тыххæй æмбисæндтæ дзурынц: «Хорз чызг, дам, дæс лæппуйæ хуыздæр у, уæлдайдæр дын лæппутæ куына уа, уæд».

Йæ уæлæ нæлгоймаджы дарæс, йæ астæуыл – дамбаца. Æнæсцухæй дымы хъæбæр тамако нартхоры сыфтимæ æмхæццæйæ. Бæрзонд, хæрзхуызтæ, сау дзыккуджын – æрыгон рæсугъд сылгоймаг.

Дыууæ ‘фсымæры рæзты æрбацыд æнæ дзургæйæ, салам дæр никæмæн ратта, цыма сæ уынгæ дæр никæй фæкодта, уаты астæу

арлаууыд, йæ тамакойы фæздæг къуыбылæйттæй раулафы æмæ, æдзух куыд фæкæны, афтæ хъæрæй загъта:

– Ре-во-лю-ци!

– У-у-у!.. – нынниудта Бовта.

Азман ма йæ тамако иу-дыууæ пъæртты скодта æмæ рай-дыдта дзурын:

– Бовта, ды чи дæ, уый æмбарыс?

– Средняк дæн... Кулак та нæ дæн.

– Средняктæ куы иуырдаæм æфсарынц, куы иннардæм. Дымгæ кæцырдæм дыма, уыцырдæм.

– Æз уыдонæй нæ дæн, афтæ дзедзырой нæ къуылых Аха кæны.

– Ды дæр хуыздæр нæ дæ æмæ мæм дзæбæх байхъус. Дени-солта магуыртæй у, знон æй ТОЗ-ы рæнхъытæм райстам, æхсæны фос хиздзæни. Мах æй æфхæрын никæмæн бауадз-дзыстæм!

– Нæ, Азман, уыцы хъуыддаджы ды мæнæн...

– Ре-во-лю-ци! – йæ нæргæ хъæлæс ын ахгæдта. – Ды дæхицæн цы ‘нхъæл дæ, Бовта?..

– Хорз, хорз, – сойæ сæрст цырыхъхъау æрдыдæгътæ Бов-та. – Фæлæ нæ ды дæр бамбар, Азман, адæм ныл хуадзысты.

– Мойгæнæг чызг мой скодта, уым худинагæй цы ис?

– Омæ нын ирæды бæсты...

– Уый æппындæр ницы амоны, æрмæст æй дæхæдæг макæмæн дзур, ды йын сæ кæй радтай, уый.

– Омæ йæ иууылдæр фехъуыстой!

– Ницы кæны, ныр æз адæмæн дзурдзынæн, зæгъгæ, хын-джылæг кодтай, стæй дын дæхи дæр исчи куы фæрса, уæд-иу сын зæгъ, хъазгæ кодтон, зæгъгæ.

Минуты бæрц иууылдæр фæхъус сты. Æрмæст ма мисыны ктусы сæрмæ бындзы дыв-дыв цауы.

Сабырдзинад фехæлдта Аха:

– Ирæд исын фыдæлты талынг æгъдæуттæй у...

Бовта йæм ахæм тызмæг цæстæнгасæй бакаст, æмæ уымæн йæ бон сдзурын ницыуал бацц. Фæлæ Азман йæ сæр разыйы тылд бакодта:

– Фехъуыстай, Бовта, дæ кæстæр æфсымæры зонды æмбис уæддæр куы уайд дæ сæры!

Уæдæй-сарæй хъусæй цы æфсымæр лæууыд, Наа, уый ныхас йæхимæ айста:

– Байхъус-ма, Азман, æз дын иу хабар ракæнон. Нæ хъæубæсты кæддæр цардис иу лæг, йæ ном Туха. Къæбæрамал кодта куййты æрдузын, йæ боны мызд уыдис абази. Æмæ-иу дзы сапон балхæдта, цæмæй йæ къухтæ цæхса – æндæры фаг ын нæ уыдысты... Денисолтайы истори дæм уый хуызæн нæ кæсы? Хе-хе-хе!..

– Хи-хи-хи, – лыстæгæй йæ ауагъта Аха дæр.

– А-а-а! – бахæлдзæг тызмæг Азман дæр. Худынай куы бафсæст, уæд Азман загъта: - Нæ, Наа, де ‘мбисонд ам хъуыд-даджы нæ цæуы, æндæр хатт-иу æй радзур, кæм сфидауа, ахæм ран. Келисат æмæ Денисолта кæй баиу сты, уый та фыст æрцæудзæн нæ историйы.

– Уый та ма цавæр истори у?

– Истори? Куыд дын æй бамбарын кæнон? Раджы заманы цæцæнмæ уыди тынг стыр аг, уый къултыл уыгардгондæй нымæд цыдысты æппæт тейптæ дæр. Гъемæ истори дæр уыцы стыр аджы хуызæн у, йæ къултыл фыст цæуынц стыр хъуыддæгтæ, æнæхъæн дунейы дæр чи ‘рцæуы, уыдон.

– Иуты нæмттæ нæ аджы фæрстыл фыст æрцæудзысты, иннæты та нæ аджы фыцгæ скæндзысты... Хе-хе-хе, – Наа худы, йæ зæрдыл æрбалæууыд, абон сæм Хамаимæ цы ныхас рауад, уый.

– Æцæгæй зæгъыс, Келисаты чындзы ацыд дæр уыцы аджы къулыл фыст æрцæудзæн? – дис кæны Аха.

Æмæ йын Азман зæгъы:

– Æцæг зæгъын, æцæг! Абонай фæстæмæ цæцæйнаг сылгоймæгтæ чындзы цæудзысты æнæ ирæд райсгæ, æрмæст дæр уарзондзинады охыл. Æз дæр уæм уый тыххæй æрбацыдтæн, цæмæй уын фехъусын кæнон: абон нæ изба-читальныы уыдзæни фыццаг ахæм советон чындзхаст...

Сæрдыгон изба-читальныы стъалыджын æхсæв бонырдæм фæкъул. Фæлæ адæмы хæлдзæг хъæлаба не ‘нцайы. Алырдыгæй хъуысынц зарджытæ, фæндыры цагъд, гуымсæджы æмдзæгъд, топпы гæрæхтæ, кафджыты хъæртæ: «Хорс-то, Хорс-вай!..»

Хъæуы кæрон иу лæг иннаы фæрсы:

– Ды дæр æй нæ зоныс, уый цавæр уынаер у?

– Денисолта ус хæссы, чындзæхсæв та йын сæ избæ-читальнайы кæнынц. Советон сырх чындзхаст!

– Сырх-йа?! Æмæ дыл сырх хæдон куынае уа, уæд лæджы мидæмæ нæ бауадздзысты?..

– Нæ йæ зонын! Цом, фенæм сæ...

Хъæуæн йæ иннæ кæроны дæр дыууæ лæгæй ныхас кæнынц:

– Денисолта, дам, ус ракуырда!..

– Ноджы ма куыд ракуырда! Ахъаззаг куырдаей!

– Ха-ха-ха!..

– Угу-гу-гу!..

– Вах-вах-вах!..

– Кхи-кхи-кхи!

Адæм разыйæ худынц. «Ишши!» - сæхи уигъгæ худынц хъæды цъæхсыфтæр бæлæстæ, хъæуы алыварс рæгътыл æрзад «Чхар-чхар» – дурты ‘хсæн згъоры къада дон хохæй дæлæмæ, хъазы йæхицæн, худæгæй бакъæцæл. «Булк-булк-булк», – бæзджын хъæлæсæй худы, хъæуы тæккæ астæуты цы цæугæдон кæлы уæззаугай, уый... Суанг ма Мæй дæр уалæ уæле, йæ мидбылты худгæ, æрттивы...

ÆХСÆВИУАТ ÆДЗÆРÆГ ХÆДЗАРЫ

Нæ хъæуы та фæзынд иу æдзæрæг хæдзар. Хæдзары хицау, зæронд Мада бирæ фæсади, стæй фарон зымæджы амард. Йæ бинойнаг Жухират та йæ лæджы фæстæ мæй дæр нал ацарди. Иу райсом йæ сыхагмæ ахъæр кодта: «Хазу! Разгъор-ма мæм». Стæй уатмæ бацыд, йæ хуыссæны йæхи æруагъта æмæ йæ уд систа. Хазу сæм бæргæ тагъд базгъордта, фæлæ йæ удæгасæй нал баййæфта.

Афæдз æмæ æрдæджы бæрц рауади уæдæй нырмæ. Хæдзары дуæрттæ æмæ рудзгуытæ – сындзæрх æхгæд. Иунæг хатт райхъуысти ацы хæдзарæй адæймаджы хъæлæс. Уый Жарадат, сæ чызг, йæ моимæ æрбацыдысты, цæмæй дуар æмæ рудзгуытыл фæйнæджытæ ныххойой. Кæддæр Мада æмæ Жухиратæн уыди фондз сывæллоны, фæлæ ма сæ удæгас баззад æрмæст Жарадат – йæ лæг æмæ йæ сывæллæттимæ царди тъæпæнхохы хъæутæй иуы. Ацы хъæумæ дæр-иу æрцыд, фæлæ се ‘дзæрæг хæдзары къæсæрæй никуыуал бакаст. Уыциуцыдæй-иу уалмæрдтæм фæраст æмæ уырдыгæй та сæхимæ.

Кæрты каудуар бæрзонд кæрдæджы бын фæци, æмæ афтæ зыны, цыма йе ‘мбис зæххы афардæг. Уалындыгæй йæ хъыррыст

фæцыд æмæ кæртмæ бахызти рæстæмбис кары лæг даргъ пæлæзы. Дуар æмæ рудзгуыты сынзæрх æхгæдыл йæ цæст ахаста, йæ хызын зæххыл æрæвæрдта æмæ, каурабын цы бандон уыд, ууыл йæхи æруагъта. Рагæй бæллыд уымæ – мæнæ афтæ зыбыты иунæгæй æрбад кæрты æмæ кæддæры хабæрттыл хъуыды кæн.

Иу-фынддæс азы размæ-иу ацы бандоныл бадти Мада. Лæмбынаг-иу касти, хурныгуылды-иу фосы дзугтæ хæдзæрттæм куыд здæхтысты... Ноджы раздæр та, сывæллон-ма куы уыд йæхæдæг, фыдхуыз æмæ цæрдæг, уæд иу бон Мадайæн æххуыс кодта ацы бандон аразгæйæ. Куы йæм-иу зæгæлтæ авæрдта, куы кусæнгарз. Сæ бандон куы срæвдз, уæд ыл бон-изæрмæ сæ фæллад уагътой, фæрсæй-фæрстæм бадгæйæ. Хъуыды ма кæны, уыцы бон ын Мада цы хæрзад, стыр сырх фæткъуы ратта, ныр дæр ма цыма йæ ад йæ дзыхы ис. Раст зæгъгæйæ, Мада йæ Жарадаты хуызæн нæ рæвдыдта. Жарадаты-иу йæ уæрджытыл сбадын кодта, æмæ-иу ын уый йæ боцъомæ æвнæлдта, чызг-иу фырцинай худæгæй бакъæцæл, Мада дæр-иу бахъæлдзæг. Лæппуйы дæр-иу бæргæ фæндыд Мадайы боцъомæ бавналын, фæлæ йæ никуы систа йæ хъæбысмæ, æмæ-иу тæргайхуызæй иуварс ацыд æмæ сæм хæлæггæнгæ каст.

Лæппу æмæ Жарадат æмгæрттæ уыдысты. Кæд лæппу æхсæз мæйы хистæр уыд, уæддæр скъоламæ дæр иумæ бацыдысты. Лæппуйæн фыд нæ уыди. Цы хорз уайд, Мада уый фыд дæр куы уайд! Фæлæ Мадайы нæ фæндыд лæппуйы фыд уа, уый. Жарадат-иу уынджы куы хъазыд, кæнæ-иу сæ хæстæджытæй искæмæ куы афæстиат ис, уæд-иу Мада хъæр кæнын байдыдта:

– Жарадат, кæм дæ? Тагъддæр рацу нæхимæ, дада æнкъард кæны æнæ дæу!

Мада лæппумæ никуы фæдзырдта: «Эдал, о Эдал, рауай-ма мæм тагъддæр!» Йæ номæй дæр æм никуы дзырдта. Загътаид-иу: «Ардæм-ма рауай!», кæнæ та: «Лæппу, рауай-ма!».

Уæд æй не ‘мбæрста, Жухират æмæ йæм Мада узазал цæстæй цæмæн кастысты, уый. Æмæ сын æнæуи дæр цы бавæййы, хион сын, мыййаг, куына у. Сывæллонæй уыдаттыл хъуыдыгæнæг нæ уыд, фæлæ куы фæхъомыл ис, уæд æм-иу хардзау æркасти. Хъæуы мидæг-иу æй ацæргæ адамæй исчи куы бафарста, кæй лæппу дæ, зæгъгæ, уæд-иу, иннæ лæппутæй æнæфыдæй чи рæзыд, уыдонæн-иу загътой: «Хорз лæг уыди дæ фыд, æгæр раджы

ацыд махæй». Фæлæ амæн йæ фыды тыххæй никуы ничи ницы дзырдта. Æрмæст-иу æй бафарстой, йæ мад Савдат куыд цæры, иунæгæй йын зын нæу, зæгъгæ.

Иу хатт бафарста йæ мады:

– Нана, мæ фыды тыххæй мын цæуылнæ исчи исты дзуры? Æвзæр адæймаг уыд?

– Цытæ дзурыс, мæ хъæбул! Дæ фыд хорз адæймаг уыд! Фæлæ йæ хабар афтæ рауад...

Мад ын арæх дзурын райдыдта йæ фыды тыххæй. Уымæн æмæ лæппу йæ фыды æппындæр нæ зыдта. Афæдз ыл куы сæххæст, уæд амард йæ фыд. Колхозы фос хохы уыдысты, æмæ сын уырдаæм холлаг аласта, фæлæ нæ фæхæццæ бынатмæ, фæндаджы былæй асхъиудта йæ машина æмæ ныппырх сты лæгæй, хæдтулгæйæ...

Эдал скъола каст куы фæцис, йæ аттестат куы райста, уæд дыккаг бон фехъуыста йæ фыдыфсымæры хабæрттæ...

Йæ зæрдыл арæх æрбалæууы уалдзæджы, майы мæй, хох-рабынтæ, дæлвæзтæ æмæ бæлæстæ цъæх-цъæхид адардтой, хъæд йæ хæдзары тæккæ цурæй райдыдта, уырдаæм адæм сæ фос хизынмæ тардтой. Эдал æмæ йæ мадмæ уыди хъуг æмæ род. Жарадаты ныййарджытæм та ма стурвосæй уæлдай уыд фыстæ дæр æд уæрыччытæ. Фос-иу хызта Мада, абон дæр йæ цæстытæй нæ хицæн кæны, уаргæ бон-иу йæ уæлæ дæргъæй-дæргъмæ кæттаг пæлæз кæй æрбакодта, уый. Искуыдæм-иу хъуыддаджы фæдыл куы ацыд, кæнæ-иу куы фæрынчын, уæд йæ бæсты фос хызта Жарадат.

Уыцы бон Эдал рудзынгæй ауыдта Жарадаты сырх къуртгæ – хъæдмæ цыди сæ фосмæ. Эдал уынгмæ рацыд æмæ Жарадаты фæстæ каст. Тынг хорз æм зынд: Жарадат-иу йæ къуртгæйы дзыппыты йæ къухтæ нытъттыста, йæ цæсгом-иу арвмæ сарæзта, уарыны ставд æртæхтæ йæ цæсгомыл куыд хауой, афтæ, стæй сæ-иу йæ къухæй ахафта. Уæрыккимæ куыд ныхас кодта Жарадат, уый дæр хъуыста Эдал: «Мæ зæрдæйы къæртт. О, мæ уды гага!» – æмæ та-иу худæгæй бакъæцæл. Уарыны дæттæн адагæй сæ хæл-хæл хъуысы, чызджы хъæрæй худт дæр уыдонимæ баиу, æмæ йæм уыдон кæсынц уалдзæджы æхсызгон зæлты хуызæн... Эдал хъуызæгау бахæццæ чызджы цурмæ.

– Хæпп! – зæгъгæ, фæкодта.

– Чысылæй дæр-иу æй афтæ тæрсын кодта. Уæд-иу Жарадат

хæрдмæ фæхаудта, Эдал та-иу худæгæй бакъæцæл. Уымæ кæсгæйæ-иу чызг дæр йæ худын нал баурæдта æмæ-иу иумæ сæ фаг фæхудтысты. Фæлæ, цыма ацы хатт йæ «хæпп» нæ фæрæстмæ ис. Жарадат уæрыччы йæ хъæбысæй зæхмæ æруагъта, æнцад алаууыд æмæ йæм комкоммæ кæсы. Эдалмæ дæр худын нæ цыди. Цавддурау æй цыдæр тых нындзыг кодта. Йæ хъару цыдæр æрбаццæл...

Фынддæс азы рауад уæдæй, фæлæ абонау йæ зæрдыл лæууы уыцы уалдзыгон бон майы майы. Кæддæры гыццыл чызг нал у, чындздзоны кармæ схæццæ, ныллæгтомау, фæлæ йæ цæсгом хæрз аив, лыстæг æмæ йын рæсугъд даргъ æрфгуытæ, цæхæркалгæ сатæгсау цæстытæ... Уыцы бон æм уыцы цæстытæ æнахуыр зæрдæисгæ кастысты. Æмæ йæ зæрдæ рæхуыста. Раст ныртæккæ дæр цыма ныфсæрмытæ ис, фæлæ йын цыдæр тых æххуыс кодта...

– Уый ды дæ? – Цыдæр æнахуыр фæлмæн хъæлæсæй йæ бафарста Жарадат.

– Æз дæн! Æмæ ды та цы ми кæныс?

– Нæ йæ уыныс? – йæ мидбылты бахудти Жарадат. – Фыстæ хизын!

– Абон цы диссаджы бон у...

– Хур йæхи найы, – уый куыддæр загъта чызг, афтæ уарын, цыма æфсæрмы фæци, уыйау фæхъус. Мигътæ фæйнардæм фæлыгъдысты, æмæ хуры цæст разынд, Бандук-хохæй та – арвардын. – Цæмæ æрбацыдтæ?

– Афтæ, æнæуи... Цыдæр зæгъын мæ хъæуы дæуæн!

– Омæ йæ зæгъ.

– Жарадат, афтæ мæ фæнды, цæмæй æдзухдæр демæ иумæ уæм!..

Чызджы æнæнхъæлæджы цæхгæр ныххудтæй фæуыргъуыйау лæппу.

– Стæй уæд?..

– Стæй æз æфсадмæ ацæудзынæн, ды та мæм ме ссыдмæ æнхъæлмæ кæсдзынæ.

Жарадат худгæ нал кодта, йæ цæстытæ зæхмæ æруагъта æмæ æнцад лæууыд, æрæджиау сдзырдта:

– О! Æз дæм кæсдзынæн æнхъæлмæ. Ды та?

– Æз та цы?..

– Æфсадæй куы раздæхай, уæд дæ хъуыды нæ аивдзынæ?

– Никуы аивдзынæн æз мæ фæнд, никуы, Жарадат! Нæ мыл æууæндыс? Ард дын бахæрон?..

– Ард бахæрдзынæ? Цæмæй?

– Сызгъæрин хур æмæ сыгъдæг цъæх арвæй...

Эдал никуы æнхæлдта, æмæ ‘рмæстдæр мæйы фæстæ йæ ардбахæрд фехалдзæн. Уыцы бон цæттæ уыди, цыдæриддæр æм дунейы мидæг зынаргъ касти, уыдонæй ард бахæрынмæ.

– Нæ хъæуы ард хæрын, æз дыл афтæ дæр æууæндын...

Æнхæлдтой, ныртæккæ куыд сты иумæ, цæргæбонты дæр афтæ...

Тынг амондджынæй тезгъо кодтой, уарын райдыдта, фæлæ сæм уый дæр хорз касти. Разы уыдысты хъысмæтæй, цалынмæ сæм чызджы фыд Мадайы хъæлæс кæцæйдæр не ‘рбайхъуыст: «Жарадат, уæ Жарадат». Чызг уайтагъд ауыдта фыды – мæсчты былгæрон лæууыд.

– Мæнæ дæн, дада! – йæ къух æм фæтылдта æмæ йæ размæ уайынмæ фæци. Эдал дæр йæ фæстæ рахызт къуыбыры рæбынæй.

Мада сæ йæхæдæг дæр ауыдта æмæ сæ ныхмæ æрбацауы. Фыццаг хатт æй нæ уыны Мада лæппуйы йæ чызджы фарсмæ, фæлæ Эдал ацы бон уæддæр æфсæрмы кодта Мадайы цурмæ бацауын, уæддæр фыццагдæр салам йæхæдæг ратта:

– Дæ изæр хорз уæд, Мада!

– Хорзæй фæцæр! – кæсгæ дæр æм нæ фæкодта, афтæмæй загъта Мада æмæ йæ чызгмæ бацыди. Эдал та хъæуырдаæм фæраст – «фæлæуу нæм» зæгъæг ын нæ фæци.

Цалдæр боны фæстæ Жухират йæ чызгæн загъта:

– Жара, нæ сыхагимæ хæлар мауал у!

– Æмæ уый æнцон хъуыддаг у? Цæмæн мын æй æнад кæныс?

– Бакæнæн цы хъуыддагæн нæй, царды ахæмæй ницы ис!

– Æмæ уæддæр цæмæн?

Æмæ уыцы зæрдæхалæн фарст æмæ мады дарддæры ныхæстæ дæр Эдал фехъуыста. Сæ каурæбын аууоны лæууыд æмæ йæм ныхæстæ хорз хъуыстысты.

– Дæу аккаг нæу уыцы лæппу, мæ чызг.

– Цæуыннæ у? Исты æвзæрæй равдыста йæхи? Æви æз æгæр хорз дæн, æмæ йын æвгъау дæн?

– Æвзæрæй дзы æз ницы зæгъын. Йæ мад дæр тынг дзæбæх адæймаг у, фæлæ...

– Фæлæ цы, нана?

– Ёмбарыс, дæ фыд ныхмæ у!
 – Цы йæм зоны ‘взæрæй мæ фыд, цæуылнæ уарзы Эдалы?
 – Уый бæргæ ницы ракодта æвзæрæй, фæлæ йæ фыдыф-
 сымæр Махма, йæ фыды хистæр æфсымæр... Нæ хъæу æй
 иууылдæр æлгъитгæ кодтой, хъодыйы онг ыл сысты.

– Ёмæ уагæры цы кодта, цæмæн æй æлгъыстой?
 – Нæ хъæуы æвзаргæдæр лæгтæ уый азарæй фесæфтысты.
 Цъыф сыл фæкалдта, алы тугтæ сыл фæмысыди, æмæ сæ кæй
 ахæстоны бакодтой, кæй Сыбырмæ фæхастой. Бирæтæн дзы сæ
 кой-сæ хъæр дæр нал райхъуыст, афтæмæй фесæфтысты. Дæ
 фыдыфыд дæр семæ, уый та æнæхъæн хъæу дæр бирæ уарзтой.
 Дзырддзæугæ, цыфæнды туджджынты дæр-иу бафидауын код-
 та... Махма йе ‘мбæлттимæ бавдæлд, æмæ йын сусæгæй йæ цармæ
 хæцæнгарз сæппæрстой, стæй йæм сæхæдæг баджигул кæнын
 кодтой. Рагуалдзæг уыди уый... Хъуыды ма йæ кæнын, дæ фы-
 дыфыд Махмамæ кæсгæйæ куыд загъта, уый: «Хуыцау ыл йæ
 бæллæх сæвæрдзæн, ахæм æнаккаг ми чи бакодта, ууыл!» –
 Ёмæ йæ йæ къухтыл хъадамантæ æфтыдæй акодтой, уынджы
 лами сæ къæхты бын лæхъ-лæхъ кодта. Мах ма æнкъардæй сæ
 фæстæ кастыстæм, уæдæ ‘ндæр цы нæ бон уыд. Афæдзы фæстæ
 та Махма æмæ йе ‘мбæлтты æрцахстой...

Журихат ма цыдæртæ дзырдта, фæлæ Эдал ницыуал хъуыс-
 та. Йæ хъæлдзæг цард æвиппайды æрбайсæфт æмæ йæ размæ
 фæци бынтон æндæрхуызон – хур дæр кæм нал æрттивы, кæрдæг
 дæр æндæр хуызон кæм рæзы, цъиутæ дæр афтæ зæрдиагæй
 кæм нал зарынц, хæдзæрттæ кæм баталынг сты – цыма сын сæ
 цырæгътæ иумæ æваст ахуыссын кодтой. Йæ бынаты базыр-
 зыр кодта ахæм хабæрттæ фехъусгæйæ. «Цыма, ацы хабæрттæ
 æцæг сты!» – дон кæй фæцæйласы, уый ма цы ‘нæпайда хъæр
 ныккæны, уый хуызæн уыд йæ фарст. Тыхстхуызæй базгъорд-
 та хæдзармæ.

– Нана, цæуылнæ мын искуы загътай ацы æбуалгъы
 хабæрттæй исты? – йæхи сабыр кæныныл ацархайдта, йæ хъæлæс
 дæр йæхи хуызæн нал уыд, фæлæ фидар лæууыд.

– Цы кодтай, мæ хъæбул? – афарста мад, йæ лæппуйы фæлурс
 цæсгоммæ кæсгæйæ.

– Ёз ницы кодтон. Чи уыди мæ фыдыфсымæр? Радзур ма
 мын, æнæхъæн хъæуы цæрджытæ йæ иумæ цæмæн æлгъыстой,
 алы хахуыртæ сыл цæмæн мысыди æмæ хъæуы хуыздæр лæгты

сафыныл цæмæн архайдта? Æви сæ ды дæр мæнæй уæлдай нæ зыдтай?

Совдат марды хуызæн фæци: цæргæ бонты цæмæй тарсти, уый йыл æнхæлдæн æрцыд! Йæ къухтæ зыр-зыргæнгæ йæ цæсгоммæ схаста, æмæ та Эдал ногæй федта, йæ мады къухтæ фыргуыстæй куыд ныддынджыртæ сты, сæ тугдадзинтæ цъæх-цъæхидæй зынынц.

Тыхстхуызæй, цыма йæ лæппуйы раз истæмæй фæаххосджын, уыйау къæзгæйæ зæгъы:

– Æз сын мæхæдæг дæр бæлвырдæй ницы зонын уыдæттæн. Æцæг сты, мæнг сты, уый дæр нæ зонын, фæлæ адæм æмдзыхæй афтæ дзурынц. Дæ фыд йе ‘фсымæрæн хист кæнынмæ куы хъавыдис, уæд æй зæрæдтæ нæ бауагътой æмæ ууыл тынг зæрдæрыст уыди. Æмæ мæ цæмæн фæрсыс дæ фыдыфсымæры хъуыддæгтæй? Исты фехъуыстай? – мад иуцасдæр æнæдзургæйæ алаууыд, стæй загъта. – Ды уыцы хабæрттæм ницы бар дарыс, мæ лæппу! Мах æй зонгæ дæр куы нæ кодтам.

Эдал йæ мадæн ницуал загъта, афтæмæй ацыди хъæдмæ, бирæ фæрацу-бацу кодта, йæ хъуыдытæ иу ранмæ æрæмбырд кæныныл архайы, уæдæ йæ зæрдæ дæр йæ гуыпп-гуыппæй не ‘нцайы. Йæхимæ нырæй æнамонддæр æмæ тæригъæддагдæр никуы фæкаст, æппындæр никæй хъæуы. Мады ныхæстæ дæр æцæг сты æви йын йæ зæрдæ ‘лхæнынæн афтæ загътаид?

Фырт дзуапп дæттæг у йæ фыды, йæ мады, йæ хотæ æмæ æфсымæрты, стæй æнæхъæн хæдзарвæндаджы цæрджыты тыххæй дæр...

Ныр уал азы фæстæ йæ райгуырæн хъæумæ дæр уый тыххæй раздæхт, тæрхон ын ничи скæндзæн, йæ тæрхонгæнæг йæ цæсгом, йе ‘фсарм. Уыцы уæззау уаргъ йе ‘рагъыл ис æмæ йын æй аппарæн нæй. Цард махæй райдыдта нæ зæгъдзынæ. Бæласæн æнæ йæ уидæгтæ рæзæн ис? Адæймаг дæр афтæ. Алцæуыл дæр хъуамæ дзуапп дæтта: кæддæры, абоны, æмæ фидæны цардыл дæр. Афтæ куына уа, æмæ дæхицæн æнцон фæндæгтæ куы кæнай, уæд адæймаджы цард зындон фестдзæн. Хæрамахаст та баззайы æнусмæ. Мæнæ уый фыдыфсымæры фыдракæндтæ куыд баззадысты, афтæ...

Уæд йæ тыппыртæ кæуынай суагъта, тæрсы бын зæххыл ныддæлгом æмæ хъалæсыдзагæй куыдта, зыдта йæ, ничи йæ фехъусдзæн...

Уыцы бонны фæстæ Эдал цалдæр хатты федта Жарадаты,

зæрдæ рацæйтыдта, фæлæ йæм ницы сдзырдта, йæхиуыл ных-хæцыд. Афæдзы фæстæ йæ æфсадмæ акодтой. Æрдæг службæ куы фæци, уæд йæ мады хæстæджытæй тел райста: «Дæ мад тынг æрсад». Бæргæ ратагъд кодта Варандамæ, фæлæ йæ нал сæййæфта, уæдмæ йæ бавæрдтой. Цыма дзæгъæл быдыры зыбыты иунæгæй аздад. Æмæ дзы нæ уыди иунæг хæдзар дæр, рухс дæр никæй рудзынгæй калди, уæдæ фæздæг дæр никацæй калд, æвæццæгæн, арт дæр никуы уыд – адæймаг йæхи къæвдайæ, кæнæ дымгæйæ кæм бааууон кæна, уый. Иунæг адæймаг дæр нæй дæ цуры – дæ маст, дæ хъыг, æххормаг æмæ дын уазал кæй у, уыдæттæ кæмæн зæгъай. Кæцырдæм фæнды ма фæзил: Хуссарæй Цæгатмæ, Скæсæнæй Ныгуылæнмæ, цæфон фæнды дæр уæд – алы ран дæр æгуыппæг, уазал цæстæнгас, æнусон æрхæндæг, судзгæ хъызт дымгæмæ лæууыс, æви дæхицæн фысымуат агурынмæ араст дæ – дæ их зæрдæ дын ничи батавдзæн, дæ дурзæрдæ дын ничиуал æрфæлмæн кæндзæн...

Æфсады йæ службæ куы ахицæн, уæд Эдал хъæумæ нал сыздахт. Уæрæсейы хъæуонхæдзарадон институттæй иумæ фæлварæнтæ радта æмæ йæ каст куы фæцис, уæд та кусынмæ Сыбырма афтыд, иу стыр совхозмæ.

Азтæ цыдысты, фæлæ Эдал йæ хъæуыл кæд нæ хъуыды кодта, иу ахæм бон дæр нæ арвыста. Цалдæр хатты сфæнд кодта уырæм фæцæуын, фæлæ та-иу йæ ныфс асаст: «Цæмæ дзы цæуын, чи мæм дзы æнхъæлмæ кæсы?» Кæд мæм æнхъæлмæ кæсы... Нæ уымæн уæвæн нæй... Жарадат, æвæццæгæн, раджы фæцыд моймæ. Æнæуи дæр æй йæ ныййарджытæ мæнæн никуы раттаиккой, æмæ мæхицæн дзæгъæл ныфсытæ цы 'вæрын. Фæлæ æнæ йæ райгуырæн хъæу фæнгæйæ йын йæ цард ад нал кæны... Йæхи тых урæд кæны. Хъуамæ хъæуккæгтæн йæхи фенын кæна амондджын æмæ бакастджынæй. Уадз æмæ зоной, рæстæг дзæгъæлы, æнæпайдайæ кæй нæ фервыста, хорз лæг дзы кæй рауад! Ноджы ма наукаеты кандидат куы суа, уæд йæ хъæуккæгты цæсты бынтон кадджын уыдзæн. Йæ ахуыр дарддæр ахæццæ кæныны тыххæй бацыд фæсауонмæ йæхи институты аспирантурæмæ.

Аспирантурæмæ фæлварæнтæ куы лæвæрдта, уæд æнæнхъæлæджы сæмбæлд йæ 'мхъæуккаг Хамзатыл. Эдал æй фæрстыты бын фæкодта. Хамзат ын дзырдта æмæ дзырдта сæ хъæуы хабæрттæ, чи амард, дзæбæх ма дзы чи у, зæрæдтæй ма чи ис, фæсивæд хъæуæй горæттæм куыд ивылынц. Жарадат дæр хъæуы нал цæры, Эдал ма институты фыццаг курсы куы уыд, Жарадат

уæд смой кодта. Ныр æм ныцыуал фарст ис. Смой кодта, бинонтæ йын ис æмæ йæм хъæуы æппындæр ничиуал æнхъæлмæ кæсы. Æмæ уæдæ æфсады фæстæ куына ссыд хъæумæ, уæд æм кæдмæ æнхъæлмæ кастайд? Фæлтау ын уæд йæ ныййарджытæм куы бацыдаид æмæ сын куы ныхлæгъстæ кодтаид – кæд нын фæтæригъæд кодтаиккой æмæ сразы уыдаиккой. Ау, Мада йæ уарзон чызджы фæндон нæ сæххæст кодтаид?.. Æмæ кæд иннæрдæм рауадаид, уæд та? Мадайы æлгыыстытæй йе ‘рагъ айдзаг уыдаид æмæ худинаджы гаккимæ лидзæг фæуыдаид йæ хъæуæй... Æниу ма ныр цы? Цард йæхæдæг алцы дæр йæ бынаты сæвæрдта, æмæ дзы раздахæн ницыуал ис. Алцы дæр æмбары Эдал, фæлæ йæ нæ фæндыд, йæ амондджын бæллицтæ йын чи фехæлдта, уыцы хъысмæтимæ сразы уæвын.

Арæх хъуыды кæны йе ‘нæзонгæ хæстæг Махмайыл дæр. Кæд уый дæр ницы аххосджын уыд, уæд та? Кæд ын йæхиуыл дæр хахуыртæ фæкодтой æмæ адæм кæй дзурынц, уыдон сыгъдæг дам-думтæ сты. Хъуамæ сбæрæг кæна рæстдзинад. Хæдзарвæндагæй иунæгæй баззад удæгасæй æмæ уыцы хæс йæхимæ хауы. Куы йæ срæст кæной фыдыфсымæры, уæд уыцы сау гакк йе ‘ккойæ ахауид Эдалæн. Хъуыддаг сбæрæг кæнæн ис сæхи районы æмæ йын æнæмæнг здæхгæ у сæхимæ.

Сæрдыгон тæвд бон схæццæ хъæумæ. Уынгты змæлæг нæй. Цæуы, йæ хид сæрфгæ. Иу хæдзары дуармæ рæхснæг гæдыбæласы бын аууоны бады иу зæронд лæг. Йæ цурмæ куы схæццæ, уæд ын салам ратта, зæронд лæг йæ боннымайæн фæрдгуйтæ йæ дзыппы бавæрдта, сыстад æмæ дзуры лæппумæ:

– Фæрнæй цар! Мидæмæ нæм рацу. Æз хуыссæны бафæлладтæн æмæ мæхи аирхæфсынмæ мæхи райстон уынгмæ, зæгъын, кæд искауыл сæмбæлин æмæ йемæ аныхæстæ кæнин. Мæ цардæй нæ хъаст кæнын! Мæ бинойнаг хорз ус у, хæрзад хæринаг кæны. Ссæдз азы царæм иумæ. Искуы-иу хатт фæччыгъæдаен йæхи загъдгæнæг скæны: «Исты куыстыл ныххæц æмæ дæ хæдзармæ æхца æрбахæсс – дæ фыртæн чындзæхсæв кæнын афон у, уæдæ нæ чызг дæр хъуамæ йæ царæн хæдзар ссара». Æмæ та йын æз дæр фæзæгъын: «Загъд ма кæн, чысыл фæхъæц, мæнæ мæхи арæвдз кæнон æмæ ‘хцатæ ‘рбахæссон». Исты йæ нæ зоны, мæ дзыппы туманæй фылдæр никуы уыдис, уый. Æмæ мæ дисгæнгæ баййары: «Кæдæм цæуыс? Кæцæй æрбахæсдзынæн æхца?» «Банкæй, банкæй! Банчы бирæ æхцатæ лæууы, мæнмæ ‘нхъæлмæ

касынц, райсдзынæн сæ æмæ сæ ‘рбахæсдзынæн». Ха-ха-ха! – йæ хъазæн ныхасыл йæхæдæг хъæрæй худы зæронд. – Бахатыр мын кæн, лæппу! Æнæ хъазæн ныхас мæ бон нæу! Кæй лæппу дæ? Нæ дæ хъуыды кæнын.

Эдал ын йæхи бацамыдта. Зæронд æм æдзынæг ныккаст æмæ загъта:

– Кæс-ма, дæ хорзæхæй, замманай уындджын лæг дæ рауад. Ехх, дæ мад Савдат дæ афтæмæй куы фенид! Нырмæ куы ацардаид, бæргæ!.. – Зæгъ-ма, кæм вæййыс, куыд цæрыс? Бинонтæ дын ис?

Эдал дæрдтыл ныхæстыл не схæцыд. Йæхи тыххæй йын цыбырæй цыдæртæ загъта, стæй йын бамбарын кодта йе ‘рбацыды сæр.

Эдалмæ хъусгæйæ, зæронд лæг дисгæнгæ йæ сæр разыйы тылд кодта:

– Тынг хорз бакæндзынæ, алцыдæр дæхæдæг куы сбæрæг кæнай, уæд! Дæ фыдыфсымæры дын æз хорз зыдтон! Уый дæр Абдулайы æвзæрдæр нæ зыдта, ома мæнæ мæн. Куыннæ мæ зыдта, куыннæ: уый хæрзаудæны руаджы нæ бахаудтæн ахæстонмæ? Æртæ мæйы дзы абадтаин, афтæ дын иу бон нæ камерæмæ æрбакодтой... – дæумæ гæсгæ кæй?.. Дæ фыдыфсымæр Махмайы! «О, Махма, алыбонæ ‘гас нæм цу, ахæстон дæм рагæй æнхъæлмæ кæсы, фæлæ мæн та цæй тыххæй фæмидæгæй кодтай?..» Нæ дыууæ дæр æй тынг хорз зыдтам, цæй тыххæй мæ рацыпп ласын кодта, уый. Уарзтам иу чызджы æмæ чызг мæн равзæрста мойагæн...

Канд мæныл нæ бахаста ардауæн дзырд, бирæ кæуылдæрты ма æрымысыд алцыппæт. Ныр камерæйы Аллахæн табутæ кæны, сæтты йæ тæригъæдтыл æмæ дзы хатыртæ куры. Нырмæ молломæ æввахс никуы бацыд, уырнæг адæмыл та-иу худæгæй мард... Мæнæй дæр хатыр ракуырдатæ æмæ йын ныббарстон. Мæлгæ дæр мæхи къухты акодта, ахæстони бирæйы фаг нал сси. Æз Хъуыран дæр бынтон бындуронæй нæ зыдтон, фæлæ цы зыдтон, уыдон ын кастæн, йæ цæстытыл æрхæцгæйæ. Æппындæр æм фыдæхзæрдæ нал дарын. Махма йе ‘цæг дунемæ аивгъуыдта, уым та нæ алчидæр Хуыцауы раз йæхæдæг дæтты дзуапп. Æз ын тæрхонгæнæг нæ дæн. Кæд исты гæххæтты бын къух æрæвæрын хъæуы, уæд æз цæттæ дæн!.. Зæгъдзынæн, æппындæр æм хæрам нæ дæн, раджы йын ныххатыр кодтон.

Изаэрай дэр ма Эдалмæ иу сæ хъæуккаг лæг æрбацыд. Цыма рагæй дэр Эдалимæ фембæлынмæ бæллыд, уыйау æвдыста йæхи.

– Эдал! Хъус-ма, чи зоны, æмæ дын исчи загъта, æз дæ цæхæрадон мæхи бакодтон, зæгъгæ. Нæ, афтæ нæу, фæлæ йæ кæй бахуым кæнын æмæ дзы нуры кæй ныссадзын, уый æцæг у. Дзæгъæл цæхæрадон дэр зæрæстонаен æвгъау у! Хæстæджытæ кæй стæм, уый зоны? Дард хæстæджытæ, фæлæ уæддæр – хион. Дзæгъæл сæфты бæсты дзы мæ бинонтимæ нуры ныссадзæм уæй кæнынæн, Астраханьмæ йæ аласын, цыдæр капеччытæ дзы райсын...

Эдал байхъуыста йæ дард хæстæджы ныхæстæм, стæй йæ йæ фыдыфсымæрай бафарста.

– Махма ома исты аххосджын уыд адæмы раз? – фæрсæгау ныхъхъуыды кодта зæронд лæг. – Нæ, мæнмæ гæсгæ, нæ уыд аххосджын. Æз дын зæгъын, хорз адæймаг уыд, фæлæ йæ хъæубæстæ нæ уарзтой, уымæн æмæ йæм хæлæг кодтой. Нымад уыди, бирæтæ йын йæ уынд æмæ йæ кондмæ дæр хæлæджы цæстæй кастысты. Адæм, сæхицæй хуыздæр чи вæййы, уый нæ фæуарзынц. Зæгъæм, мæнæ мæн дæр нæ уарзынц, хæлæг мæм кæнынц, уыдонæй хуыздæр кæй царын, уый тыххæй. Адæмæн сæ конд ахæм у, æмæ сæ мах нæ аивдыстæм. Махмайы тыххæй та æвзæрай мæ бон ницы у зæгъын. Рæстæг ахæм уыд – цæвæг дзы марæджы не ‘взæрста, – зæронд лæг ницыуал дзырдта, стæй хъæлдзæгхуызæй фæкодта: – Цом уал нæхимæ, цай бацымдзыстæм, аныхæстæ ма кæндзыстæм. Бафæрсинаг дæ дæн, хъæумæ ма царынмæ фæзындзынæ? Кæд нæ, уæд хæдзар æдзæллагмæ æрцыди, ноджы йæ стырæй-гыццылæй гæбазгай алырдæм хæссынц æмæ... Æз æй райхалин, йæ дуртæ мæ хъæуынц, сæ аргъ дын бафидин! Цæй, цы зæгъыс, разы дæ мемæ?..

Эдал сфæлмæцыд зæронд лæджы дзæгъæл дзырдæй æмæ йын загъта:

– Ахæсс сæ лæвар, æз уæй ницы кæнын! Стæй ам царынмæ дæр нæ сыздæхдзынæн!..

Зæронд фæхъæлдзæг:

– Гъемæ бузныг, мæ лæппу! Уæдæ ма хæстæг дæр цæмæн фæхъæуы? Дæ хорздзинад Хуыцауы зæрдæмæ дæр фæцæудзæн. Хуыздæр ахъуыды кæн, мыййаг дæ куы бафæнда хъæуы ‘рцарын! – йæхæдæг, цыма йæ исчи сургæ кодта, уыйау фæдде!

Эдал ма ноджыдæр иу зонгæ лæгимæ аныхас кæнын сфæнд кодта йæ фыдыфсымæры тыххæй. Хъæуы иннæ кæрон цард

уыцы зæронд лæг. Эдал æм куы ныццыд, уæд лæг цæхгæр ныл-лæууыд: иу ныхас зæгъын дæр нæ бакуымдта Махмайы тыххæй.

Афтæ Эдал, æнæ исты бæрæг базонгæйæ, ацыд хъæуæй. Хи-цауадмæ йæ цæттæ гæххæтт та æнæрвыстæй лæууыд... Цал æмæ цал хатты-иу загъта йæхицæн, абон кæнæ йæ райсом арвит-дзынæн, зæгъгæ, фæлæ та-иу райсом дæр æрхæццæ, æрмæст гæххæтт уæддæр æнæрвыстæй лæууыд. Иу кæддæрмæ йæ йæхæдæг дæр не ‘мбæрста, цæуылнæ йæ арвиты, уый. Фæлæ, иуахæмы лæмбынæг куы ахъуыды кодта, уæд æй базыдта.

Цы уыдзæн, куы йæ арвита æмæ йын, зæгъæм, йæ фыды-фсымæры куы срæст кæной, уæддæр? Кæмæ йæ равдисдзæн, кæнæ йæ кæмæн дзурдзæн, йæ фыдыфсымæр кæй ницы аххос-джын уыд, уый? Хъæуккагтæ йæм сæ зæрдæйы ахаст нæ аив-дзысты – уыдонæн уый, цы уыд, уымæй баззайдзæн. Уæдæ йæхи цардыл дæр ницæмæй фæзындзæн!.. Стæй йыл цы хуызы хъуа-мæ фæзына уæвгæ дæр?

Дыууæ азы та аивгъуыдта, Эдал хъæумæ не ‘рбæздæхдзынæн, зæгъгæ, фидарæй куы загъта, уæдæй нырмæ. Фæлæ та мæнæ йæхи рæвдз кæны фæндагмæ. Æхсæвыцæстыл схæццæ. Сæхимæ йæ ных сарæзта, фæлæ Жарадаты хæдзары рæзты дæр куыд ацæуа? Базонæн дæр ын нал ис – кæрт схæмпæл, дуæрттæ æмæ рудзгуытæ – сындæрх. Бирæ фæбадти, кæрдæджы бын цы бан-дон фæцис, ууыл. Фыццаг кærкуасæнтæ ралæууыдысты, тагъд бон цъæхтæ кæнын райдайдзæн. Бæлæстæ уæздан сыбар-сыбур кæнынц, хъуысы цæугæдоны æхсызгон хæл-хæл, хæфсытæ хъæрæй уасынц, хатгай æрбайхъуысы уыджы хъæрзын – йæ зæрдыл æрбалæууыдысты йе ‘рыгоны бонтæ, нырхæндæг. Цин кæныны бæсты йын йæ уд цыдæр æнахуыр уæз нылхъывта...

Эдал уынгмæ рахызт æмæ сæхирдæм араст. Хæдзарæн дзы йæ кой дæр нал ис. Сæ дард хæстæг йæ рæстæг дзæгъæлы нæ сæфта... Хæдзарæн ма бæзджын кæрдæджы бынæй зынынц йæ бындуры дуртæ.

Эдал æрвцæфау фæцис. Тагъд-тагъд фæцæуæг сæ сыхæгтæм, Мадайы хæдзармæ. Дуæрттæ æмæ рудзгуытæ фæйнаджытæй фидар хост, уæддæр рудзынг цы гæбæзтæй хост уыд, уыдон йæ тых-йæ бонæй рарæдыфта, згæ зæгæлтæ згæалдысты астæрдмæ, хæстæг кæцæйдæр æрбайхъуыст куыдзы рæйын. Рудзынг хъавгæ байгом кодта, æмæ йæм хæдзарæй ракалди битъынайы хæрдæф. Уыцы тæфмæ смудгæйæ дзы ахæм ныв нукуы фæрох уыдзæн:

– Гъей, хосдзау! Хур уадз æмæ кæса, цалынмæ дæ кæрдæг бахус уа, уæдмæ!

Эдал йæ цæвæг æрсагъта æмæ кæсы чызджырдам.

– Аллахæн уарзон у!

– Афтæ раджы цæмæн сыстадтæ?

– Æз æдзухдæр афтæ раджы систын, фæлæ ды та цæмæн рабадтæ сæумайыл?

– Æз нæ фос атардтон хъоммæ, ныр та хъæмæ здæхын!

– Адæм нырма ныр куы тæрынц сæ фос хъоммæ, уæд ды та уæхимæ цæуыс?

– О, æз ахæм дæн... Битъынатæ никуы суыдтай, мыййаг? Цайæн мæ хъæуы.

– Мæнæ мæ цуры йе ‘дзаг куы у битъынайæ. Цай цымынмæ мæ бахондзынæ?

Чызг æнæдзургæйæ битъынатæ тоны. Егъау баст йæ къухы, афтæмæй фæцæуы. Райсомæй дидинджытæ æртыдта Эдал, фæлæ йæ ферох сты чызгæн раттын. Йæ тæккæ цур зæххыл æвæрд уыдысты, сæ уæлæ æртæх дæр нæма бахус. Ныртæккæ йæм фæхъæр кæндзæн, аййафдзæн æй æмæ йын сæ ратдзæн... Мауал лæуу! Йæ зæрдæ фæдисон гуыпп-гуыпп кæны... Жарадат æнæрлæугæйæ тындзы, нал æм зыны... Дидинджытæ зæхмæ æппæртстæй баззадысты, судзгæ хурмæ бахус сты, никæмæн уал сæ балæвар кодта...

Эдал рудзынгæй бахызт хатæнмæ, фæкомкоммæ уырындыхмæ. Йæ уæлæ битъынатæ хус кæнынмæ тыд. Систа дзы иу хал, йæ фындзмæ йæ схаста æмæ йæм дзæвгар фесмыста цъæхснаг тæфмæ. Æрæджиау йæ къахыдарæс раласта æмæ уырындыхыл йæхи æруагъта, йæ цæстытæ бацъынд кодта...

Цыппарæй иумæ бадынц стъолы уæлхъус. Сæ разы кæрдзын æмæ къæдоры цыхт æхсырысæртимæ, мисын. Къусы йæ къæбæр æппæты фыццаг атулы Мада, уый фæстæ Жухират. Эдал æмæ Жарадатæй чи раздæр атула йæ къæбæр къусы, уый нæ зонынц, кæрæдзийæ нæ уæндынц. Æппынфæстаг Эдал атылдта йæ къæбæр, уый фæстæ та Жарадат. Стæй райдыдтой мисын цымын.

Уалынмæ кæсы, æмæ иунæгæй аздад – йæ алыварс ничиуал. Иунæгæй хæры кæрдзын къæдоры цыхт æхсырысæртимæ, ануазы мисынай. Жарадат кæм ис? Йæ ныййарджытæ та цы ‘рбаисты? Йæ сæрыл уæлæмæ схæцыд æмæ йæм уæле цавæрдæр æнæзонгæ адæм кæсынц, цыдæр æнахуыр худт кæнынц. Се ‘хсæн

сын ауыдта Мадайы, уый йе ‘нгуылдзæй Эдалырдам амоны, цыдæртæ сын дзуры, йæ мидбылты худгæйæ.

Йæ комдзаг йæ хъуыры фæбадт. Фырæфхæрдау йæ цæссыгтæ фемæхстысты. Ау, нæлгоймаджы ном куы хæссы, уæд куыд кæуы? А-а, уый гыццыл Эдал кæуы хъæрæй, йæ сæр фынгмæ æрхæсгæйæ. Æвиппайды фæгæпп ласта, къус астæрдмæ æрхауд, йæ тых, йæ бонæй хъæр кæны:

– Цы дын кодтон, Мада? Цы хуызы фæазымджын дæн дæ цуры? Цы мæ домыс?

Тыхтæ-амæлттæй фервæзт йæ фынай, фæлæ йæ бон раст слæу-уын дæр нæу. Хатæны дыууæрдæм кæны, йæ фыдфынтыл хъуы-дыгæнгæ. Йæ мæгуырдзинæдтæ иууылдæр Мадайы хæдзарæй цæуындæй йæ мад фæзиан, йæ фыд æвирхъауæй фæмард, йæ бæллиц фæсыкк.

Эдал цадæггай йæхимæ ‘рцыд, тамако сдымдта, æрзоныгыл æмæ пецы дзыхмæ бакаст. Хус къæцæлтæ кæрæдзиуыл амадæй лæу-уындæй. «Æвæццæгæн, Жухират арт кæнынмæ хъавыд йæ царды фæстаг бон, фæлæ йын нал бантыст», – ахъуыды кодта Эдал.

Нæ йын бантыст... Æмæ бирæ истытæ бантысы адæймагæн йæ царды?

Эдал сондон схъис ссыгъта, лыстытыл æй бафтыдта, æмæ пецы арт схæцыд. Арт кæм нал уыд иуцасдæр, уым ныр ногæй ссыгъд. Эдалы цæсгомыл хъарм уылæн æрбакалд. Сыстад пецы цураей, йæ хызын байгом кодта, æнæрвыст фыстæг систа. Дыууæ азы йæ фæхаста йæ хызыны, фæлæ йæ ныр артмæ баппæрста.

Фæстæмæ дæр рудзынгыл ахызти, хæдзары сæрмæ скаст, тохынайæ боны рухсмæ йæхи ивæзта фæныкхуыз фæздæг. Къах-вæндагыл фæраст Эдал, Мадайы номыл цы суадон схуыдтой, уырдам. Мада сыгъдæг кодта ацы суадон кæддæриддæр æмæ йæ уый номыл уымæн схуыдтой.

Суадонæй хæрдмæ цыди доны тæф. Ам æдзухдæр сатæг æмæ уымæл вæййы. Дон дыууæ хатæлæй уайы размæ, доны пырхæнтæ сæхи сцæвындæй дуртыл æмæ фесхъиуындæй цæхæркалгæ, стæй та амбырд вæййындæй æмæ сæ рауайы чысыл цæугæдон, згъоры æмæ былхауæны дæлæ æрбайсæфы...

Эдал æргуыбыр кодта суадонмæ, йæ къухтæ бадардта цых-цырæгмæ, армьдзаг дон йæ былтæм схаста, зыдæй аныхъуырда-та ихы хуызæн узал дон... Нызта æмæ дзы нызта...

ÆФСЫМÆРТЫ ТАУРÆГЪ

Изæрырдæм хъæу куы фæсабыр, уæд талынг дæр фæбæзджын. Кæройнаг хæдзары каурæбынæй фæлурсæй зыны сылгоймаджы æндæрг.

– Чамæ! Чамæ! – хъуысы сылгоймаджы мынæг хъæлæс. Цыма изæры сабырад куы фехæла, уымæй тæрсы. Ногæй ногмæ сиды Чамæмæ!.

Æрæджиау æрхы фалейæ æрбайхъуыст стурь дæргъвæтин уасын. Уалынмæ фæндагыл сындæггай сцæйцыд хъуг.

– Чамæ! Афоныл мын цæуыннæ радтай дзуапп? Цом нæхимæ, цом, цом!.. Фæлæуу, кулдуар бакæнон. Дæ сæр цы тилыс? Ардæм рацу, æз дын мæнæ æхсæвæрæн нас куы ‘рцæттæ кодтон. Хæргæ кæн, хæргæ, дæ сæр ма тил, чысыл аг афæлдахдзынæ. О Хуыцау, дæхи ахæм цъыфы кæм сызмæстай? Æнцад-ма ‘рлæуу, æз дæ асыгъдæг кæнон. Дæ къæдзил дæр ма тил... Хорз, хорз, нал дæм æвналын, æнцад дæ хæрды куыст кæн. Дæ бынат дын бафснайдтон, сыгъдæг хæмп дын дзы байтыдтон, дæ фæллад уадз ныр... – сылгоймаг скъæтæй кæртмæ рацыд æмæ хæдзармæ фæраст.

Бынтон æрталынг. Цæхæрадонæй цæттæ къомсийы улæфæнтæ хъыдзыгæнæг тæф кæлы. Изæрыгон фæуазал, стæй фæуымæл ваййы. Фæззæг йæ тыхы бацыд. Ногæй та фæззæг... Йæ дæргъвæтин царды та йæ иу фæззæг æрæийæфта... Йе стджытæ æмхуызонæй риссын райдыдтой... Уæддæр исты амæлттæ кæнын хъæуы, цæуа æмæ каухалæнтæ ‘рбахæсса! Цы тынг баталынг... Ныр кæд сбон уыздæни? – Афтæ цал æмæ цал хатты бафарста йæхи даргъ æхсæвты, йæ хуыссæны рафт-бафтгæнгæ. Талынг дæр-иу баци, рухс дæр та-иу сси, хур дæр-иу ракасти, ныгуылгæ дæр та-иу акодта... Йæ цард иунæгæй арвыста. Разæй ма йæм цы ‘нхæлмæ кæсы?..

Сылгоймаг гом тыргъты лæууы, йæхи хъарм кæлмæрзæны æрбатыхта æмæ, йæ цæстытæ æрцъынд кæнгæйæ, æхсæвдармæ ныджджих...

– Уыцы дынджыр чыргъæд та ам куыдæй февзарди? Уал æмæ йæ уал азы ацы кærты куы никуы федтон! – йæхинымæр хъуыр-хъуыргæнагау кæны ус. – А-а, мæ цæстытыл ауад... Æви æцæг лæууы кærты астæу уыцы чыргъæд? Кæйдæрты хъæлæстæ дæр æм хъуысынц, хъусæй хорз нал у, фæлæ йæм цыма кæйдæр кæуын дæр хъуысы... Уый йæ хистæр æфсымæр Даччайы кæуын куы у!..

– Маржа, Дачча! Ёртын азы ләууыс ам әмә кәуыс. Дә цәссыгтәй смалтә нә кәрт, – хынцъымгәнгә дзуры ус. Стәй фенцад әмә бандоны кәрон әрбадт. Йә кәуындзәг йә хъуыры нынныхст әмә йә тыхныхъуыр д кәны. Ногәй та йәм кәуын әрбайхъуыст. Дачча рувәныл әрәнцой кодта әмә кәуыс...

– Цы кәныс, мә хъәбул? – уый та йә фыды хъәләс.

– Салахы нын амардтой!.. Афтә зәгъынц...

Мә фыд, мә фыд! Уыцы уәззау хабар фехъусгәйә, куыннә ферра дә? Дә быны зәхх куыд нә аскъуыди? Ды фәгуыбыр дә, әмә, цыма цавддур фестадтә, уыйау дә иунәг ныхас не схауд.

– Хъәбәр фәләууын хъәуы, мә фырт... Адәм дын хъуамә дә цәссыгтә ма феной!

– Уый хәстмә мә бәсты ацыд... Йәхи мә номәй ныффыста... Ёз уый куы зыдтаин, уәд!..

– Дәхиуыл фәхәц, мә хъәбул, ды ләг дә!

Хъәләстә басабыр сты. Нартхорыхәдты ‘хсәнәй рувән дәр нал зыны. Иууылдәр атадысты мәйдары. Ёрмәст ма знәт талынг нындзыг афтид кәрты.

– Маржа, Дачча, Маржа! Фәцәут та ногәй, әз та ам иунәгәй баззәдтән ацы хуыдалынджы. Нә афтид кәрты, – йә былты мәнг змәлдәй раләмәрста сылгоймаг.

Дәләмә ‘рхызт әмә кәрты әмбондмә фәцәуы ләдзәджы ‘нцәйтты. Ёрләууыд әмә йә кәалос агуры, цъыфы йын ныс-сагъд әмә йә кәхәй феуәгъд. Ссардта йә әмә та хәдзармә ныджджих. Куыд ныххәрәгъ ис. Ёнәхъән афәдз йә кәултә дәр чъыры хәстә нә фесты, рудзгуытә ныззылынтә сты, уәдә, уарын куы вәййы, уәд та царәй дон мизы. Уалдзәджы онг әм бәргә зылди, фәлә ныр... әнхъәл уыди, исчи ма сә фәзындзән... Азтә згъордтой, фәлә сә хәдзармә ничиуал фәзынд. Тадысты йә бәллицтә, йе ‘ууәнк... Уәддәр ма-иу йә зәрдайы арфы цыдәр рухсы тәпп фәзынд. Зыдта йә, ацы рухсы тәпп дәр ма куы ахуысса, уәд әй тар низ йә быны акәндзән. Йә цәргәбонтә хъуынтыыз әмә фәлурс сты, фәлә ма йәм хуры тыны мынәг рухс кәсы, йә рыст зәрда цәуыл фәләууа, уый йын ис. Ацы хуры тыны рухс ын йә зәрдайы рыст иубон фәсурдзән – әртәйә дәр худгә әрбаләудзысты сә фыды уәзәгыл. Кәртмә әрбахиздзысты әмә зәгъдзысты:

– Ныххатыр нын кән, нә зынаргъ хо! Зонәм әй, дә уд дын

снарæг кодтам, удхарæй дæ амардтам... Зонгæ æмæ нын хатырæй уæд, кæд ма дæм уыйбæрц хъару разына, уæд...

Садах дæр семæ уызæни – уæдæ куыд?! Марды хабар дзы сыхъуыст, уый цы давы? Цал æмæ цал салдаты раздæхт хæсты быдырæй... Уæртæ Усман, амарди, зæгъгæ дзы куы сыхъуыст, уымæй дыууæ азы фæстæ сæрæгасæй сæмбæлд йæ хæдзарыл...

Фароны онг афтæмæй зæрдæ æвæрдта йæхицæн, уырныдта йæ – исчи сæ, æнæмæнгæй, зындзæн. Уалдзæджы йæ ныфс æрбацыдæр. Уæрдоны цалх æвиппайды куыд феуæгъд уа, æмæ сæрсæфæнæй куыд асхъиуа, куыд ныммур уа, афтæ бабытбайлаг йæ ныфс дæр. Ус бирæ фæкуыдта ацы ингæны цур, цалынмæ уый хъамылы бын нæ фæцис, уæдмæ. Стæй йæм цæссыг æппындæр нал баззад – цæстытæ бахус сты. Уыцы бон æм афтæ касти – кæуын зонын дæр амонд у. Æмæ алы бон дæр æнхъæлмæ касти, йæ царды кæрон кæд æрхæццæ уызæн, уымæ...

– Цæмæ рацыдтæн, цæ? О, каухалæнтæм... – Йæ хъæлæс æм мынæгæй хъуыст.

Сындæггай бацыд æмбондмæ, кауæй къæцæлтæ сæтты æмæ сабыр уæлдæфы сæ къæрццытæ цæуы...

– Ехх, Сану, цæмæ æрхаудтай, каухалæнтæ æмбырд кæн! Раздæр-иу ахæмтыл худгæ кодтон. Кæд иунæгæй цардтæн, уæддæр суг амал кодтон, никæмæй ницы куырдатон. Ныр та?.. – Йæ хъæлæс æм хъуысы йæхиимæ дзурæгау. – Сану, бандзар пецы арт! – Æмæ та йæм æрбайхъуыст сывæллоны хъæлдзæг худт æмæ хъæлæстæ:

– Уыцы кæфхъуындар дынджыр у?

– О, тынг дынджыр. Бирæ бахæры, фæлæ йын уæддæр бафсис нæй.

Уый Даччайы хъæлæс у. Уæртæ диваныл бады. Йæ къæхты цур та чи лæууы? Сатæгсау цæстытæ, бæзджын къæбæлдзыг сæрыхъуынтæ, дыууæ быд дзыккуйы. А-а, уый Сану куы у, Сану! Фондз æмæ дыууиссæдз азы размæ.

Сану сывæллонмæ йæ къух бахæстæг кодта, йæ фæлмæн сæрыхъуынтæ йын рæвдаугæ алæгъз кæна. Фæлæ йæ къух ауыгъдæй аздад... Уадз, æмæ пецы арт уæддæр судза, хæдзар æдзæрæг хуыз нæ уызæн.

– Мæ бон дын ницы у, мæ зынаргы! Æрмæст мæ иунæгæй мауал ныууадзут, ма ацæут!..

Æмæ йæ фехъуыстой: зонгæ хъæлæстæ, йæ удæн æхцон чи

у, ахæм хъæлæстæ. Мæнæ æрбацыдысты йе ‘фсымæртæ – Шида æмæ Салах.

– Сугтæ ныссатат? – фæрсы сæ хистæр æфсымæр.

– Ныссавам, Дачча!

– Хорз, æз та уæд бæхы дон дарæнмæ акæнон.

– Мах ын бадардтам дон, стæй йæ ныссыгъдæг кодтам. Фосæн дæр хæринаг раттам!

– Цалынмæ æз ам бадтæн, уæдмæ куыстытæ иууылдæр бакодтат!

Салах, Салах... Уæдæ ацы стыр дунейы никуыуал дæ? Уæдæ дзыллæтæ никуыуал фехъусдзысты дæ диссаджы далафæндыры цагъд?

Арвæрттивдау сонт, уæлæрвтæм хаугæ уæздан кафт?

Æфсымæрты хъæлæстæ басабыр сты, фæлæ Сануйы зæрдæ схъæлдзæг. Уат дæр фæрайдзаст. Цæмæй фæрайдзаст ам? Мæ зæрдæ та цæмæй барухс? – Бирæ фæхъуыды кодта Сану, стæй йæ мидбылты бахудт: æфсымæрты уарзондзинадæй барухс йæ зæрдæ. Цы чысыл рæстæг ацардысты иумæ кæрæдзи уарзгæ, уый æрымысыд. Хæдзар дæр уыцы хъуыдыйæ фæрайдзаст, уалдзыгон дидинджыты хæрзад тæф дзы ахæлиу, æмæ зæронд усы иунагæй царды тар хъуыдытæ æрбайсæфтысты.

Ацы дунемæ йе ‘фсымæртæ фæзындысты кæрæдзи фæдыл: хистæр Дачча, афæдзы фæстæ райгуырд Шида, ноджыдæр ма иу азы фæстæ – Салах. Æппæты кæстæр та Сану. Цæй амонджын саби бонтæ арвыста: йе ‘фсымæртæ йæ тынг бирæ уарзтой, фырцинæй йæ зæхмæ дæр нæ уагътой.

Сану тыхуæфт кæны, бæгъæввад къæхтæй уазал астæрдыл фæцæуы, йæ быны фæйнаджытæ хъарæгау нæтынц, цары фæйнаджытæй тæдзы къæвда дон.

– Уарын та райдыдта, æз та мæ нартхоры хæтæлтæ нæма бабиноныг кодтон. Куыристæ сæ абæдтын хъуыд æмæ сæ кæрæдзимæ уырдыг лæугæйæ банцой кæн, – йæхимæ хæцæгау кæны æмæ йæ сæр фæсмоны тылд байдайы. Стæй æрдæгхуыст цæхæр схъауы, лыстытæ йыл æрæвæрдта, артмæ йæхи тавы, æртдзысгæнæй йæ куы иуырдам асхъауы, куы иннæрдæм æмæ та йæхимидæг арф хъуыдыты аныгъуылы.

– Зæгъынц, Гирман хæст расидти, – нæ фыд ныртæккæ æрхæццæ Шатойæ æмæ ацы æнамонд хабар уый æрхаста.

Æфсымæртæ рæнхъæй лæууынц æмæ ницы дзурынц.

– Дада, æмæ чи у уыцы Гирман? Тæрсынгæнæн кæфхъуындар у? – фæрсы гыццыл чызг.

Фæлæ фыд куы ницы дзуры, уæд Сану æфсымæрты фæрсы, фæлæ йæ уыдон дæр цыма нæ хъусынц... Сану ногæй дисхуызæй фæрсы æмæ фæрсы. Æрæджиау æй Дачча йæ хъæбысмæ систа:

– Сану, мæ гыццыл хо, уый ахæм тæссаг кæфхъуындар у, æмæ йæ, æнæмæнг, марын хъæуы, – зæгъы Дачча, йæ сæр ын рæвдаугæ лæгъзытæгæнгæ.

Сануйæн йæ хъуыр ахгæдта, фæллад къухæй йæ цæстытæ ахгæдта, архайы йæ хъызæмайраг мысинæгтæй фæрвæзыныл. Æрæджиау йæ ‘муд æрцыди... Улæфын ын фенцондæр, йæ цæстытæ дæр фæрухсдæр сты.

– Ваши, ваши... Ды дæр цæуыс уыцы кæфхъуындар марынмæ?

– Цæуын!

– Шида дæр цæуы?

– Шида дæр цæуы.

– Уый фæстæ та Салах ацæудзæн. Йæ фыды хъама райсдзæн, æмæ йæ, мыййаг, кæфхъуындар куы аныхъуыра, уæд хъамайæ кæфхъуындары тъæнгтæ скæрддзæн æмæ дзы рахиздзæн, стæй йын йæ тæрных мидæмæ баппардзæн, æмæ кæфхъуындар ныммæлдзæн, – сыгъдæг суадонау хæл-хæл кæнынц гыццыл чызджы ныхæстæ.

Уæд йæ сæнттыл æцæгæй æууæндыд. Æрмæст йæ бон бамбарын нæ уыд, кæфхъуындары марынмæ æппæты кæстæр æфсымæр цæмæн цæуы, уый. Фæстæдæр æй базыдта. Салах хъæуыхицауимæ баныхас кодта, цæмæй Даччайы бæсты хæстмæ Салах ацæуа. Дачча йæхæдæг та ницы зыдта уымæн, æмæ дисхуызæй Салахы фарста, сидты гæххæтт раздæр уымæ, хистæрмæ цæуылнæ æрбарвыстой, зæгъгæ? Саха йе уæхсчытæ банкъуыста, ома, нæ йæ зоны. Æниу, цы уæлдай у, тагъд, дам, дæумæ дæр фæсиддзысты.

Сахайы фæмарды тыххæй сау гæххæтт куы райстой, уæд ын хъæуыхицау радзырдта хабар:

– Ехх, Дачча! Дуармæ кæуынай дæхи куы ‘ргæвстай, уæддæр ын æз ницы ‘мбæрстон, цæмæн дæхи афтæ тынг æфхæрдтай, уымæн. Æмæ дис кодтон, ды цæуылнæ райсыс дæ фыды хъама æмæ цæуылнæ ацæуыс уыцы кæфхъуындары марынмæ, ууыл.

Фæлæ мæ дис бирæ нæ ахаста, Салахæн хист куы скодтам, уымæй къуыри фæстæдæр фæцыдтæ ды дæр... Æмæ нырмæ дæр нæма фæзындтæ...

Цыдæр мынæг уынæр ссыди, Сану йæ хъус адардта æмæ бамбæрста: уыцы уынæр царæй цæуы.

– Нæ магуыр хæдзар... Мыстытæ дын схицау сты... Мыстытæ, хъæдысыстытæ, дымгæ, уазал... Хæдзар дæр зæронд кæны адæймагау, мæлгæ дæр... Дада, æз нæ тæрсын. Баууæндут мыл Дачча, Шида, Салах... Раст зæгъгæйæ, тæрсын, фæлæ, мæ мæлæт куы ‘рцæуа, уæд мын мæ лæмæгъдзинад ничи фендзæн. Куыд æмбæлы, афтæмæй сæмбæлдзынæн мæ адзалыл. Сымах тыххæй цы рыстытæ байæфтон, уыдон мын мæ саби уд æрсабыр кæндзысты æмæ мæлæты цæстыты цур мæхи æдзæллагæй нæ равдиздынæн, æз дзы нæ тæрсын. Уæддæр уæм бирæ фенхæлмæ кастæн. Цы тынг мæ фæндыди, цы, Нажийы хæдзарвæндагæй ма исчи æгасæй куы баззадаид! Фæлæ мæ фæндæй цы ис? Сымах цы Руймонимæ хæсты бацыдыстут, уый, аргъæутты чи вæййы, уымæй тæссагдæр разынди. Ногæй та мыстытæ цары дугъ самадтой, цыма хæдзарæн æппындæр хицау нал ис! Сану сыстад, рудзынджы цурмæ бацыд æмæ уырындыхыл æрбадт.

– Иунæг ды ма мын баззадтæ, Шида! Ау, дæуæн уæддæр нæй ам баззайæн?! – Хæдзар мады дзыназынæй къултæхæлд кодта.

– Æз хъуамæ куыд баззайон хæдзары, лæгтæ иууылдæр хæстмæ куы цæуынц, уæд? – хъуысы Шидайы мынæг хъæлæс. Йæ фæстæ дуар рахгæдта æмæ уынгмæ ахызти. Уыцы дуары алыварс цы хъæдабæ кæрдæг зади, цы дидинджыты гауыз дзы уыд, уыдон ныр иууылдæр Шидайы фæстæ аивгъуыдтой царгæбонтæм.

– Шида! Шида! Ды се ‘ппæты фæстæ фæцæуæг дæ, хъуамæ уыцы кæфхъуындары ды амардтаис æмæ де ‘фсымæрты фервæзын кодтаис мæлæты дзæмбытæй. Æви дæ хъама ныккъъуымых, æви кæфхъуындары царм æгæр хъæбæр разынд? Æви дын дæхи дæр аныхъуырдта æмæ дын нал бантыст йæ амарын?

Шида, Шида! Дæ ацыдимæ ныл бон бынтон баталынг æнусмæ. Хъуыды ма кæныс, куы цыдтæ, уæд бæлæстæ дымгæмæ куыд тасыдысты, дидинтæ та уæлдæфы кафгæ кодтой æмæ зивæггæнгæ зæхмæ згъæлдысты? Уыдон дæуæн хæрзбон дзырдтой... Дæ фæстæ та æз дадайы дæр æмæ нанайы дæр афæндараст кодтон. Ам ма баззадыстæм мах æрмæстдæр дыууæйæ – æз æмæ хуыдалынг, лыстæг æндахæй уарыны æртæхтимæ йæхи бийы сылгоймаджы саст хъæлæс.

Бынтондæр бамынæг йæ хъæлæс æмæ хæдзар сафтид, сыбыртт

дәр никаѳцәйуал хъуысы, суанг ма пецы гуыр-гуыр дәр нал цәуы. Цъыхырытә сыгъд фесты. Фәлә йә уынгмә йә къах нә хәссы. «Ницы кәны, боны рбарухсмә банхәлмә кәсдзынән».

Сану йә хуыссәны батымбыл әмә йәхи хъәццуләй әрәмбәрзта. Фәлә цәй хуыссәг әмә цәй цыдәр! Рудзынгмә әдзынәг кәсы. Тагъд уасджытә ныууасдзысты, әмә талынг дәр әрбайсәфдзән. Йә царды къәдзтә-мәдзтә фәндаг дәр ахәм мәйдары зилдух кодта. Шида хәстмә куы ацыди, уәд та уыцы зылын-мылын фәндагәй фәлурс фәд рауади... әбәрәг ранмә. Раст зәгъын хъәуы, мигъ-иу куы фәцыдәр, уәд-иу дард кәмдәр зәрдәныфсы рухс тәпп ферттывтә...

Уәд-иу йә зәрдә фәрухс әмә йәм афтә касти, әрдз дәр фәрухсдәр – хъәд цъәх-цъәхид адардта, дәттә әзфәраздәронәй згъорынц, хъуазтә әмбалагур уасынц, – ног цард йә тәмәны бацыд. Тынг әй әрфәндыди бәгъәввадәй хъарм зәххыл азгъорын – йә рухсдзәф тәф уәлдәфы тыбар-тыбур кодта, йә къаба дымгәмә куыд ныппака уа, уалдзәджы уләфтимә куыд баиу уа – әрдзы хорзәй цыдәриддәр ис, уыдон йә зәрдыл әрләууыдысты әмә ахәм сахат йә зынтә әрбайрох вәййынц.

...Әмә та иууылдәр сә бынәтты баззадысты: хәдзарәй, картәй, әмә йәхәдәг – Сану – дәр. Кәдәм у йә бон ацәуын, кәнә азгъорын? Амондджын куыдәй хъуамә уа, кәд әмә йә ахсджигәтә – Дачча, Шида, Салах – царды әцәг ад нә базыдтой, амонд нә бавзәрстой? Сану ацы хәдзар нә ныууадздзән, сыхах йә зәрдыл ләуут ацы къонайән. Гьемә хәдзаримә иумә зәронд кәндзән афәдзәй афәдзмә, әмә уыйадыл сә цард йемә баиу кәнынмә чи бәллыд, уыдоны ныфс дәр тайдзән. Сану кәддәры райдзаст бонтыл йә къух ауыгъта – сә мысын әм тәригъәдджын хъуыддагау кәсы йе фсымарты раз.

Уасджытә фәсус хъәләстәй уасынц.

Иу әхсәв та йыл аивгъуыдта.

Сылгоймаг әдзынәг кәсы рудзынгмә – уый чысылгай рухсәй рухсдәр кәны. Уарын фенцад, тар фәлыгъд. Хурыскәсән фәирд.

Йә къалостә скодта, әддәмә рахызт Сану әмә кәрты къуымтыл йә цәст ахаста. Хъәу сабыр у нырма. Канд сә хәдзар нә равдалон ацы әнәхайыры хәсты аххосәй – дыууиссәдз хәдзары сидзәрәй баззадысты. Әнәфсис разынди уыцы зыдыка кәфхъуындар. Бирә хәдзәртты цәрәг нал ис, сә

цæхæрадæттæ ма баззадысты, æндæр бæстыхæйттæ ныппырх сты. Нажийæн ма йæ хæдзар фидар лæууы...

– Æхсæв та ахицæн, Сану...

Сылгоймаг дзурæджырдаæм фæкаст æмæ каурæбын ауыдта сæ сыхаг лæджы.

– Ахицæн, Микаил... Ды дæр рацыдтæ?

Æнæдзургæйæ бирæ фæлæууыдысты. Сануйæн йæ зæрдæ рриссæгау скодта. О! Уый у... йæ кæддæры усгуртæй иу, бæргæ йæ хуыдта йæ фæстæ амондджын цардмæ. Уæдæй нырмæ цал азы рауад? Ныр ын бинойнаг ис уымæн. Йæ ном Айна, цот сын...

– Æз цæуон, – æппынæрджиау сдзырдта нæлгоймаг, схуыфид æмæ хæдзары фæаууон.

Сану скъæты дуар бакодта, æмæ йын хос æмæ фаджысы тæф йæ былтæ ныццавтой. Хъуг уæзданхуызæй скъæты къуымы хуыссы æмæ сынæр цæгъды. Сылгоймаг кæвдæсы кæрон æрбадт.

– Чамæ, цы, уый зоны? Дысон та мæм æрбацыдысты. Дача мын таурæгъ ракодта – æртæ ‘фсымæры тыххæй. Суанг бонныцъæхтæм мемæ фесты, стæй атадысты. Куыд æрыгон æмæ сæ рæсугъдæй зыдтай, афтæмæй баззадысты. Салах фæхъомылдæр, уый бæрæг у. Æмæ бынтон кæд фæзындзысты фæрсыс? Уый та чи зоны, Чамæ?.. Сæ иу уæддæр куы раздæхид... Куына æрлæууой ам, уæд цы нæ бон у... уæд сæм мæхæдæг фæцæудзынæн... Цард афтæ амонь. Æмæ ды та дæ цардæй разы дæ, Чамæ? Дæуæн хизæны цъæх кæрдæг арæхæн уæд, æндæр дæ цы хъæуы? Чи зоны, æмæ дæуæн дæр дæ цард дæ зæрдæмæ нæ цæуы æмæ бирæ цæуылдæрты сагъæс кæныс, æрмæст адæймаджы хуызæн нæ, фæлæ дæхирдыгонау – хъуджы сагъæс. Чи зоны, мæ сагъæстæ æмæ æнкъард хабæрттæ дæуæн дæр зын сты. Чи дын цы зоны? Ды куына уыдаис, уæд, чи зоны, æз дæр уыйбæрц сагъæстæ æмæ зындзинæдтæн нæ ныффæрæзтаин. Ехх, Чамæ, Чамæ!

Сылгоймаг цалынмæ йæ хъугимæ ныхæстæ кодта, уæдмæ дзæбæх æрбабон, арв расыгъдæг. Сану арф сулæфыд æмæ тæрсæгау загъта:

– О Хуыцау! Цæргæбонты цы цæссыг фæкалдтон, цы зындзинæдтæн фæфæрæзтон, цы куыстытæ фæкодтон, уыдон дзæгъæлы уыдысты? Ау?

Сонтæй фестад, хъуджы йæ бæндæнæй феуæгъд кодта:

– Сист, цом, цом, Чамæ! Махæн æрæджы кæнæн нæй. Адæм

цы зæгъдзысты? Айна се ‘ппæты разæй фæуыдзæн дзурынмæ. Зæгъдзæни: «Сану базæронд, йæ хъуг афоныл хизынмæ раскъæрынæн дæр нал у». Хуыцау бахизæд ахæм ныхæстæ фехъусынæй. Цалынмæ удæгас дæн, уæдмæ мæ сæрмæ не ‘рхæсдзынæн, цæмæй Сануйæ ахæм ныхæстæ кæной... Цом тагъддæр, цом!..

Афтæ дзургæйæ фæддæдуар кодта хъуджы æмæ хъæуы кæронмæ хонæг фæндагыл араст сты, адæм сæ хъом кæм фембырд кæнынц, уырдаæм.

Райсомы мигъфæздæджы ‘хсæнты тыхамæлттæй раирвæзынц нырма лæмæгърухс хуры тынтæ, фæлæ хур цадæггай уæлдæрæй уæлдæр тулы æмæ тынгæй тынгдæр æндавы, чысылтæ сылгоймаг цы фæндагыл цæуы, уый...

1983

*Уырыссаг æвзагæй сæ ратæлмац кодта
Хъæрæцаты Заира.*

ÆЛБОРТЫ Петр

ФÆНДАГ МЫН АМЫДТА РÆСТДЗИНАД

ХÆЛÆГ

Хæлæг кæнын нын рагфыдæлтæй баззад:
«Мæ мæсыг уа бæрæг хуыздæр, бæрзонддæр».
Зæгъæм, мæныл фыры сыкъатæ разад, –
Нæхион сæ ыздыхстдæрæй æрдомдзæн.

Хæлæггæнæг йæ мидбылты нæ худы,
Йæ быны зæхх, фæстинонау, куы хиты.
Йæ риуы схъызынц мæт æмæ тæхуды,
Йæ цæрæнбон, къæртт фæхаудау, æрвиты.

ДЫУУÆ ФÆНДАДЖЫ

Дæ иу æхстæй тæрхъус тæрхъусмæ ма ‘фтау
Гæпдугъæй хæрды, иннахæм – тæссармæ.
Ныддаргъ ысты сæгъхъис хъуынаы тын уæфтау
Дыууæ фæндаджы ‘взонг бонты мæ размæ.

Сæ иуыл дæр нæ ахызтæн кæронмæ,
Мæ къахвæд-иу тæбын халау ныссуйтæ.
Тындзгæ цыдæй нæ хъæцыдтæн ысбонмæ,
Мæ монц-иу авгау талынджы ныммуртæ.

Кæдæй-уæдæй ныр бамбæрстон зæрырдæм,
Куыд хивæнд уыди сонт рæстæджы зæрдæ...
Дæ лыстæн дын куыд амоны дæргъырдам,
Гъе афтæ йыл ды адаргъ кæ дæ къæхтæ.

Ныр ма фæбæллын: сраст кæнон мæ рæдыд...
Фæцудын, оххай, нал æййафын дуджы.
Бæллицты маргъ фæцæйахсын куыддæрты, –
Æрмæст йæ пакъуы аззайы мæ къухты.

Уæддæр, цъылыс хъысмæт, дæуæн фыдæнæн
 Мæ куырой æз нæ ныууадздынæн раууат.
 Фæзынд мæм ныфс, бындур кæнын мæсыгæн,
 Уыдзæн йæ цъупп дæр иу боны сæр амад.

МÆ РАГОН ÆРДХОРДМÆ

Дæ уайдзæфтæй рæмудзыс зæрдæ,
 Æркæлынц ихуардау мæ сæрыл.
 Кæд не стæм а зæххыл æмсæртæ, –
 Мæхи нæ нымайын æвзæрыл.

Æз цардæн бамбæрстон йæ цинад –
 Хæрз сабийæ нæ зынд йæ кæрон.
 Фæндаг мын амыдта рæстдзинад,
 Мæ удæн уыд фæस्कъæвда хур бон.

Ныр дуг куы сыздыхстис уæрдæхау, –
 Ды ма йæ схъисы онг ныздухыс.
 Мæ уæнты ахизыс цыргъ уæхстау,
 Мæ уд мын физонæгау судзыс.

ÆРГОМ НЫХАС

Нæ рæстæг – хъал, сæрыстыр – зондæй,
 Йæ уддзæф – хос кæмæндæр цинæн.
 Фæзынд æфсон «зæгъын æргомай»:
 Цæстау ныйирд уыдзæн нæ фидæн.

Ныр хицауæн рæхой йæ хъæнтæ,
 Дæ уайдзæф фестæд арц йæ митæн!
 Æниу, куыдзæн йæ дзæгъæл рæйдмæ
 Кæд атайынц йæ сæрмæ мигътæ?!

ЛЫУАР – РОХ УÆЗÆГ

Лыуар, Лыуар – хæмпæл, æгæндæг,
 Дæ мæсгуытæ – пырхытæ, къахыр.
 Хъуынайæ сфæлмæнау дæ къæсæр,
 Мæрдон хуызыл дæ уæзæг сахуыр.

Цы фесты д' адæм? Æрдз куы бамыр:
Æлборæй, Къадзæй, науæд – Цого.
Фырбуц сын уыд кæстæрæн Лазыр –
Гуырздæй – кæрдаг, сæгъмæцъы боцъо.

Хъысмæт нæ уыд фыдæлтæм хурдзаст,
Сæ рæстæг цыд, къуырцдзæвæн бонтæй
Нæ хæхты бын лæдæрст сæ тугкалд
Кæрæф, ысмаг, сæгдзæф монголтæй...

Фæдагур ныр цæуын Лыуармæ,
Куы сафтид уымæй авд фæлтæры..
Æлбор фæлыгъд фæсхох Къуыдармæ, –
Нæ фарн хъуызгæ, фынау ыстъæлы..

ФЫДÆЛТЫ УÆЛМÆРД

Мæ мард хæссиног нæ уыдзæн дардмæ,
Фыдæлты уæлмæрд æввахс у ардæм.
Æрцæуын арæх цъысым-æнкъардмæ:
Кæм бавæрдзысты мæ къуыдыр адæм?..

Мæлгæ-мæлыны мæ цæстыл уайдзæн
Гæныстон хъæууат, фыдæлты уæзæг.
Тæнзæрдæ уыг мын йæ марой хъардзæн,
Рæсугъд къуыппыл æм зындзæн мæ уæлмæрд.

Мæ гыццыл фæдтæ æндæдзаг цъыфыл
Ныр дæр ма – седзаг къæвдайы донæй.
Кæд уыдзæн а цард æрдзон, йæ нывыл?!.
Тæхуды, амæл фæрнджын, зæрондæй!..

Мыдадзы хæрздæф дæ уд æнкъардзæн,
Кæмфæнды цæрай нæ Иры зæххыл.
Мæ фыды рох къуым, уæлæуыл мард дæн,
Куынауал цæуон дæуæн дæ тæфтыл.

СФЕЛДЫСТАДОН БЫНТÆ

МАМСЫРАТЫ Дæбæ

ИРОН ÆВЗАГЗОНЫНАДЫ ИУÆЙ-ИУ ФАРСТАТÆ

«Александры фырт» æви «Александрович», зæгъгæ, ахæм сæргондимæ статья рацыдис «Рæстдзинад»-ы 21 сентябры. Автор раст дзуры, ирон æвзаджы грамматикайы нырма бирæ хъуагдзинæдтæ кæй ис, æмæ се сраст кæныныл зæрдиагæй кусын кæй хъæуы, уый тыххæй. Уæлдай фылдæр хъуагдзинæдтæ та ис, æндæр æвзæгтæй кæй исæм, уыцы дзырдты ирон грамматикайы джиппы ауадзыны æмæ сæ ирон æвзагмæ æрбахæстæг кæныны хъуыддаджы.

Фæлæ мæнмæ раст нæ кæсы статьяйы хъуыды, «Александровичы» бæсты «Александры фырт» фыссын хъæуы, зæгъгæ, уый. Ирон грамматикайы домæнтæм гæсгæ статьяйы автор нæмттæм кæсы, æнæуый дзырдтæм цы цæстæй кæсын хъæуы, афтæ. Æмæ уый, кæй зæгъын æй хъæуы, раст нæу. Æнæуый дзырдтæй та иуæй-иуты, суанг æрæджыйы онг дæр, нæ уагътам ирон грамматикайы джиппы æмæ сæ, уымæ гæсгæ фыстам дыууæ хуызы. Райсæм ныхас «сæнк». Уый фыссæм – «сæнк – сæнчы», кæнæ ныхас «лæнк». Уый дæр фыссæм – «лæнчы» æмæ афтæ дарддæр. Æндæр æвзæгтæй цы дзырдтæ æрбайстам, уыдон афтæ фыст нæ цыдысты. Зæгъæм, ныхас «банк». Фыстам æй мæнæ афтæ: «банк – банкы», кæнæ «танк – танкы» æмæ афтæ дарддæр. Афтæ фыссын, махмæ гæсгæ, раст нæу. Фыссын хъæуы – «банк – банчы», «танк – танчы» æмæ афтæ дарддæр. Науæд ирон æвзаджы цы дзырдтæ ис æмæ нæм æндæр æвзæгтæй цы дзырдтæ æрбацыд, уыдон иухуызон не сты, се ‘хсæн ис цавæрдæр быругонд, хицæндзинад.

Фæлæ нæмттыл дзургæйæ, уæд уыдонæн грамматикон джиппы уадзæн нæй, уыдон цы ‘взагыл сты, уыцы æвзаджы сæ куыд фыссынц, афтæ фысгæ сты иронау дæр æмæ сæ афтæ куы фыссæм, уæд уый ницы хъыгдары ирон грамматикайы æгъдæутты.

Дзырдæн зæгъæм, ирон æмæ уырыссаг мыггæгтæй. Ирон

мыггаг Кодзыртæ æмæ мыггаг Кодзырев, иронау фæдзурæм афтæ: Кодзыртæм ис Алыксандры фырт Михал. Уырыссагæй та фæзæгъæм Кодзыревтæм ис Михаил Александрович. Ацы ран бафиппайын хъæуы, нæмттæ ирон мыггаджы æмæ уырыссаг мыггаджы фæд-фæдыл куыд лæууынц, уый. Æмæ уæд хъуыдаг дарддæр æнцондæр æвзарæн уыдзæн.

Дыууæ номы фысгæ сты: Михаил Александрович Кодзырев. Ома, фыццаг бынат ахсы ном, дыггаг – фыды ном, æртыккаг бынат – мыггаджы ном. Ирон грамматикайы æгъдæуттæм гæсгæ куы фыссæм уыцы ном, уæд та хъуамæ уа: Кодзырты Алыксандры фырт Михал, ома, фыццаг бынат ахсы мыггаджы ном, дыккаг – фыды ном, æртыккаг та – хи ном. Уыдон иу адаймаджы фæндон не сты, фæлæ у ирон æвзаджы грамматикæ, бирæ азты рæзгæйæ, кæй сфидар кодта æмæ мах кæй æрæййæфтам, уыцы закъон, æмæ йæм æвналæн нæй, уæд æвзаджы бындур – хæлгæ кæны.

Мах ирон æмæ уырыссаг нæмттæ æрхастам, цæмай мыггагты æмæ нæмтты æвæрд æвзаджы æгъдаумæ гæсгæ бæстондæр равдыстаиккам, уый тыххæй. Æмæ цыфæнды нæмттæ куы ‘рхæссæм, уæддæр сæ фыссын хъæуы, уæлдæр цы дæнцæгтæ æрхастам, уыдонмæ гæсгæ.

Зæгъæм, Алексей Андреевич Кравчук. Андреевичы бæсты Андрейы фырт куы фыссæм, уæд æй хъуамæ иронау ныффыссæм – Кравчук Андрейы фырт Алексей. Æмæ афтæ куы фыссæм, уæд уый та халы дыууæ æвзаджы æгъдæуттæ дæр. Нæмттæ куыд фысгæ сты, ууыл ныхас куы кæнæм, сæ кæрæттæ сын ивгæ куы кæнæм, уæд нæ зæрдыл дарын кæй хъæуы æппæт дунейæн дæр зындгонд чи у, ахæм нæмттæ фыссын кæй хъæуы, цы адамыхаттæй сты, уыдон сæ куыд фыссынц, афтæ.

Æндæр æвзæгтæй дзырдтæ æрбайсынмæ æмæ уыдон грамматикайы джиппы ауадзынмæ уырыссаг æвзагæй фæлтæрдджындæр нæй. Æмæ уыцы хъуыддаджы мах хъуамæ æдзухдæр ахуыр кæнæм уырыссаг æвзагыл. Уырыссаг æвзагыл æндæр æвзагæй æрбайсгæ нæмттæ фыст цæуынц, уыцы нæмттæ цы æвзагæй æрбайста, уым куыд фыст цæуынц, афтæ. Зæгъæм, уырыссаг æвзагыл фыссынц Мирзо Турсун-Заде, Турсуновичы бæсты, фыссынц Мехти Гасан Абас-оглы, Абасовичы бæсты, уымæн, æмæ уыдон дзырдтæ не сты, фæлæ сты нæмттæ, афтæмай сфидар сты сæ маделон æвзагыл. Уæлдæр цы статьяйы кой кодтам, уый автор цы хъуыдыйыл лæууы, ууыл сразы у, уæд Александрович

ирон адæм хъуамæ фыссыккой Алыксандры фырт, Азербайджаны та йæ хъуамæ фыссыккой Александр-оглы, таджиктæ йæ фыссыккой – Александр-заде. Æмæ уый раст нæ уайд.

Автор раст бафиппайдта Саламты Алиханы рæдыд, афтæ кæм зæгъы, зæгъгæ, «æрдæм» нæм нæй, фæлæ нæм «рдæм» ис, зæгъгæ, уым. Фæлæ хъуыддаг йæхæдæг дæр, мæнмæ гæсгæ, раст не ‘мбары. «Æрдæм» дæр æмæ «рдæм» дæр ирон æвзаджы хицæн дзырдтæ, сæрмагонд хъуыды чи хæссы, ахæм дзырдтæ не сты. Уый у фæсдзырд æмæ фысгæ у, цы дзырды фæсдзырд у, уымæ гæсгæ. Дзырд йæхæдæг «æ»-йыл кæм фæвæййы, уым фысгæ у «æрдæм». Зæгъæм: фалæрдæм, дæлардæм, уæлардæм. Дзырд «ы»-йыл кæм фæвæййы, уым та фысгæ у «рдæм». Зæгъæм: уыцырдæм.

Бирæ хъуагдзинæдтæ ис нырма не ‘взагзонынады. Æмæ нæм уыцы хицæн хъуагдзинæдтæ иуæй-иу хатт лыстæг фæкæсынц, фæлæ уый раст нæу, æмæ уыцы хъуыддаг уæлдай стырдæр æмæ бæрнондæр хæстæ æвæры æвзагзонынады кусджытыл, цæмæй уыдон тагъддæр скуынæг кæной аиппытæ.

Бирæ хъагдзинæдтæ ис нæ тæлмацы æвзаджы, æмæ уыцы хъуагдзинæдтæй цух не сты, нæ газетты цы тæлмацгонд æрмæг цæуы, уый дæр. Дзырдæн зæгъæм, газеттæ мæнæ ахæм уырыссаг ныхас – «в заявлении сказано» ирон æвзагмæ тæлмац кæнынц афтæ: «уыцы хъусинаджы загъд ис». «Загъд ис», ахæм мивдисæг нæй ирон æвзаджы. «Загъд ис», зæгъгæ, уæд ын ирон æвзаджы бамбарæн ис æрмæст ахæм хуызы, адæм хъаугъа кæнынц, зæгъгæ. Газеттæ æгæр арæх пайда кæнынц «æрцыд», зæгъгæ, уыцы мивдисæгæй, уæлдайдæр та уацхъуыдты сæргæндты. – «Завод арæзт æрцыд», «Бадзырд арæзт æрцыд» æмæ афтæ дарддæр. Кæд æмæ газетты фæстаг рæстæджы ахæм тæлмацгæндтæ къаддæр кæнын байдыдтой, уæддæр сæ нырма бирæ вæййы. Ахæм тæлмацтæ, кæй зæгъын æй хъæуы, зын кæсæн вæййынц.

Мæнмæ афтæ кæсы, æмæ республикон æмбырд саразынæн афон у ирон æвзагмæ тæлмац кæныны фарстаты фæдыл. Уыцы æмбырдмæ тæлмацгæнджытæ, æвзагзонынады кусджытæ, ахуыргæнджытæ, фысджытæ, театры кусджытæ æмæ æндæр кусæндæтты кусджытæ не ‘взаджы арæзтады фарстатыл, нæ тæлмацгæнджыты хъуагдзинæдтыл лæмбынæг куы ‘рныхас кæниккой, уæд уый тынг фæпайда уайд нæ дарддæры куыстæн.

УИД!ÆГГÆ

ПЛИТЫ Муссæ

БÆХЫ ДЗАУМÆТТЫ ТЕРМИНОЛОГИ

•

Саргъ аразыны дæсныйад аланты заманы дæр лæууыдис иттæг бæрзонд. Сæргътæ аразыны нымæц та баст уыдис сæ бæхджын æфсады бæрцимæ.

Сæргътæ аразынæн хъуыди бирæ алыхуызон æрмæджытæ. Уый уыдис уæззау куыст, æххæст æй кодтой æрмæстдæр нæлгоймæгтæ, фæлæ алы нæлгоймаг саргъ аразын нæ зыдта, нæдæр алы хъæуы уыдис саргъаразæг, æрмгусæг. Æрмдæснытæ уыдысты зындгонд æмæ каджын канд сæхи хъæуты нæ, фæлæ æппæт Ирыстоны дæр.

Бæхæфсæддон æмæ барæгбалцы сæргътæй уæлдай ма ирæттæм уыдис транспортон сæргътæ дæр. Уыдонæй иутæ арæзтой бæхуæрдоны фæлысты тыххæй (уæрдоны саргъ), иннæтæй та сæрмагондæй пайда кодтой хæрæджы уæргътæ хæссынæн (хæдзары саргъ).

Фыццагтæй арæхдæр пайда кодтой быдыры цæрæг ирæттæ, дыккæгтæй та – уæлхохы цæрджытæ. Сæргътæ, цавæр æрмæгæй сæ цæттæ кæной, уымæ гæсгæ вæййынц сауарæзт æмæ æвзист (аслам æмæ зынаргъ). Аслам саргъ арæзт вæййы хуымæтæг æрмæгæй. Хуымæтæг саргъы зæриндонытылд æмæ æвзист хæйттæ нæ вæййы. Фæлæ-иу дæсны саргъаразæджы конд саргъ (сауарæзт саргъ) ницæмæй цауддæр уыдис æвзист саргъæй.

Зынаргъ саргъ вæййы уæздан æмæ рæсугъд арæзт. Æфсæйнаг хæйтты бæсты йыл фылдæр хатт вæййы æвзист, стæг æмæ зæриндонытылд хæйттæ. Уыцы хæйттæ конд вæййынц мæргъгæ, идон, дмитбос æмæ саргъы гоппыты цъуппытыл. Цæвиттон, дмитбосыл конд вæййы æвзистæй æвзæгтæ.

Ацы хæйттæ се ‘ппæтдæр хъæуынц, цæмæй саргъ рæсугъддæр рауайа, уый тыххæй. Æвзист, зынаргъ сæргътæ-иу фылдæр хатт дардтой æлдæрттæ, мæгуыр адæммæ та-иу уыдис хуымæтæджы аслам сæргътæ. Сауарæзт саргъ (хуымæтæджы саргъ) æд идон,

æд мæргъгæ уæй кодтой иу хъуг æмæ дыууæ фысыл. Æвзист саргъ та уыди бирæ зынаргъдæр.

Саргъы рæстæгæй-рæстæгмæ (мæй-дыууæ мæйы иухатт) хъæуы сыгъдæг кæнын. Уый тыххæй йæ райхалынц æмæ йын йæ гæрзæйарæст хæйттæ ныххафынц карды цæгатай кæнæ та хъæбæр хъæдæй арæст цыргъ къæбæлæй. Уый фæстæ сæ сæрдынц æдзæх сойæ (иууыл хуыздæр у хуыйы дзоныгъы магъз). Æфтаугæтæ хъæуы хорз басур кæнын æмæ баууæрдын, цæмæй сæ рыг æмæ сæ хиды чъизи азгъæла. Афтæ сыгъдæг кæнын хъæуы идон æмæ идоны хæйттæ дæр.

Саргъы æфсæйнаг æмæ æвзист хæйтты сыгъдæг кæнынц нымæты гæппæлтæй æмæ суджы æвзальæ.

Саргъ æвæрын æмæ саргъ сисын бæхы рагъæй. Саргъ рахиз къухыл фæуæлгоммæ кæнынц æмæ йын рараст кæнынц йæ ‘фтаугæтæ, цæмæй дзы бæхы рагъ мацы бафхæра. Стæй йæ баппарынц бæхы рагъыл галиуæрдыгæй. Фыццаг уал бакæнынц дмитонг, стæй та – мæргъгæ. Уый фæстæ балвасынц раззаг æмæ фæстаг æхтæнгтæ, стæй – базæлвасæн. Æхтæнгтæ хъуамæ æлвæст уой афтæ, цæмæй бæхæн æнцон улæфæн уа. Барæг æгъдæнцойыл куы слæууа, уæд саргъ хъуамæ ма фæзила. Фæсбалц саргъæн æвиппайды сисæн нæй, уымæн æмæ бæх вæййы хидæйдзаг æмæ дзы узал бацæудзæни. Саргъ сисыны размæ æхтæнгтæ фæуæгъддæр кæнынц æмæ мæргъгæ саргъы гоппæй сисынц. Бæх куы баулæфы, уæд æхтæнгтæ бынтон суадзынц, æгъдæнцæйттæ мидæмæ баласынц, мæргъгæ, дмитонг æмæ æхтæнгтæ фæсарцы нахæтбосæй бабæттынц æмæ саргъ нывæрынц йæ бынаты.

Барæгбалцы саргъ арæст у ахæм хæйттæй: саргъы къуыдыр, саргъы цъар, баз æд базæмбæрзæн, базæлвасæн, æхтæнгтæ, цъæт, æфтаугæ, æгъдæнцæйтты базæфтауæнтæ (кæнæ тибынтæ), дмитонг, мæргъгæ, нахæтбос, идон, идоны хæйттæ æмæ дзылар.

Саргъ. Æнæ саргъæй зын вæййы канд барæгæн нæ, фæлæ бæхæн йæхицæн дæр. Уымæ гæсгæ ирон адæммæ фæзындис æмбисонд: æнæсаргъ бæхыл дард нæ ацæудзынæ.

Къуыдыр (саргъы къуыдыр). Саргъы къуыдыртæ арæсттой сывылдз, тæгæр кæнæ та бæрзæй. Къуыдыр конд вæййы æртæ хайæ: дыууæ гоппы, дыууæ базыры æмæ уæлгæтæгæй. Уыдон кæрæдзиуыл фидар ныхæст цæуынц хъæдныхасæн сасм æмæ хъæдын зæгæлтæй. Къуыдыр у саргъы бындур (йæ сæйраг хай).

Ууыл фидаргонд сты саргы иннә хәйттә. Барәгбалцы саргы кыуыдыр арәзт вәййы уәздандәр.

Гопп (саргы гопп). Саргы раззаг әмә фәстаг гоппытә хәуынц, цәмәй уәлгәтәг бәхы рагъмә ма хәццә кәна, йә хәбьс фәйнәрдем ма атона, барәг кәнә уаргъ фәстәмә кәнә размә ма бырой. Уйдон хәуынц барәджы фенцой кәнынән, стәй саргы ахтәнгтә дәр баст вәййынц уыдоныл.

Уәлгәтәг (саргы кыуыдыры уәлгәтәг). Уәлгәтәг арәзт вәййы бәзджын гәрзәй (кәамбецы кәнә галы цармәй). Саргы кыуыдыры уәлгәтәг хәуы, цәмәй барәг кәнә уаргы уәз комкоммә бәхы рагыстәгыл ма уәз кәной әмә саргы гоппытә фидардәр ләууой.

Базыр (саргы базыр). Саргы базыртә хәуынц, цәмәй саргы гоппытә бәхы рагъмә ма хәццә кәной. Уый дәр баст у саргы иннә хәйттимә. Терминтә **базыр** әмә **базыг** зонадон литературәйы хаст цәуынц уыцы иу бындурмә, фәлә хицән форманттимә.

Цъар (саргы цъар). Цәмәй саргы кыуыдыр рәсугьддәр әмә фидардәр уа, уый тыххәй барәгбалцы саргыл әддәйә баныхасынц сәракәй цъар.

Баз. Барәгбалцы саргы баз арәзт вәййы уәздан, фидар

саракæй, йæ хуылфы фылдæр хатт – саджы хъуын. Уаргъхæссæн саргъы базы цъар та хуымæтæг фидар саракæй (роддзармæй, сæгъдзармæй). Йæ хуылфы ваййы сæхъис кæнæ та денджызы кæрдæг. Баз хъæуы фидыцæн, стæй цæмæй барæгæн саргъыл æнцон æмæ фæлмæндæр бадæн уа. Сæракцъар баз, цæмæй къæвдайы йæ сæрак ма сæфа, кæнæ ма ихсийа, уый тыххæй æдде ноджы æмбæрзт ваййы, дон кæм нæ хъары, ахæм хъуымац кæнæ æндæр гауызгондæй æмæ йæ хонынц базæмбæрзæн.

Базæлвасæн (уæгъд æхтонг). Базæлвасæн арæст у гæрзæй. Саргъ æмæ дзы баз æмæлвæст акæнынц.

Æхтонг. Æхтæнгтæ ваййыиц раззаг æмæ фæстаг, сæ дыууæ дæр сты гæрзæй, æфсæйнаг æргъæвджытимæ. Дыууæ æхтæнджы дæр саргъмæ фидаргонд сты, гоппыты дæллаг кæрæтты цы сыфцытæ ис, уыдоныл. Сæлвасынц сæ бæхæн йæ галиуфарсырдыгæй, гоппыл цы æлвасæн хъустæ ис, уыдоныл.

Цъæт (саргъы цъæт). Цъæт ваййы барæгбалцы саргъæн. Æвæрынц æй саргъы бын. Арæст у бæзджын нымæт æмæ саракæй. Нымæт ралыг кæнынц саргъы ‘мбæрцæй чысыл фылдæр. Æддейæ йыл бахуыйынц хуымæтæджы фидар сæрак æмæ йæ бакæнынц саргъы бын, цæмæй саргъ бæхы рагъ ма бафхæла. Цъæтæн саракæй нымæты ‘хсæн йæ кæрæттыл фидаргонд ваййы лыстæг бæндæны лыггаг, цæмæй саргъы къуыдыр цъæтыл ма рабыр-бабыр кæна. Саргъы цъæтæн ис ахæсгæ нысаниуæг. Дзырд цъæт арæх æмбæлы æндæр дзырдбæстытимæ дæр: машинæйы цъæт, сынтæджы цъæт, дуары цъæт æ. а. д. (Ам та йын ис комкоммæ нысаниуæг).

Æфтаугæ. Æфтаутæ арæст у дывæлдах нымæтæй æмæ æвæрд ваййы цъæты бын, цæмæй цъæт бæхы хидæй ма чъизи кæна, бæхы рагъæн фæлмæндæр уа.

Æгъдæнцой. Æгъдæнцæйттæ ваййынц дыууæ: саргъæн галиуæрдыгæй æмæ рахизæрдыгæй. Стыр гæрзæйарæст. Сæ уæлæ конд ис æфсæн къахæвæрæнтæ, фидаргонд сты саргъы базырты астæуккаг сыфцытыл. Хъæуынц бæхыл сбæдынаæн, къæхтæ æнцой кæнынæн. Бæхыл бадгæйæ барæг цæмæй ма фæллайа.

Базæфтуан. Базæфтауæнтæ кæнæ тибынгтæ ваййынц дыууæ. Аразынц сæ саракæй, фидаргонд сты саргъы дыууæрдыгæй фæрсты. Хъæуынц, цæмæй барæджы æгъдтæ ма уымæл кæной, бæхы хидæй, ма чъизи кæна йæ хæлаф.

Дмитонг. Дмитонг хъæуы, цæмæй саргъ бæхы рагъыл размæ ма

быра. Арæст у нарæг гæрзытæй. Йæ кæрæттæ баст сты саргъы базыртæм, конд ваййы бæхы дымæджы бын. Дмитонг цæмæй бæхы æгъдæм ма быра, уый тыххæй бæхы сины къуыбызыл гæрзытæ хъуамæ уой дзуарæвард æфсæйнаг кæнæ æвзист цæппары фæрцы.

Мæргъгæ (мæргъбаттæн). Мæргъгæ арæст у гæрз æмæ æфсæйнаг кæнæ æвзист цæппæртæй. Хъæуы фидыцæн, стæй цæмæй саргъ фæстæмæ ма быра.

Мæргъгæ ваййы риуыгуыдыры бæстастæу. Ныхæст ыл ваййы æвзист цæппæртæ. Йæ дыууæ кæроны та ваййынц дыдагъхуыд, сæ хуынчъыты æхтонг атъыссæн куыд уа. Мæргъгæ бæхыл куы бакæнынц, уæд йæ иу кæрон ваййы саргъы раззаг гоппыл. Гоппæй иувæлдах рацæуы бæхæн йæ рахиз уæны, иннæ вæлдах та – йæ галиу уæны рæзты æмæ баиу ваййынц бæхы риуыгуыдыры астæу. Риуыгуыдыры цæппæрæй дыууæ кæроны дæр бæхы дыууæ фыццаг къахы ‘хсæнты баиу ваййынц саргъы фыццаг æхтонгимæ.

Мидадз. Мидадз ваййы мæргъгæйæн. Уый конд у дыууæ нарæг гæрзæй. Сæ иугай кæрæттæ баст ваййынц идоны сæрдæджы къæбæлты цæгтыл, иннæ дыууæ кæроны та, мæргъгæ саргъы фыццаг æхтонгимæ кæм баиу ваййы, уырдаæм. Хъæуынц, цæмæй бæх йæ сæр дара цæугæ-цæуын, куыд æмбæлы, ахæм уавæры.

Нахæтбос. Нахæтбос арæст у хæрз нарæг гæрзæй, йæ дæргъ – метры бæрц. Уый ласт ваййы саргъы фæстаг гоппы хуынчъы. Хъæуы барæджы уайлаг нымæт, рифтагтæ кæнæ æндæр ахæм рог исты дзаума æрбаттынæн.

Алтындыхъхъ. Алтындыхъхъ у саргъы хай, хъæуы фидауцæн. Конд ваййы барæгбалцы бæхы ныхыл.

Æлвасæнхъус. Æлвасæнхъустæ ваййынц цыппар. Цæттæ сæ кæнынц фидар гæрзытæй. Иугонд цæуынц саргъы базыртæм – дыууæ галиуæрдыхæй, дыууæ та – рахизæрдыхæй. Сæ дæргъ се ‘ппæтæн дæр ваййы æмхуызон (20–30 см). Ваййы сыл цалдæргай лыстæг хуынчъытæ, ласынц сæ, æхтæнгты кæрæтты цы æргъæвджытæ ис, уыдон мидæг.

Мæртингал (селбур). Мæртингал у гæрз, уый цæуы бæхы гуыбыны бынты æхтонгмæ æмæ бæхæн йæ сæрыл æгæр схæцыны бар нæ дæтты (информаторы радзырдæй).

Мæртингал – фр. дзырд. Уырыссаг (мартингал) æвзагæй та бафтыдис иронмæ.

Идон. Идон (хонынц ма йæ уыдон дæр) конд у гæрзытæ æмæ

идоны къабæлтæй. Дих кæны дыууæ бындурон хайыл: сæрдзæг æмæ рохтыл. Идон хъæуы бæхы раздах-баздах кæнынæн, барæг ыл куы фæбады, уæд.

Сæрдзæг. Сæрдзæг аразынц гæрзæй æмæ æфсæйнаг хæйттæй. Конд у цыппар хайæ: фарсгæрзытæ, ныхбæстæ, идоны къабæлтæ цæгтимæ æмæ дæлхъуырбос.

Рох. Рохтæ аразынц гæрзæй, хъæуынц, бæхы раздах-баздах кæнынæн.

Æргъæвæг. Идоны сæрдзæджы уæлхъусыг хайы иу кæрон конд ис æфсæйнаг æргъæвæг æмæ хъæуы идоны сæрдзæджы фæдаргъдæр кæнæ фæцыбырдæр кæнынæн, бæхы сæрмæ гæсгæ. Æргъæвæджы ма хонынц аргъæвæг дæр.

Ныхбос. Сæрдзæджы уæллаг ныхбос хъæуы, цæмæй, бæх йæ сæр бæрзонд куы дара, уæд уæлхъусыг бæрзæйыл фæстæмæ ма быра.

Уæлхъусыг. Уæлхъусыг дæр хауы сæрдзæджы хæйттæм. Аразынц æй гæрзæй. Сæрдзæджы уæлхъусыг хъæуы, цæмæй фидардæр уа æмæ бынмæ ма быра.

Дæлхъуырбос. Уый дæр, сæрдзæджы иннæ хæйттау, арæзт вæййы гæрзæй. Дæлхъуырбос хъæуы, цæмæй бæх йæ идоны сæрдзæг йæ сæрæй ма аппара.

Фæрсгæрз. Фæрсгæрзытæ хъæуынц сæрдзæджы хæйттæ кæрæдзийыл фидар кæнынæн, стæй рохтæ сæрдзæгыл фидар кæнынæн.

Дзылар. Дзылар конд у сæрдзæг æмæ рæхысæй, кæнæ бæндæны, йе синаджы лыггагæй. Дзылары сæрдзæг дæр конд у идоны сæрдзæджы хуызæн гæрзытæй. Æрмæст ыл къабæлтæ нæ вæййы.

Къабæл. Идоны къабæлтæ вæййынц æфсæйнаг. Хъæуынц бæхы раздах-баздах кæнынæн æмæ уромынæн. Къабæлтæй иутæ вæййынц лыстæг, иннæтæ та – ставддæр. Лыстæгдæрты кæнынц зынархайд бæхы дзыхы. Бæх хæринаг куы хæры кæнæ куы хизы, уæд æй сызгъæллаггом кæнынц (идоны къабæлтæ йын йæ дзыхæй рафтауынц). Цæугæ-цæуын та къабæлтæ вæййынц бæхы дзыхы.

Рæхыс. Рæхыс у дзылары хай æмæ дзы пайда кæнынц бæндæны бæсты, ома сæрдзæгыл бынæй. Дæлхъуырбосыл баст вæййы рæхыс кæнæ та бæндæн. Дыууæ дæр (рæхыс æмæ бæндæн – дзылар æнæхъæнæй) хъæуынц бæхы бæттынæн сæрвæты кæнæ та бæхдоны.

Бæндæн. Бæндæн иугонд ваййы, дзылары цы æфсæйнаг цæг ваййы, уырдаем. Раздæр æй арæзтой (быдтой) сæхъисæй. Бæндæн хъæуы бæхы бæттынæн сæрвæты (хизыны рæстæджы) кæнæ та бæхдоны.

Ехс (æхсæ). Хорз саргъгæнæг саргъимæ сцæттæ кæны ехс дæр. Ехс конд ваййы дыууæ хайæ: ехсы хъæд (ехсæн йæ хæцæн) æмæ лыстæг кæрæдзиуыл быд гæрзытæ. Ехсæн йæ хæцæн ваййы хъæдын, тухынц ыл лыстæг гæрз, цæмай хъæдыл къух ма быра. Хæцæны кæроныл ма ваййы, къух кæм ацæуа, ахæм гæрзæйарæст цæггонд. (Бæх скъæрыны рæстæджы дзы барæг йæ къух акæны).

Ехсæн бийгæ цы хай кæнынц, уым астæуæй ваййы тымбыл гæрз. Ууыл æддейæ быд цæуынц лыстæг гæрзы уадзæнтæ. Ваййынц æхсæз кæнæ та фараст. Ехсы цъуппыл хуыд ваййы хицæн тъæпæн гæрзы гæппæл. Фылдæр хатт бæхыл сæмбæлы уыцы гæрзы гæппæл æмæ ныкъкъæрцц кæны.

Фидиуæг, 1978, №3

«МАХ ДУДЖЫ» РАВДЫСТ

Иу адæмæн дæр йæ культура сахуыр-
гæнæн нæй, йæ орнамент ын куы нæ базо-
най, уæд. Орнаменты æвдыстæуы адæмы
цард, алыварс дуне, экономикон æмæ база-
радон бастдзинæдтæ, дин, алыхуызон
уырнантæ. Арвы нæрың, хус рæстæг, низ-
тæ... Уыдаттæй фæрвæзынæн адæймаг
агуырда фæрæзтæ. Уыцы хъуыддаджы йын
ахъаз уыд орнамент. Дурын дзаумæттæ ара-
зын куы райдыдта, уæд сыл кодта цæрæгой-
ты, бæлæсты, стъалыты, уылæнты нывтæ.
Згъæры куыстмæ куы рахызт, уæн ын фа-
дат фæци орнаменты хуызтæ фæфылдæр
кæнынæн. Уæлдай ахадгæдæр ссис орнамент,
хъобайнаг культура йæ рæзты тæмæны куы
бацыд, уæд. Згъæрæй арæзт дзаумæттыл

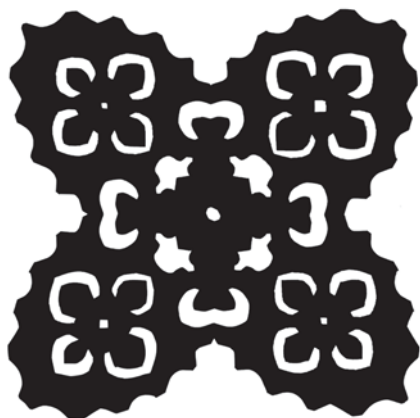
фæзындысты сагты, дзæбидырты, бæхты, куыйты, хуры тынты фæлгонцтæ.

Скифты-сарматты дуджы та уæлдай уарзондæр сси сæрмагонд стиль – алы сырдыты нывтæ: фæранктæ, бирæгътæ, тугдзых мæргътæ фенæн уыди кæрдтыл, хъаматыл – талисманты хуызы. Уыдон хæстонтæн уыдысты ныфсы хос.

Алантæ хорз арæхстысты згъæр джиппы уадзынмæ, сызгъæриндоны тулынмæ, штамптæй пайда кæнынмæ, гравировкæмæ. Фæлæ сæ паддзахад куы фехæлд, уæд сæ авналæнтæ парахат нал уыдысты æмæ бавнæлдтой æндæр æрмæгмæ: хъæдыл кодтой нывæфтыдтæ, нæлгоймæгтæ æмæ сылгоймæгты дарæстыл арæзтой аивгæнæнтæ. Уæдæ къуымбилы куыстмæ дæр арæхстысты иттæг хорз. Уымæн æвдисæн – нæлгоймæгты уæйлаг нымæттæ. Згъæр дæр сæ рох нæ уыд. Уæлдай æмхиц уыдысты æвзистмæ. Сæ хæрзарæхст æрмттæй-иу рацыд аив бæрцытæ, рæттæ, æргъæвджытæ, роны æвзæгтæ, хъаматы æмæ æхсаргæрдты фистæттæ, кæрддзæмтæ.

Хъæздыг стæм орнаментон аивадæй (йæ уидæгтæ цæуынц хъобайнаг, скифаг, сарматæг, алайнаг замантæй) абон дæр – нæ нывгæнджыты удварн æмæ къухвæлломы фæрцы. Уыцы аивадмæ æфтуангæнджытæй иу у Дзоддзоты Анна. Нæ журналы ацы номыры равдыст сарæзтам уый куыстытæй.

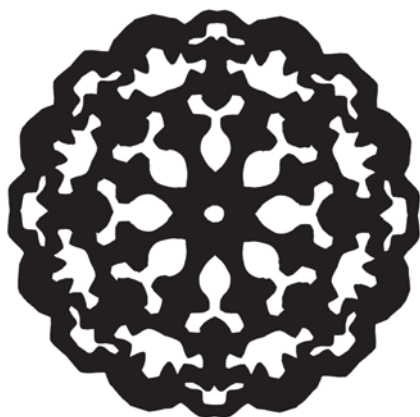

ИРЫ ХÆРЗГÆНДЖЫТÆ

МАХÆМАЕТТЫ Æхсарбер

ДАНИИЛ ЧОНКАДЗЕ – ИРОН КУЛЬТУРÆЙЫ КУСÆГ

Зындгонд гуырдыаг фыссæг æмæ æхсæнадон архайæг Даниил Чонкадзе райгуырди 1831 азы Гуырдзыстоны, Хъавилийы хъæуы. Д. Чонкадзейы фыд, Георги Чонкадзе, кæд хъазайраг зæхкусæг уыдис, уæддæр йæ бон бацис иу чысыл сахуыр кæнын æмæ сауджын суæвын. Фæлæ хъазайраг зæхкусæг кæй уыд, уый йын æдзухдæр йæ цæстмæ дардтой æлдæрттæ æмæ сфæнд кодта Цæгат Ирыстонмæ ралидзын. 1837 азы йæ бинонтимæ æрцыдис Цæгат Ирыстонмæ æмæ ныллæууыд Куырттаты комы Лæцы хъæуы сауджынай. Чысыл фæстæдæр та Хуымæллæгмæ айвта. 1837 азы Г. Чонкадзе йæ фырт Даниилы радта Дзæуджыхъæуы дины скъоламæ.

Лæппу Дзæуджыхъæуы базыдта ирон æвзаг, ирон адæмон сфæлдыстад. Сæрды-иу арæх уыд Ирыстоны хъæуты æмæ базонгæ бынæттон цæрджыты цардимæ. Дзæуджыхъæуы скъола каст куы фæцис, уæд 1845 азы бацыди Калачы дины семинармæ. Дины семинары фæцахуыр кодта 1854 азы онг æмæ йæ каст фæцис иттæг хорз бæрæггæнæнтимæ. Уый фæстæ куыста Стъараполы. Бирæ фыдæбæттæ федта ацы ран дæсны æмæ æвзыгъд кусæг. Зын царды фадæтты кæй бахауд, уымæ гæсгæ, рæуджыты низæй фæрынчын. Д. Чонкадзейæн ма йæ фыд Хуымæллæджы куы куыста, уæд басыгъд сæ хæдзар æмæ фесафтысты, цы чысыл муртæ сæм уыд, уыдон, стæй йæм амарынай æртхыирæн кодтой, чырыстон динай йе сæфт чи уыдта, ахæмтæ. Гæнæн нал уыдис æмæ Г. Чонкадзе экзархмæ курдиат балæвæрдта, цæмæй йæ æндæр ранмæ айвой, уый тыххæй. Экзарх æм нæ байхъуыста, æмæ уæд йæхæдæг рацыд Дзæуджыхъæумæ. Æрæджиау ын радтой Æрхоны аргъуаны сауджыны бынат. Фæлæ бирæ нæ акуыста уым: 1846 азы йæ Джызæлæй Дзæуджыхъæумæ фæндагыл амардтой Шамилы мюридтæ.

Йæ фыды амарды фæстæ Даниилæн йæ фадæттæ фæфыддæр

сты. Стъараполы цæргæйæ, Даниил афæдз мызд иста æрмæст 20 туманы, æмæ уыдон цы фаг хъуамæ суыдаиккой бинонтæн. 1854 азы Д. Чонкадзе рацыд Стъараполæй Калачы дины семинармæ, фæлæ ам дæр нæ фæхуыздæр сты йæ царды уавæртæ. Йæ ус дæр фæрынчын чехоткæйæ æмæ 1855 азы амардис. Д. Чонкадзейæн ноджы фæзындæр ис цæрын, низ ыл стыхджын. Цæмæй сыдæй ма амардаид, уый тыххæй райдыдта кусын ирон æвзаджы ахуыргæнæгæй, йæ хъус тынг дардта æхсæнадон цардмæ дæр. 50-æм азты уый Калачы сарæзта литературон къорд. Уыцы къорды схъомыл сты гуырдзиаг фыссæг Л. Ардазиани, Н. Берзенов æмæ æндæртæ.

Гуырдзиаг литературæиртасджытæ куыд сбæрæг кодтой, афтæмæй Д. Чонкадзейы литературон къорды уæнгтæ се 'ргом аздæхтой социалон-политикон фарстатæм, уæлдайдæр та хъазайраг зæхкусджыты ссæрибар кæныны хъуыддагмæ, зонгæ уыдысты æмæ ахуыр кодтой раззагдæр уырыссаг революцион-демократтæ Герцен æмæ Чернышевскийы уацмыстæ. Чысыл фæстæдæр Д. Чонкадзе йæхæдæг дæр райдыдта литературон куыст кæнын æмæ ныффыста, гуырдзиаг литературæйы зынгæ бынат чи æрцахста, уыцы уацау «Сурамы фидар».

Чонкадзе йæ уацмысы хуызджын ахорæнтæй сныв кодта хъазайраг æлгыстаг дуг, гуымиры уæздæтты æбуалгъдзинадтæ, фæллойгæнджыты хъызæмар цард. Уацмыс фыст уыдис хъазайраг цардарæзты ныхмæ. Автор мæстыйæ дзуры, зæгъгæ, уыцы цардарæзт байсысын кæны адæймаджы сфæлдыстадон тыхтæ, амары адæймаджы зæрдæйы хъæздыгдзинад. «Сурамы фидар» йæ æхсæнадон-политикон æмæ аивадон ахадындзинадмæ гæсгæ ссис гуырдзиаг литературæйы классикон уацмыс.

Д. Чонкадзе ма уыдис æхсæнадон архайæг дæр, бирæ хъару бахардз кодта ирон адæмы истори æмæ адæмон сфæлдыстад сахуыр кæныныл.

Дæуджыхъæуы дины скъолайы куы ахуыр кодта Д. Чонкадзе, уæд куыд загътам, афтæмæй бауарзта ирон æвзаг, ирон адæмон сфæлдыстад. Фæлæ ирон адæмы цард æмæ истори сахуыр кæнынмæ уый йæ хъус æрдардта фæстæдæр, Ирон æвзаджы ахуыргæнæг куы ссис, уæд. Кæд йе 'нæниздзинад тынг лæмæгъ уыд, уæддæр цалдæр хатты уыдис Ирыстоны хъæуты, фæллойгæнджыты цард æмæ ирон фольклор базоныны тыххæй. Уæлдай арæхдæр-иу цыди Куырттаты коммæ. Йæ балцы тыххæй

ныффыста «Записки о куртатинцах». Йæ уыцы фыстытæ йæ амæлæты фæстæ фесæфтысты.

Кавказы истори чи ахуыр кодта, уыцы ахуыргæндтæ, академик А. Шифнер æмæ А. П. Берже, сæ наукон куысты спайда кодтой Чонкадзейы бирæ фæллæйттæй. Зæгъæм, 1868 азы Шифнер рауагъта чиныг ахæм сæргондимæ «Ирон тексттæ, æрæмбырд сæ кодтой Даниил Чонкадзе æмæ Цорæты Васо» (Цорæты Васо уыдис Д. Чонкадзейы фæстæ Калачы дины семинары ирон æвзаджы ахуыргæнæг). Чиныгмæ хаст æрцыдысты, Чонкадзе кæй ныффыста, ахæм 123 ирон æмбисонды. Æмбисæндтæй уæлдай ма Чонкадзе ирон адæмон сфæлдыстады æндæр уацмыстæ дæр кæй æмбырд кодта, уый бæлвырд зыны академик Шифнеры мæнæ ацы ныхæстæй:

«Чонкадзе куыд сбæрæг кодта, афтæмæй «Нартæ» сты æрдæг лæгтæ, æрдæг зæдтæ, цыдæр диссаджы хъæбатыртæ, ирон адæмсыл хъисын фæндыры цагъдмæ таурæгътæ кæнынц. Чонкадзе ныффыста иу-цалдæр ахæм таурæгъы Батрадз, Уырымæг, Цопан æмæ Саулохы тыххæй...»

Д. Чонкадзе ирон адæмон сфæлдыстад, стæй ирон æвзаг иттæг хорз кæй зыдта, уый бæрæг у, Уæрæсейы Наукæты Академидзы ирон-уырыссаг æмæ уырыссаг-ирон дзырд уæттæ саразын кæй куырдатæ, уымæй. Фæлæ Д. Чонкадзейæн йæ къухы нæ бафтыди дзырд уæттæ саразын, уæззау рынчын кæй уыд уымæ гæсгæ.

Чонкадзе ратæлмац кодта ирон æвзагмæ дины чингуытæ дæр. Уый тыххæй нæм цы документ ис, уым кæсæм: «Чи фæзиан, уыцы Даниил Чонкадзе, ирон æвзаджы ахуыргæнæг уæвгæйæ, фыццаг Кавказы, стæй та Тифлисы дины скъолаты бирæ бакуыста ирон æвзагмæ дины чингуытæ раивыныл, стæй ирон лексикон саразыныл. Чонкадзейы уыцы фæллæйттæ зындгонд сты куыд Тифлисы эпархийы хицауæн, афтæ дины уæлдæр кусджытæн дæр: зæрдиагæй кæй службæ кодта æмæ бирæ кæй куыста, уымæ гæсгæ Даниил Чонкадзейыл низ стыхджын ис æмæ æрыгонæй ингæнмæ бацыд...»

Ирон грамматикæ саразыныл бирæ чи бакуыста, уый, архимандрит Иосиф (Чепиговский), къняз Святополк – Мирскоймæ 1860 азы 27 февралы цы писмо арвыста «Ирон адæмы ‘хсæн сæхи мадæлон æвзагы ахуырад, байтауыны тыххæй», зæгъгæ, уым афтæ фыст ис: «...Ирæттæ ‘хсæн ис ахæм адæймагтæ, фæг ахуыр чи райста, æмæ куыд ирон, афтæ уырыссаг æвзаджы

грамматикæ дæр хорз чи зоны, æмæ уыдон цæттæ сты се ‘мбæстæгтæн сæхи маделон æвзагыл чингуытæ рауадзынмæ. Ахæмтæ сты: сауджынтæ Колыйы-фырт æмæ Сухийы-фырт, диакъон Алæджыхъойы-фырт, ахуыргæнджытæ Дзускуайы-фырт, Хъарайы-фырт, Хъантемыры-фырт, Гуырдзиаг-имереттаг синодалон къанторы секретарь Мжедлов, Тифлисы семинарийы ахуыргæнæг Чонкадзе æмæ æнд. Адонæй иуæй-иутæ ратæлмац кодтой дины чингуытæ ирон æвзагмæ...»

Даниил Чонкадзе æмæ Цорæты Васо цы «Ирон тексттæ» æрæмбырд кодтой æмæ хицæнæй мыхуыры кæй рауагътой, уый у ирон адæмы царды тыххæй фыст фыццаг чиныг. Уый размæ ирон æвзагыл рацыд æрмæст дины чингуытæ. Д. Чонкадзе хорз зыдта уырыссаг æвзаг, уымæ гæстæ «Ирон тексттæ» йæхæдæг раивта уырыссаг æвзагмæ дæр.

Чонкадзе хæларæй цард, ирон æвзаг æмæ ирон адæмы цард чи ахуыр кодта, уыцы ахуыргæндтæ Н. Берзенов æмæ Г. Мжедловимæ. Н. Берзенов – гуырдзиаг журналист, литературон критик, этнограф иттæг хорз зыдта ирон адæмы цард. Уый райгуырдис Цæгат Ирыстоны, Арыдоны. Уый ныффыста фыццаг егъау этнографион очерктæ ирон адæмы тыххæй. Йæ очерктæ «Ирон Сафо, кæнæ мæ мысинæгтæй иуæй-иу нывтæ», зæгъгæ, уым Н. Берзенов равдыста Цæгат Ирыстоны зæхкусджыты цард. «Ирон Сафо»-йы Берзенов дзуры иу ирон чызджы тæригъæдæг хъысмæты тыххæй. Чызг уыд уæлладжыраг æмæ бауарзта сæ мыггаджы тудджын Бибойы. Йæ фыд куы мардис, уæд ын загъта, Бибойæ куы смой кæнай, уæд-иу фыдæлгъыст фæу, зæгъгæ. Чызг фыдæлгъыстæй дæр тарсти, фæлæ Бибойы дæр тынг уарзта æмæ йæхи амардта. Берзенов равдыста, патриархалон феодалон цардарæзты æгъдауттæ адæмæн цы стыр фыдтæ æвзарын кодтой, уый.

Г. Мжедлов дæр уыдис, Ирыстоны цард хорз чи зыдта æмæ ирон грамматикæ саразыныл зæрдиагæй чи куыста, ахæм ахуыргонд. Уый цы грамматикæ сарæзта, ууыл академик Шегрен йæ рецензийы афтæ фыста: «1837 азы Дзæуджыхъæуы æз æрмæг куы æмбырд кодтон æххæст ирон грамматикæ саразынæн, уæд мæ ахуыргæнинагтæй иу, Г. Мжедлов, Дзæуджыхъæуы дины скъолайы ахуыргæнæг, зæрдæргъæвдæй хъуыста мæ амындытæм, æмæ йын уый феххуыс ис ирон грамматикæ саразынæн».

Г. Мжедловы грамматикæ арæст уыдис уырыссаг алфавитыл,

Шегрены грамматикæ куыд арæзт уыдис, афтæ. Мжедлов куыста Дзæуджыхъæуы дины скъолайы хицауæй 1841 азы онг, уый фæстæ ацыди Калачы дины скъоламæ ирон æвзаджы ахуыргæнæгæй. Административон куыстæй куы суæгъд ис, уæд ын фадат фæцис ирон грамматикæйыл кусынæн. Мжедловы ахуыргæнинæгтæй уый фæстæ рауадис ирон культурæйы зынгæ архайджытæ. Д. Чонкадзе дæр уыдис Мжедловы ахуыргæнинаг, фыццаг Дзæуджыхъæуы дины скъолайы, уый фæстæ та Калачы дины скъолайы. Д. Чонкадзе бирæ бауарзта Мжедловы, ирон грамматикæ дæр уый æххуысæй райдыдта ахуыр кæнын, стæй ирон æвзагмæ дæр дины чингуытæ ивта Мжедловы фæзмгæйæ. Мжедлов дарддæр дæр, Калачы дины скъолайы кустгæйæ, аудыдта æмæ æххуыс кодта Д. Чонкадзейæн.

Д. Чонкадзе ирон адæмимæ афтæ фидар баст уыдис, афтæ зæрдиагæй куыста ирон адæмы культурæ райрæзын кæныныл æмæ йæ амæлæты размæ дæр тынг хъыг кодта, ирон-уырыссаг æмæ уырыссаг-ирон дзырдуат ын кæронмæ фыст кæй нæ фесты, стæй йæ историон æмæ этнографион куыстытæ Ирыстоны тыххæй æрдæгфыстæй кæй баззадысты, ууыл. Йæ мæлæты агъоммæ Д. Чонкадзе фæдзæхста: «Мæ фырты мын чи хъомыл кæна, уымæн йæ бон у, хицауады нæ бафæрсгæйæ, мæ фæллæйттæ ауæй кæнын; цы 'хца райса, уыдонæн сæ иу хай хардзгонд æрцæуæд мæн баныгæныныл, иннæтæ та лæвæрд æрцæуæнт мæ фыртæн. Ауæй кæныны бар ма уæд мæ зæронд къухфыстытæн, мæ фыртæн куыд баззайой, афтæ... (...) Иосиф Иванович Индуевæй курын, цæмæй баныхас кæна Тюринимæ, æмæ кæд уый фæнда, уæд æм арвитæд: цы дзырдуатыл куыстон, уый тетрæдтæ æмæ карточкæтæ, Василий Цытджыны литургийы тæлмац, ирон аргъæуттæ æмæ æмбисæндтæ, стæй мæ фыстытæ Куырттатаг ирæттыл. Курын, уыцы 'ппæт куыстытæ æрæмбырд кæнут, рафыссут сæ æмæ сæ арвитут»...

Чысыл фæстæдæр ма Д. Чонкадзе йæ фæдзæхстмæ бафтыдта: «Мæ фæдзæхсты æстæм пункт æз аивынмæ хъавын мæнæ уыцы хуызы: Куырттатагты тыххæй мæ фыстытæ раттут Берзеновмæ, кæд уый бафæнда, уæд сæ ныффыссæд, йæхи куыд фæнды, афтæ æмæ сæ нымыхуыр кæнæд искацы журналы (кæд аив фыст не сты, уæддæр дзы бирæ факттæ ис). Иннæтæ уадзут æмæ фесæфой, уæддæр уыдон æрæмбырд кæнын æмæ раварын никæйы бафæнддæн».

Ирон дзырдуат саразыныл иттæг зæрдиагæй кæй куыста Д. Чонкадзе, уый ма бæрæг кæнынц, йæ амæлæты размæ йæ каисмæ цы фыстæджытæ фыста, уыдон.

Д. Чонкадзе амарди 1860 азы 16 июны рæуджыты низæй. Йæ амæлæтæй чысыл раздæр фыст фæци йæ уацау «Сурамы фидар».

Д. Чонкадзе йæ бирæ хъару æмæ курдиат радта ирон адæмы истори иртасыны, нæ культурæ райрæзын кæныны, гуырдзиаг æмæ ирон адæмы 'хсæн æфсымæрон хæлардзинад сфидар кæныны хъуыддагæн.

ÆВЫД-ДЫВЫДОНЫ ДУГ

НОДЖЫДÆР МАРРИЗМЫ ИУ ФÆЛТÆРÆН*

Æвзагзонынады фæдыл æмбал Сталины генион уацмыстæ мыхуыргонд куы æрцыдысты, ʒæдæй нырмæ рацыд афæдз æмæ æрдæджы бæрц. И. В. Сталины генийы фæрцы советон æвзагзонынад ис рæзындзинады фæндагыл. Советон наукæйы æппæт къабæзты хъæздыг кæнгæйæ, «æмбал Сталины уацмыстæ фидар, æнæфæцудгæ бындур бавæрдтой советон æвзагзонынадæн, арф æмæ бæлвырд пълан радтой æвзаджы тыххæй марксистон наукæйы арæстадæн æмæ рæзындзинадæн, радтой советон лингвистикæйы агъуысты проект» (В. В. Виноградов). Советон æвзагзонынад бацыдис йæ рæзындзинады сталинон этапмæ.

Зæгъын хъæуы, æвзагзонынады фæдыл И. В. Сталины уацмыстæм гæстæ куыст рацаразыны мадзæлттæ сындæг кæй цæуынц Цæтат Ирыстоны ахуырадон-иртасæг институты æмæ Цæгат Ирыстоны педагогон институты. Уыцы уавæр уæлдай тынгдæр зыны ахуырадон-иртасыны куыстыл. Уым нырма æвзаджы тыххæй сталинон ахуырады бындурыл лыггонд нæма æрцыд бирæ ахсджиаг темæтæй иу дæр.

Бирæ фарстатæ дарддæр алыг кæнын нæ уадзы ахæм уавæр, æмæ уыцы ахуырадон кусæндæттæ сындæг кусынц И. Я. Марры æмæ уый фæдыл цæуæг Абайты В. И. рæдыдтытæ аиуварс кæныныл. Уыцы хъуыддаг бæрæг у, къорд боны размæ Цæгат Ирыстоны Педагогон институты историко-филологион факультеты ахуырадон кусджытæн цы куыстадон æмбырд уыди, уымæй. Æмбырд байхъуыста доцент Гагкайты К. Е. æмæ наукæты кандидаттæ Тлаттаты З. С. æмæ Кодзырты Т. З. докладтæм Абайты В. И. чиныг «Ирон æвзаг æмæ фольклоры» тыххæй.

Зындгонд у, суанг 1950 азы августы Ленинграды партион активы æмбырд кæй сбæрæг кодта, зæгъгæ, Абайты В. И. у Н. Я. Марры ахуыргæнинагтæй æмæ уый фæдыл цæуджытæй иу. Абайты В. И. чиныг критикæгонд æрцыд мыхуыры фæрстыл.

* Уацы стиль æмæ растфыссынадмæ æвнæлд не ‘рцыд.

«Æвзагзонынады мидæг марксизм зыгъуыммæ кæныны ныхмæ», зæгъгæ, 1951 азы июлы мыхуырæй цы æмбырдгонд рацыд, уым академик В. В. Виноградов йæ статьяйы сбæлвырд кодта Абайты В. И. цæстæнгасты антимарксистон мидис.

Уымæ гæсгæ хъуамæ докладгæнджытæ, уæлдайдæр та доцент Гагкайты К. Е. æрæджы дæр ма Абайы-фырты фыстытæ æппындæр критикæ кæнын чи нæ уагъта, Абайы-фырты царды фæндаг советон фæсивæдæн фæзминаг чи хуыдта, уый хъуамæ ахуырадон парахат критикæ скодтаид Абайы-фырты уыцы чиныджы рæдыд статьяты.

Фæлæ Гагкайты К. Е. æмæ æвзагзонынады кафедрæйы кусджытæ æмбæлттæ Кодзырты чызг æмæ Тлаттаты чызг равдыстой æндæр фæндаг. Ацы хатт сæ бон нал уыди, профессор Абайы-фыртмæ рæдыдтытæ нæй, зæгъгæ дзурын, фæлæ архайдтой, ахæм рæдыдтытæ бирæ лингвисттæм, уыди, зæгъгæ, равдысыныл.

Доцент Гагкайы-фырт аразы диссаджы фæзылдтытæ. «Абайты В. И. – ирон æвзаджы стырдæр иртасæг», зæгъгæ, статьяйы 13 мартыйы доцент Гагкайы-фырт фыста, Абайты В. И. у марризмы ныхмæ тохгæнæг, зæгъгæ. Уый афтæ дзырдта, Цæгат Ирыстоны ахуырадон-иртасæг институты ахуыргонд советы æмбырды майы дæр.

ÆК(6)П-йы Цæгат Ирыстоны Обкомы бюро уынаффæ куы рахаста æвзагзонынады фæдыл Гагкайы-фырты цæстæнгасты ныхмæ, уæд уый фехъусын кодта, зæгъгæ, «бынтон иувæрсыг хуызы æвдыста ирон æвзагзонынады фарстатæ æмæ принципиалон æгъдауæй критикон цæстæнгас здæхт нæ цыдис Абайты В. И. стыр рæдыдтытæм...» Рацыд æрмæст мæй æмæ октябры Гагкайты К. Е. ногæй æрбаздæхт йæ зæронд марристон позицитæм.

Профессор Абайты В. И. рæдыд уагæвæрдтæ сæргом кæныны бæсты доцент Гагкайы-фырт йæхицæн хæсæн сæвæрдта æмбырды трибунайæ спайда кæнын Абайты В. И. раппæлыны тыххæй æмæ дзырдта, зæгъгæ, Абайы-фырт нæ уыди æцæг маррист, уымæн æмæ, дам, уый «бирæ хъуыддæгты разы нæ уыди æвзаджы æмæ хъуыдыйады институты йæ æмбæлтты хъуыдытыл». Академик В. В. Виноградов та фыссы, зæгъгæ, «академик Н. Я. Марр кæй сæвæрдта, уыцы стадиты теори, «стадион бахизæнты» теори фендæрхуызон кодтой æмæ йæ дарддæр райрæзын кодтой йæ ахуыргæнинагтæ» (И. И. Мещанинов, С. А. Быховская, С. Д. Канцельсон, Абайты В. И., А. Л. Рифтин

әмә иннәтә), уый у марксистон әвзагзонынады бындурон уаг-әвәрдты ныхмә». (Әмбырдгонд «Әвзагзонынады мидәг марксизм зыгъуыммә кәныны ныхмә», 60 фарс).

Хъуыддәгтә зыгъуыммә кәнгәйә, Гагкайты К. Е. загъта ахәм ныхәстә дәр: «Марры фәдыл цәуджытәй иуварс ра-цәуын у Абайы-фырты биографийы хорз хъуыддаг».

Гагкайты К. Е. цы «хорз хъуыддаджы» кой кәны, ахәм нәй Абайы-фырты биографийы. Уымән әмә «Ирон әвзаг әмә фольклор», зәгъгә, чиныджы Абайы-фырт йәхәдәг бирә хәдтыты фыссы йә ахуыргәнәг Н. Я. Марры тыххәй әмә дзы нукуы фыссы, марристтәй иуварс кәй цәуы, уый тыххәй.

Иә әппәт фыстыты әмә раныхәсты, сәрмагондәй та уыцы доклады дәр Гагкайты К. Е. дзуры, зәгъгә, Абайты В. И. «аргъ скодта абаргә историон методы ахадындзинадән». Гагкайты К. Е. ницы зәгъы, академик В. В. Виноградов, Абайы-фырты методы мәнгдзинад кәй сәргом кодта, уый тыххәй.

«Ирон әвзаг әмә фольклор», зәгъгә, чиныджы тыххәй Гагкайты К. Е. фыссы афтә: «Абайы-фырты чиныджы бирә ис ахсджиаг уагәвәрдтә әмә хәддзәгтә ирон әвзаджы историйә. Мах хъуамә уыцы әрмәгәй спайда кәнәм кафедрәйы ахуыры хъуыддаджы».

Абайы-фыртәй раппәлыны тыххәй тынг бацархайдтой иннә докладгәнджытә әмбәлттә Кодзырты чызг әмә Тлаттаты чызг дәр. Уымә Тлаттаты чызг радзырдта, зәгъгә, уымән бацамыдтой, цәмәй ахәм аргъ скәна Абайы-фырты чиныгән.

Прениты ныхасгәнджытә (әмбәлттә Кравченко, Туаты О, әмә иннәтә) радзырдтой, докладтә сә зәрдәмә кәй нә фәцыдысты, уый тыххәй, фәлә политикон әмә теоретикон раст аргъ ничи скодта Гагкайы-фырты, Тлаттаты чызджы әмә Кодзырты чызджы докладтән, уыдон Абайы-фырты антимарксистон цәстәнгастә советон әвзагзонынадмә бахәссыны тыххәй фәлтәрәнәтә кәй арәзтой, ахуырадон кусджыты әмә студентты әхсән марризм пропагандә кәныныл кәй архайдтой, уымән.

Кәрон скәнын хъәуы Абайы-фырты – Марры антимарксистон цәстәнгастә Цәгат Ирыстоны педагогон институты пропагандә кәнынмә либералон цәстәнгас здахынән. Бынтон сәргом кәнын хъәуы әвзагзонынадмә марризм хәссыны фәлтәрәнты.

Әрыгон большевик, 1951 азы 11 ноябрь

ИРОН
ПРОЗÆЙЫ
АНТОЛОГИ

НАРТЫХТЫ МИХАЛ

(1927–1967)

Нартыхты Дамеры (Владимиры) фырт Михал райгуырди 1927 азы 12 июлы Къахеты Дæллаг Халацъаны хъæуы.

1948 азы каст фæци Дуисы астæуккаг скъола. Уый фæстæ бацыд Цхинвалы педагогон институтмæ æмæ йæ каст фæци 1953 азы.

Куыста мыхуыры оргæнты, чиныгуадзæны редакторæй, астæуккаг скъолайы гуырдаиаг æвзаг æмæ литературæйы ахуыргæнæгæй, радиойы. Сфæлдыстадон куыст райдыдта, скъоладзау ма куы уыд, уæд – фыста æмдзæвгæтæ.

Хæрзхъæд рауад йæ прозаикон уацмысты æмбырдгонд дæр – «Æз æмæ уыцы чызг» (1964 аз).

Зæрдæмæдзæугæ у йæ уацмысты ‘взаджы хъæд, йæ аивыл ын бæстонæй кæй куыста, уый бæрæг у.

Стыр хъыгагæн ын бирæ сфæлдисын нæ бантыст – Михал æвирхъау хуызы фæмард 1967 азы 18 мартыйы.

УАЛДЗЫГОН САГЪÆС

Уалдзæг барджынæй зилы Ирыстоны алы къуымты. Зымæгыл фæуæлахиз æмæ ныр цины бæрæгбонтæ ‘рвиты. Хъызт бонтимæ йын æнæнхъæлæджы бацайдагъ карз тох. Уайтагъд ын йæ урс-урсид кæрц æррæдыфта æмæ йын йæ быдыргътæ схаста айнæг хæхты бæрзонд цъуппытæм, йæхæдæг цыма бур-бын къуыбыртæй йæ уæлахизыл худæгæй бакъæцæл.

Уалдзæг, цыты уазæгау, дарддæр зилы мæ райгуырæн уæзæгыл. Алы къуымты йæ аудæг къухæй æппæт бæрджытæ кæны. Мадау рæвдауы зымæгæй æфхæрд зæххы, йæ комы тæф дзы уадзы. Æппæты фыццаг уалдзæджы фенынмæ цардцыбæл малусæг сирд кодта йæ чысыл цæстытæ. Цы бакæна! Хуры хъарм тынтимæ йæ уарзонæй, рæстагæй фæнды цæрын, цин кæнын,

фæлæ йын æрдзы æгъатыр тыхтæ хаттæй-хатт нæ дæттынц уый фадат. Хъарм хуры тынтæм райхæлы, сæрыстырæй рафæлгæсы къæбырæй, фæлæ йæ тыхгæнæгау, рæстæгæй-рæстæгмæ æхсæвыгæтты æвирхъау æрбабырсгæ хъызтытæ йæ мидбынаты асæлын кæнынц.

Уалдзæг – цины, царды цины рæстæг. Мæргътыл æвдгай æвзæгтæ базайы. Уæртæ кæрдо бæласыл хъулонриу чысыл маргъ абадт: «Дуду цъиу», зæгъгæ, нал æнцайы йæ хъæрæй æмæ фырцинæй хæрдмæ фæхауы, лыстæг къалиуыл куы иуырдаæм абады, куы иннæрдæм. Зæрватыкк дæр ма кæм æнцайы йæ сомытæй, йæ ардхæрынæй:

*Кæд дæ лæггæдгæ,
Кæд дæ дзæбæхтæ
Мæнæй искæдбон
Царды фæрох уой,
Уæд фæсмонгонд фон,
Уæд бындурзылд фон,
Мæ сæр дуры бын цъ-и-ист!..*

Ирон таурæгъ куыд зæгъы, афтæмæй зæрватыкк зæххыл ахстон быдта æмæ йæ адæймаджы аудæг къух фæрвæзын кодта калмы хъæстæ дзыхæй, адæймаг ын радта йæ хæдзары иууыл æдасдæр ран ахстоны бынат...

Уалдзæг... Цардыл, фидæныл рæсугъд бæллицты рæстæг...

ФÆСТАГ ФЫСТÆГ

О, чи банымайдзæн, цас дæм фæфыстон!.. Мæ царды мын иууыл æхсызгондæр хъуыддаг уыдис дæумæ фыстæг фыссын. Æхсæвтæ бон кодтон, мæ хъиутæ хордтон, дæ зардæ дын цæмæй балхæдтаин, ахæм рæсугъд, уæзгæ ныхæстæ ссарыныл, фæлæ дзæгъæлы – тарст маргъæй хъауджыдæр мæм æввахс никуы æрбалæууыдтæ. Фæстагмæ бæргæ æрхатыдтон, уый мæнæн цардамондхæссæг уарзондзинад кæй нæу, фæлæ дæуыл хъуыдытæй, дæумæ бæлгæйæ, дарддæр зæххыл æндæр фæрæз нæ ардтон. Мæнæ тарст фысты дзуг йæ адзалы фæндагæй куыд нæуал фездæхы, барæй йæм йæхи куыд феппары, афтæ мæнæн дæр мæ бон нал уыдис ме ‘намонд уарзты фæндагæй фæиппæрд уавын.

Чи зоны, иухатт дæ бæстонæй мæ бон куы базыдтаин, уæд мæхицæн сбадтаин, мæ хъысмæтимæ бафидыдтаин, фæлæ мын уый фадат дæр нæ лæвæрдтай.

Хатт-иу мæм хъазты дæ мидбылты фæхудтæ, кафынмæ-иу мæ рахуыдтай. Æз-иу уæд мæхицæй амондджындæр никæйуал æнхæлдтон, афтæ-иу мæм фæкаст, цыма мын сразы дæ, дæ тасгæ уæнгты змæлдæй-иу мæ сагъæс сæфт, фæлæ-иу фæсхъазт та æндæр лæппумæ худтæ дæ мидбыл. Æз та цыма удыгæстимæ дæр нал уыдтæн, уыйау-иу мæ хъуыды дæр нал кодтай. Æниу-иу мæ фæстæ цы лæппумæ фæхудтæ, уый цин дæр бирæ нæ ахаста. Æз уæд дæ архайд, де ‘гъдауæн æппын ницы ‘мбæрстон, фæлæ мæм ныр афтæ кæсы, цыма ды лæппуты зæрдæтæй хъазынæн кодтай афтæ, иттæг хорз зыдтай дæ рæсугъддзинады нысаниуæг, æмæ хатыдтæ, хъæубæсты æвзаргæ лæппутæ дæумæ кæстæйæ куыд тадысты, алчи дæр дæ йæхирдæм раздахыныл куыд архайдта, фæлæ ды фыддæрадæн никæй æвзæрстай, дæ зæрдæ æрмæст искæй хъызæмарæй бадтис хурварс, искæй хъуырдухæн уыдис дæ хивæнд зæрдæйы иууыл стырдæр æхцондзинад. Чи дæм цы бар дардта, æрдз дын радта рæсугъдконд-уынд æмæ дзы пайда кодтай!..

Мæн ма иу амонд уыдис, æмæ кафын æмæ зарынмæ хорз арæхстæн. Дæуæн та дæ уд, дæ дзæцц кафын, стæй дæ зæлланг хъæлæсы зардæй искæй зæрдæ басудзын уыдис æмæ-иу фæскуыст, фæсивæд клубмæ куы ‘рæмбырд сты, уæд-иу æппæты фыццаг мæн ацагуырдайт. О, куыд амондджын-иу уыдтæн уыцы рæстæджы. Демæ-иу зарыдтæн, заргæ-зарын-иу мæм цахæмдæр æнкъарæнджын цæстытæ æрбазылдайт. Зарæджы ныхæстæ-иу арæх уарзондзинадыл уыдысты, æмæ-иу ды, цыма уый æнкъардтай, зарæджы зæрдæмæхъарæг ныхæсты фæд-иу цыма дæ цæстыты баззад, афтæ-иу мæм кастæ. Хатт-иу, заргæ-зарын, дæ сæр цыдæр уæздан æнкъуыст кодтай, æмæ-иу хатт та дæ цæстытæй цæссыджы фæрдгуытæ дæр ферттывтой. Ахæм æнкъарæнджын зæрдæ дæм кæй хатыдтон, уымæй та-иу мын ног мæ бæллицтыл базыртæ сагътай, фырцинæй-иу кæм уыдтæн, уымæн ницыуал зыдтон...

О, куыд-иу мæм хæлæг кодтой уæд хъæубæсты фæсивæд. Фæлæ та-иу фæцис хъазт æмæ та-иу ууыл ахицæн мæ зæрдæйы æхцонд цыбыр рæстæг.

Бон-иу дæ арæх нал уыдтон. Æз ахуыргæнæгæй куыстон, ды

та фæскомцæдисон бригадимæ куыстай быдыры. Мæн фæндыд, æз дæр æгас бон изæрмæ демæ куы куыстайн. Æвæдза, дæ цуры мæ цы бафсæстаид змæлынæй, кусынæй!.. Фæлæ-иу мæнæн уый фадат æрмæст сæрды æртæ мæйы фæцис.

Басæттæн кæмæн нæй, ахæм мæсыг нæ разынд дæ зæрдæ дæр. Демæ уæлдай арæхдæр цæуын райдыдта Елдарты Исахъ. Уый-иу дæ цуры кусгæ, йе та фæскуыст демæ рацæугæ куы фæдтон, уæд дæ бæстонæй мæ бон базыдтон. Æз бакастæй, лæджыхæдæй, гъе, хъаруйæ Исахъы кæм аййæфтаин.

Иу фыстæг ма дæм клубы аивæй лæвæрдтон, фæлæ йæ ды нæ айстай: «Йæ бакæсынæн ницы нысаниуæг ис, нæ дыууæйæн дæр иицы пайда у. Цы фыст дзы уыдзæн, уый æнæуый дæр хатын, æмæ цы хъуыддагæй ницы ‘рцæуа, ууыл дзæгъæлы рæстæг сафын не ‘мбæлы», – загътай мын ды цыдæр æнæввæрсон хъæлæсы уагæй. Цы гæнæн ма мын уыд, мæ хъызæмар, мæ уарзондзинад мæ зæрдæйы ныссæстон.

Рæстæгæй-рæстæгмæ мын уæддæр дæ мидбылхудт нæ хæлæг кодтай, хатт-иу нæ зардæй, æгæрыстæмæй, иннæ фæсивæды зæрдæтæ дæр сыгътам. Фæлæ куыдфæстагмæ ды клубмæ арæх нал цыдтæ. Исахъимæ бадын, йемæ ныхас кæнын дын фæаджындæр.

Чысыл хъæубæсты ницы фæсусæг. Сымах кæрæдзи кæй уарзтат, уый алчи дæр базыдта. Ды-иу клубы адæмы ‘хсæн йæ цуры арæх нал лæууыдтæ, куыддæр-иу йæ фæнгæйæ фæсырх дæ.

Цыбыр дзырдæй, ды дæ цард йемæ сиу кодтай, æз йæ амондмæ мæ былтæ ‘хсынгæйæ баззадтæн. Уæддæр мæхи æгады уагъд нæ акодтон, фæсивæдæн æвæрын кодтон пьесæтæ, æвдыстам концерттæ, фæлæ æнæ дæу. Чындзы куы ацыдтæ, уымæй иу мæйы фæстæ дæр ма дын цас фæлæгъстæ кодтон, зæгъын, нæ концерты архай, кæннод нæ фидаудзæн, фæлæ нал сразы дæ. Исахъ та зарынмæ... Æгас хъæубæсты уый йеддæмæ мæ ныхмæ ничи лæууыд. Нæ программæйы, «Хорз ус кæмæн вæййы», зæгъгæ, уыцы зарæг... Амонæг Исахъ уыд.

Хорз ус кæмæн вæййы, уый ма, дам, зæгъы,

Хъазтмæ цæмæн фæцæуы?

Алыбон хъазт йæ хæдзары вæййы...

Зарыдис Исахъ æмæ ма, йæ амонæн æнгуылдзæй йæхимæ аив ацамонгæйæ, зарæджы ныхæстæм бафтыдта:

Мæ хæдзары вайы, гей!

Адæм иууылдæр ныххудтысты, дæумæ ныккастысты. Ды тынг ныфсæрмы дæ. Дæ сæр уырдыгмæ æруагътай. Æз фыццаг хатт махи сидзæрау банкъардтон. Афтæ мæм фæкаст, цыма, Исахъ мæ фыдæнæн дзырдта уыцы ныхæстæ.

Хæлæггæнаг адæймаг нæ дæн, фæлæ мын зын уыд уæ цуры, уемæ иу хъæубæсты цæрын. Æз сыхаг хъæумæ айвын кодтон махи. Мæ зæрдæйы рис мæ хорз хæлар Муссæйæн раргом кодтон. Уый мын бауынаффæ кодта, зæгъгæ, ус æрхæсс, дæ цард аразынмæ æрæвнал æмæ дын фенцондæр уыдзæн. Куы нæ уарзай, уæддæр цардæмбал, хæрзконд сылгоймагимæ куы уа дæ хъуыддаг, уæд æй царды фæндагыл æнæмæнг бауарздзынæ, цард уа йæхæдæг сæнгом кæндзæн. Фæлæ мæн ахæмтæй ницы уырныдта.

Дыууæ мæйы фæстæ мæм Муссæ сæхимæ фæсидтис, кæд уаты йæхи йеддæмæ ничи уыдис, уæддæр мын мæ хъусы дзурæгау афтæ зæгъы: «Стыр сусæггаг æмæ уымæ хæрзиуæгон хъуыддаг раргом кæнынмæ дæм фæдзырдтон. Мæнæ нæ ахуыргæнæг Нинайы зонис? Æвæццæгæн æм лæджы фырт фау не ‘рхæсдзæни. Куы зонис, дæу куыд уарзы! Нæ зонын, цы дæ федта, фæлæ мын йæ уарзондзинады тыххæй йæхæдæг дзырдта».

Цы дардыл дзурон, бынтон ме сæфт куы уыдаид, уæддæр йемæ мæ цард сиу кæнын сфæнд кодтон.

Æнхъæл куыд нæ уыдтæн, афтæ диссаджы адæймаг разынди Нина. Стæй мыл куыд иузæрдыг уыдис! Æхсæв бонмæ куы нæ ‘рцыдаин, уæддæр-иу бадтис, æнхъæлмæ мæм каст, æнæ мæн кæрдзын дæр нæ хордта, магуыр. Æз æй, раст зæгъгæйæ, афтæ тынг нæ уарзтон. Мæ зæрдæ фæллад, ихсыд уыд дæ уарзондзинадæй, фæлæ æз махицæн уырнын кодтон, æмæ канд уырнын нæ, фæлæ æнхъæлдтон, цыма йæ цæсгомы хуызы цыдæр де ‘нгæс уыдис, уæлдайдæр йæ цæстыты агуырдтон дæ цæстыты хуыз æмæ дзы аргæ дæр кодтон. Фæстагмæ йыл фæцайдагъ дæн æмæ цæттæ уыдтæн царды æфсондз йемæ хæссыныл. Фæлæ йын нæ бантыст цæрын – йæ афæдзы бон æвгъæдæй нал растад. Баззадис хæрз æнахъом саби æнæ мадæй. Сабийы Нинайы мад нал лæвæрдта, æз дæр æй сымахæн хъомыл кæндзынæн, зæгъгæ, махмæ йыл не ‘ууæндыд. Фæлæ мæ мад не сразы ис. Уый уæд нæхи хъæуы мæ кæстæр æфсымæримæ уыд æмæ сабийы уырдаæм ахаста.

Чысыл Зæлинаæ цадаггай рæзтис, ма мад æй рæвдыдцух кæм ныууагътаид! Æз фæстагмæ нæхи хъæумæ ‘рцыдтæн кусынмæ. Æртæ ‘фсымæрæй нын иу хæдзар къуындæг уыд, æз чысыл дарддæр мæхицæн сарæзтон, дыууæ уаты кæм уыди, ахæм чысыл хæдзар æмæ уæд ма мад æмæ Залинаæ дæр мемæ цардысты. Зæлинаæ къахæй цæуын райдыдта. Стæй куыд дзыхы къæбæл уыд! Цыфæнды хъынцъымæй дæр йæ ныхæстæм лæг æнæбахудгæ нæ фæуыдаид. Æз бæстонæй базыдтон хи сабийы ад. Æз Зæлинаейы куыд уарзын, мæн нана афтæ уарзта, зæгъгæ, уый мын ничи бауырнын кодтаид. Æнæ Зæлинаейы фенгæ, æвæццæгæн, иунаг бон дæр нæ бафæрæзтаин.

Уыцы рæстæджы ма-иу дæ фæлгонц æрмæст иу стæм хатт, рагон фæсмонау, æрлæууыд ма зæрдыл. Фæлæ сæрды мæйты колхозы кусын куы райдыдтон, уæд та дыл арæхдæр райдыдтон æмбæлын æмæ цадаггай, ма зæрдæйы раджы чи бампылд, уыцы уарзондзинады къуыбыр ногæй райдыдта хæлын. Ды цыма ма фыдæнæн дæ хуыз тынгдæр скалдтай, дæ цæстытæ цыма фæхъуыдыджындæр сты, тынгдæр дыл фидыдта уæзбын, арæхстджын ныхас, æмæ дæ фæхудт дæр уыдис бынтон æнæхин, æрдзон, афтæ мæм каст. Ма зæрдæйы æнкъарæнты нысаниуæг рæстмæ нæ зыдтон, фæлæ та дæ мыййаг ногæй куы бауарзтаин, уый тæссæй-иу ма сæры хъуын арц сбадт. О, уый бынтон фыдракæнд уыдаид. Цыма искай бауарзынæй Нинаейы рухс ном счъизи кодтаин, афтæ-иу мæм каст. Куы та-иу æнхъæлдтон, цыма Нинаæ балцы кæмдæр уыд, æрцæуинаг у æмæ йын цы загътаин бинонты æнгом цард фехалыны тыххæй. Æппæт дæр иуырдыгæй фæуæд, фæлæ уæд Исахъы раз та цы хъуамæ загътаин. Æвæццæгæн, ахæм фыдракæнд мæхицæн дæр нæ ныххатыр кодтаин. О, фæлæ зæрдæ, зæрдæ уыд аххосджын! Уый ма дæлбар нæ уыд, ма бардзырдмæ нæ хъуыста.

Ма зæрдыл æрбалæууыд, раст фарон ацафон иу изæр, хос кæрдынæй здæхгæйæ, ды мемæ куы ‘рбаиу дæ, уый. Ды мын уæд иу хаттæй тынгдæр сæнкъуысын кодтай ма зæрдæ. Афтæ фенхъæлдтон, цыма та, раздæрау, ма зæрдæйæ ахъазыны охыл фембæлдтæ мæныл. Фыццагау та дæ кæлæнгæнæн мидбылхудтæй ма уæнгтæ ныддыз-дыз кодтой.

«Кæдæй нырмæ нал азарыдыстæм иумæ», – загътай мын ды æмæ ныллæг хъæлæсæй «Сагъæсайы зарæг» бакодтай. Ма зæрдæмæ та хуртæ бакаст. Цалдæр азы фæстæ та фыццаг хатт

иумæ базарыдыстæм. Дуне та мæм хуызджын, бæллицæгæй разынд. Афтæ мæм кастис, цыма бон изæрмаæ цæвæгæй хос на карстон, фæлæ чындзæхсæвы бадтæн, ме уæнгтæ афтæ срог сты æмæ, маргъау, хæххон уæлдæфы стæхынмæ хъавыдтæн. Мæ зæрдæ цыдæр æхсызгон сагъæсты ныгъуылд, фæлæ фæстагмæ мæ уарзондзинады раз цы ‘нæбын ком ис, уый та мæ цæстыл куы ауад, уæд мæ уæнгтæ æнахуыр дыз-дыз кодтой.

Нæ зонын, цы мын æй мæ зæрдыл æрбалæууын кодта, фæлæ æз иу цавæрдæр зарæг самыдтон:

*Мæхæмæт Поты царæг у,
Фæрæт дæр уымæн нæ кæны,
Де ‘взæр лæг бонджын хæрæг у,
Мæ мæт дæр уымæн нæ кæны.*

Ацы ныхæстæм куыддæр мæхи зæрдæ суынгæг ис. Мæ зарын фæуагътон. Ды адарддæр кодтай зарæджы ныхæстæ. Æгасæй æнкъарæнтæ фестадтæ. Заргæ-зарын æнцæд æрлæуыдтæ... Æз дæр дæ разы æрлæууыдтæн. Æрлæууыдтæн æмæ кастæн, дæ уæздан рустыл ставд цæссыгтæ кæрæдзийы фæдыл куыд тылдысты, уымæ. Æз мæ зард фескъуыдтон æмæ дæм джихауæй дзæвгар-дзæвгар фæкастæн. Ды, æрæджиау, дæ зарæг кæронмæ ахæццæ кодтай, стæй дæ кæлмæрзæны кæронæй асарфтай дæ цæссыгтæ æмæ цæуынмæ фæдæ. Суанг хъæугæронмæ цалынмæ бахæццæ стæм, уæдмæ ницыуал сдзырдтай. Уæ хæдзармæ фæзилæны дæ цыд фæсабырдæр кодтай æмæ мæм мæ номæй сдзырдтай:

«Зон æй, мæ зæрдæ æдзух демæ кæй дзуры. Раст у, лæг мын ис, фæлæ мын ды бар радт, цæмæй дæ уарзондзинад сусæгæй мæ риуы хæссон, дæ номæн табугæнæг уон. Æз дæ сæруæлдай уарзт куы кæнон, уымæй ды ницы фесафдзынæ, ма мæм фæхъыг у, гъе, æндæр ницы».

Æмæ фæцæуæг дæ. Æз дæ фæстæ кæстгæйæ баззадтæн. Куыддæр фынфæнагау уыдтæн. Нæ зыдтон, уый мæ амонд уыди, æви ме ‘намонд. «Куыд ис уый гæнæн, æмæ искæй ус мæн уарза, æз дæр æй уарзон æмæ мæ азымæй искæй бинонты цард ныххæлæттаг уа», – хъуыды кодтон мæхинымæры, фæлæ цыдæр æхсызгон хъыдзы кодта мæ зæрдæ. Æцæг ма мах нæ цард сиу кодтаиккам, уымæн ницы амал ардтон, фæлæ ды мæн кæй уарзтай, уый уæддæр мæхицæн стыр хæрзиуæгыл нымæдтон. Ног та ме ‘нцойад фесæфт, зæрдæйыл æнахуыр тас æфтыдта не ‘на-

фоны уарзондзинад. Ёз хатыдтæн, уыцы фембæлды фæстæ ды мæнæй дæхи куыд хызтай, æвæццæгæн, хъæубæстæй искаемæй исты рахатынæй тарстæ. Ёз дæр æдас нæ уыдтæн, искай усы уарзын, уый мæ куы айхъуыстаид, уæд бынтон мæ ном сæфти æмæ ма мæ дæсныйады лæг уæд цæмæн у. Фæлæ ма фæстагмæ ууыл дæр кæм хъуыды кодтон, бынтон схæтæнхуаг дæн. Хатт-иу мæ ахуыргæнинагтæй исчи йæ урок куы дзырдта, уæд-иу æй æз нæ хъуыстон, кæнæ-иу йæ урок куы радзырдта, уæд-иу мæн ферох йе сбадын кæнын. Уый-иу мæ бардзырдмæ æнхъæлмæ гæсгæ лæугæйæ баззад æмæ-иу уæд иннæтæ дæр æргомæй райдыдтой къæбæда митæ кæнын. Уæлдайдæр-иу Исахъы ме ‘рдæм рацæйцæугæ куы федтон, уæд-иу ме ‘уæнгтæ цыдæр æнахуыр тасæй барызтысты. Афтæ-иу æнхъæлдтон, цыма уый уыцы сахат кард систаид æмæ мын æй мæ риуы ныссагътаид. Уæддæр-иу дæ фендæй фæрогдæр мæ зæрдæйы маст.

Дæ сусæг хъуыды мын куы раргом кодтай, уый фæстæ мах дзæвгар рæстæджы нал æрцыдыстæм ныхасмæ, фæлæ-иу æз, дæу дардмæ фенгæйæ дæр, хатыдтон дæ зæрдæйы рис. Хатыдтон, мæ уарзтæй кæй тадтæ, фæлæ дын мæ бон ницы уыд, дæ уавæры уыдтæн мæхæдæг дæр.

Æрæджы, иу æхсæв мæ уаты фæсахсæвæртæм бадтæн иунагæй æмæ ахуыргæнинагты куыстытæ раст кодтон. Мæ ныхмæ сынтагыл Зæлинаæ фынæй кодта. Йæ чысыл цонг æддæмæ раппæрста æмæ йæ улæфтæй хъæццул зына-нæзына змæлыд. Мæ зæрдæ йæм нæ лæууыдис, сыстадтæн та-иу æмæ-иу æм æдзынæг ныккастæн, мæ къухтæ-иу æрхастон йæ нард фæлмæн цонгыл. Мæ кæстæр æфсымæрæн уæд æнахъом саби уыдис æмæ-иу мæ мад уымæ каст. Гъе, фæлæ Зæлинаæ мæнæй нал хицæн кодта, æз дæр-иу æй цалынмæ мæхимæ æрбакодтон, уæдмæ-иу нæ ныллæууыдтæн. Фæстаг дыууæ тетрады ма мын баззад расткæнинаг, афтæ ды дуар æрбахостай. Ёз фæджихау дæн, талынджы де ‘рттиваг цæстытæ ауынгæйæ. Уайтагъд мæ афарстай, хæдзары ма исчи ис æви нæ, зæгъгæ. «Мæхи йеддæмæ нæм ничи ис» дын куы загътон, уæд мидамæ æрбахызтæ. Цыдæр сусæг сагъæс зынди дæ цæстыты. Чысыл æнæдзургæйæ алаууыдтæ. Цы хъуыддаджы фæдыл æрбацыдтæ, зæгъгæ, мæм аив нæ фæкасти дæ бафарсын.

– Ныххатыр мын кæн мæ къæйных ми. Фæлæ мæ бон нал

бацис. Зæгъ мын æргом, раздæрау ма мæ уарзыс æви нæ? Дæ цард мемæ сиу кæныныл кæд разы дæ, уæд æз цæттæ дæн, мæ лæгæй тæккæ райсом дæр рахицæн уыдзынæн. Æз уый раджы аскъуыддзаг кодтон. Зæгъ мын дæ хъуыды, хъызæмарæй мæ æгъгъæд мар, – дзырдтай мын ды уынгæг хъæлæсæй.

Æз исдуг æгомыгæй баззадтæн. Кæй дæ уарзтон, уый дæхæдæг дæр хатыдтæ, фæлæ Исахъæй æфсæрмы кодтон. Хъæубæстæ загътаиккой, йе ‘мгар, йе ‘мзæххонæн йæ усы байста, зæгъгæ. Йæ ныууадзын дæхи фæнд уыдис, уый кæй бауырныдтаид.

Æз дæ уæддæр дзуапп радтыны бæсты мæхæдæг афарстон: – Исахъæй истæмæй фæлмæцыс?

– Уымæй мæ ма фæрс. Ды мын æрмæст зæгъ, нæ амонд сиу кæныныл разы дæ, æви нæ? Æниу ды куы нæ разы кæнай, уæддæр мæнæн æнæ ахицæн нæй. Хъаст дзы ницæмæй кæнын, фæлæ мæ бон нæу йемæ цæрын, – цыбыр дзуапп мын радтай.

Цы дын загътаин, ууыл хъуыдыйæ мæнæн мæ сæр разылд. Дæ лæгæй ма ахицæн у, зæгъгæ, дын загътаин, уый мæ бон нæ уыд, уарзтон дæ. Цæрæнбонты мæ зæрдæ кæй судзгæ уарзондзинадæй тад, уый мæм йæхи къахæй æрбацыд, йæхæдæг мын хъардта йæ уарзондзинад æмæ йын куыд загътаин, демæ цæрыныл нæ дæн разы, зæгъгæ. Аннæмæй та хъæубæсты ‘хсæн мæ намыс, мæ лæгдзинадыл цахæмдæр къæм кæй сбадтаид, Исахъ æмæ йæ хæстæджытæ мæм цæрæнбонты туджджынау кæй кастаиккой, уый зын рахатæн нæ уыд. Уæвгæ, исты дзуапп та дын æнæ ратгæ нæ уыд.

– Иугæр афтæ у хъуыддаг, – загътон дын æз æрæджиау, – уæд дæ лæгæй ахицæны фæстæ нæ цард уайтагъд ма сиу кæнæм. Дæ цæгаты уал иу-цалдæр мæйы уæддæр фæу. Науæд хъæубæсты æхсæн нæ дыууæйæн дæр кад нæ уыдзæн.

Мæ хъуыды тынг фæцыди дæ зæрдæмæ, дæ цæсгом цыдæр цин æрттывд фæкодта æмæ разыйы нысанæн тылдтай дæ сæр.

Мах бирæ фæбадтыстæм уыцы æхсæв. Зæлинайы хуыссæнмæ ды хæрзæрæджиау фæкомкоммæ дæ. Йæ ауынгæйæ куыддæр фестъæлфæгау кодтай. Чи у уый та, зæгъгæ, мæ афарстай. Æз дын æй загътон. Ды ницы уал сдзырдтай, уыцырдæм нал бакастæ.

Æз дæ нæ кулдуары уонг рахизын кодтон.

Уалдзыгон æхсæв бæстæ уыд сабыр, арв – ирд, кæмдæр

кæрдæджыты æхсæн хæфсы «рру-рру» хъыгдардта æхсæвы сабыруаг. Æхсæвы рæсугъддзинад, йæ сусæг мыртæ уæды хуызæн никуы ма бандæвтой мæ зæрдæ. Уæды онг никуы ма банкъардтон мæ райгуыраен хъæуæн йæ зæхх æмæ йæ арвы аивтæ. Нæ былтæ кæрæдзийыл куыд андæгъдысты, уый ныр дæр нæ хъуыды кæнын...

Ды, æцæгдæр, уайтагъд рахицæн дæ дæ лæгæй. Мах арæхдæр æмбæлдыстæм сусæгæй. Арæх та-иу, суадоны сæрмæ цы стыр къæй ис, уым æвæрдтам, кæрæдзимæ цы фыстæджытæ фыстам, уыдон æмæ-иу нæ алчи йæ фыстæг изæрыгæтты уырдыгæй, посты лагъзæй исæгау, иста. Уый мах афтæ арæхстгай арæзтам æмæ æгас хъæубæсты ничи ницы зыдта нæ зæрдæты сусæг хъуыдытæн.

Иу бон та, хур ма уыдис, афтæ нæ хæдзары рæзты рацæй-цыдтæ. Мæ фенын дæ кæй фæндыд, уый æмбæрстон. Æз дæр дæм фæсидтæн.

– Æз афтæ æнхъæлдтон æмæ иунæг дæ, – сдзырдтай æнæразыйæ, уатмæ бахизгæйæ, Зæлинайы куы федтай, уæд.

Мах цауылдæрты ныхас кодтам. Чысыл Зæлина дæр мæм-иу рæстæгæй-рæстæгмæ æрбауад, цыдæртæ-иу мын адзырдта æмæ та-иу дæм цымыдис каст бакодта. Дæумæ йæ бацауын фæндыд, фæлæ нæ уæндыд. Æз афтæ æнхъæлдтон, йæ ныхæстæм хъусын, йæ хъазынмæ кæсын мæнæн куыд æхсызгон уыд, дæуæн дæр афтæ уыдаид. Фæлæ йæ ды хъуыды дæр нæ кодтай, фæрсмæ йæм иу каст дæр нæ фæкодтай. Æз уый уайтагъд фæхатыдтон æмæ мæ зæрдæ фæрыст. Æгæрыстæмæй, куы цыдтæ, уæд уый тыргъæй йæ чысыл къух тылдта «хорзыл амбæл», зæгъгæ. Ды та уый дæр не ‘рхъуыды кодтай. Зæлина дын хæрзбон зæгъы, зæгъгæ, дæ мæхæдæг фæкæсын кодтон фæстæмæ, фæлæ йын узал зæрдæйæ, æрмæст мæ разы дæ хæс бафидыны охыл загътай хæрзбон. Æз уæд ноджы тынгдæр ахъуыды кодтон уæ ахицæны аххосагыл. Иууыл бæлвырддæр мын дæхæдæг радзырдтай æцæгдзинад. Куыд рабæрæг ис, афтæмæй, цæмæй мад уыдаис, Исахъ дæуæй уый домдта, ды ууыл разы нæ кодтай. Фæлæ æз ууыл нæ баууæндыдтæн. Чи зоны, зæгъын, æнæуый нæ уарзыс Исахъы æмæ дæ уымæн нæ фæнды, цæмæй дын дзы зæнæг уа. Фæлæ мын бæстондæр дысон дæхæдæг раргом кодтай дæ зæрдæйы хъуыды.

– Уæддæр афтæ сусæгæй кæдмæ хъуамæ кæсæм кæрæдзимæ, –

загътай мын ды, знон дыл фæндагыл куы амбæлдтæн, уæд.

Æз дын загътон, зæгъын, ахсæв иунæгæй уыдзынæн хæдзары, фæстаг цыд ма сусæгæй æрбакæн æмæ бынтон æнæ ахицæнгæнгæ нал ис хъуыддагæн.

Ды та мæм æцæгдæр æрбацыдтæ нысангонд рæстæгыл.

Зæлийы фынайнæ куы ауыдтай, уæд мыл ныххуырстай дæ уайдзæф:

– Иунæгæй уыдзынæн мын фæзæгъыс, афтæмæй ацы цъæх хайрæг алы хатт дæр демæ куы ваййы.

– Æмæ нæ уый куы ницы хъыгдары, уадз æмæ хицæнæй фынайнæ кæна, – æнæбары дын дзуапп радтон æз. Мæ зæрдæйы уавæр дын уæддæр нæ раггом кодтон.

– Ма мæм фæхъыг у, фæлæ куыддæр сабитыл ахуыр нæ дæн æмæ... – Æххæстæй нал загътай дæ хъуыды кæронмæ.

Æз ницыуал зыдтон, цы дзуапп ма дын радтаин, уымæн. Зын мæм касти дзурын. Цы базонын ма мын æй хъуыд, мæ рæсугъд бæллицтæ мын дон йæ бынмæ кæй нылласта, уый. Æз дын сæфсон кодтон, зæгъын, мæ бинонты уал бафæрсон. Бæлвырддæрæй ницы аскъуыддзаг кодтам, афтæмæй та ацыдтæ. Æз кæртмæ дæ фæстæ ахызтæн. Фæндыдис дæ иннæ хæттытау та дын талынджы куы апъа кодтаин, фæлæ мæ мæ зæрдæ нал бахаста. Ды куыддæр æнæразыйæ баззадтæ.

Дæ фæстæ мыл хуыссæг нал æрхæцыд. Бирæ рафт-бафт кодтон мæ хуыссæны, стæй мæ бон нал бацис æмæ сыстадтæн. О, сыстадтæн, мæ дзаумæттæ скодтон, фыссæн стъолы фарсмæ абадтæн æмæ дæм фыссын æппæт ацы ныхæстæ.

Цы гæнæн ис! Æнæмæнг ахъуыдыйаг у нæ цард баиу кæныны хъуыддаг. Ныртæккæ мæнæн Залинайнæ тынгдæр никæимæ дзуры мæ зæрдæ. Сидзæрæй баззад. Æнхъæлдтон, æмæ йæ зæгъын, мады рæвдыд ды бакодтаис, фæлæ дæхæдæг де ‘вдисæн, фыдæнхъæл фæдæн. Æз та тæрсын, сабимæ дæ цæстæнгас сомбон нæ уарзондзинадыл æвзæрырдæм куы фæзына. Мæ цуры уымæ схуыст ныхас куы скæнай, уæд мæ зæрдæ куыд рисдзæн, уый развæлгъау хатын. Мæ мады койæ дæр дæ зæрдæ кæй никуы барухс, уый дæр рахатыдтон. Уый уæддæр ме ‘фсымæртæй мемæ ничи рауадздзæни, фæлæ Зæлинайнæйы никуы ныууадздынæн.

Фæлтау мæн фæрох кæн. Æрыздæх Исахъмæ. Æз хорз хатын, раздæр æй тынг кæй уарзтай. Уый фауинаг адæймаг нæу.

Дæхæдæг æй хуыздæр зоныс, хæрзæгъдау, адæмæн уарзон адæймаг у. Æнæсаби амондыл уæддæр никуы фæхæст уыдзынæ. Иунæг саби дæр уæ сæнгом кæндзæни, уый уарзынæй уæхæдæг дæр тынгдæр бауарздзыстут кæрæдзи. Нæ зонын, чи зоны, дæ лæгмæ исты фауинаг миниуæг ис, фæлæ, дæуыл æнувид кæй уыд, дæ фæстæ йын цард ад кæй нал кæны, уымæй дарддæр æм æз ницы аипп арын. Ныр цалдæр мæйы, мæрдонау, æдзух йæ зæрдæйы сагъæсты вæййы. Лæгау лæг уæвгæйæ, нæ быхсы, кæй йыл нал баввæрсыдтæ, æгады уагъдæй йæ кæй ныууагътай, уымæн.

Бацæр фæстæмæ Исахъимæ. Дæхимæ фидар удыхъæд разынн кæн, фæрох мæ кæн. Зын у мæнæн дæр, уарзгæ дæ уæддæр кæнын, фæлæ мах зноны сабитæ нал стæм æмæ сонт уарзтæй дарддæр сомбоны цардыл ма ноджыдæр ахъуыды кæнæм.

Дæуæн мæ æрмæст хорздзинад фæнды, бацæр Исахъимæ, мад су, æмæ дын дзырд дæттын, дæ фидæн дæм йæ мидбылты кæй хуздзæн.

АРВИСТОН

АРТУР ШОПЕНГАУЭРЫ ЗОНДЫ НЫХÆСТÆ, АФОРИЗМТÆ, ÆМБИСÆНДТÆ

◆ Гений æмæ зондцух сты иухуызæттæ, уымæн æмæ иннатæй уæлдай цæрынц æндæр дунейы.

◆ Иууылдæр æнхъæлмæ фæкæсынц, зондджын лæг цы зæгъ-дзæн, уымæ, фæлæ зондджыны бæсты дзурын райдайы æдылы æмæ йæ фæдыл æнæхъæн дзуг ацæуы.

◆ Кад агургæйæ афтæ рауайы, æмæ дæ кад цы хъуыддаджы тыххæй фæхъæуы, уый дыккаг бынаты аззайы.

◆ Адæмæн сæ хъуыддагтæ фылдæр хатт къухы уымæн нæ бафтынц, æмæ æппатæй зондджындæр ныхæстæ чи факæны, уымæ нæ фæхъусынц, фæлæ æппатæй хъæрдæрæй чи фæдзу-ры, уымæ.

◆ Стæмтæй фæстæмæ алы адæймаг дæр у æппаты æвзæрдæр карикатурæ.

◆ Æхсæнадон хъуыды кæй хонынц, уый вæййы дыууæ-æртæ лæджы хъуыды.

◆ Адæмæн сæ фылдæр хай архайы, цæмæй хъуыды ма кæна, ууыл.

◆ Бæлæстæ чи хъыгдары, уыдон хъуамæ карз æфхæрд цæ-уой сæрмагонд закъонмæ гæстæ.

◆ Хъуыдытæм алы хатт сидæн нæй – хъуамæ дæм сæхæдæг æрбацæуой.

◆ Нæ цард фыццаджы-фыццаг у хæстæ фидæгау, раст дзы цыма æрхуы капеччыты онг алцыдæр нымæд у: капеччытæ – бонтæ, хæс та фыст æрцæуы мæлæтæй. Цæвиттон, аргъгæнæг у æрдз, аргъы ном та хуыйны рæстæг. Йе сфæлдистæ удтæн æрдз аргъ скæны рæстæгæй: рæстæг сæ фестын кæны ницытæ. Ге-тейы загъдау:

Затем, что лишь на то, чтоб с громом провалиться,

Годна вся эта дрянь, что на земле живет.

Не лучше ль было б им уж вовсе не родиться!

(Н. Холодковскийы тæлмац)

* * *

Дидинагкалгæ цъæх-цъæхид оазис иуахæмы йæ фæйнафæрстæм афæлгæсыд, фæлæ дзы æдзæрæг хус быдырæй дарддæр ницы фæдта. Фæндыд æй йæхи хуызæн оазисыл ма йæ цæст куы 'рхæцыдаид, уый. Фæлæ кæм! Æмæ уæд хъаст кæнын байдыдта: «Цæй æнамонд дæн, цæй æнамонд! Зыбыты иунагæй цæргæ мын æрцæудзæни. Мæхи хуызæн никуы ис. А дунейыл иунаг ахæм цæст дæр нæй, чи мæ уына æмæ мын мæ уыгæрдæнтыл, мæ къудзитыл, мæ суадæттыл, пальмæтыл чи цин кæна. Мæ алыварс, удыл æнтъыснæг чи 'фтауы, æрмæст ахæм змис быдыр æмæ дурты рæдзæгъдтæ. Цæмæн мæ хъæуынц мæ фидыштæ, мæ исбон, зыбыты иунаджы бонтæ куы 'рвитын, уæд!»

Уæд ын зæронд урссæр мад-æдзæрæг быдыр афтæ: «Мæ къона, хъуыддæгтæ бынтон æндæрхуызон куы уаиккой, æз æрхæндæг хус быдыр куына уаин, фæлæ дæуау дидинагкалгæ цъæх быдыр, цард мæ мидæг тыбар-тыбур куы кæнид, уæд ды оазис нæ хуыйнис, адæмæн уарзон бынат нæ уаис, фæллад фæндаггон дæумæ нæ бæллид. Ды мæ къаннаг гæбаз фестис æмæ æрбайсæфис, хъуыды дæр дæ ничи æркæнид. Гъемæ фæраз, стæй бузныг у, дæ алыварс дунейы хуызæн кæй нæ дæ, кады аккаг цæмæй дæ, уыдæттæй».

* * *

Цавæрдæр быдираг дидинаг ссардтон, йæ фидауцыл ын цинай мардтæн, йæ уынд, йæ кондæн æмбал нæ уыд æмæ фæхъæр ластон: «Дæу æмæ дæ хуызæн мингай æрдзон диссæгтæм йе 'ргом куы ничи здахы, кæстæ дæр дæм куы ничи раканы». Дидинаг мын дзуапп радта: «Ды æдылы дæ! Ау, афтæ æнхъæл дæ, æмæ æз дидинаг уый тыххæй æфтауын, цæмæй мæм кæсой? Æз дидинаг калын искай дисы æфтауыны тыххæй нæ, фæлæ æрмæст мæхицæн. Мæнæн æгæрон цин хæссы, кæй цæрын æмæ дидинаг кæй калын, уый».

* * *

Катæйттæ æмæ монцтæ бынтон цъист кæнынц интеллекты сæрибар куыст.

ЦИТАТÆТÆ

* * *

Сергей Юрский. Сайын у цæрыны фæрæзтæй иу. Дæ алыварс чи ис, уыдоны цур дæхи афтæ дар, цыма раст лæг дæ, дæуæй уæлдæр чи лæууы, уыдонмæ æндæр цæсгом æвдис, козбау митæ сын кæн, дæлдæртæ та дæм нымады дæр ма уæнт, цыма дын æппындæр цæсгом нæй, уыйау. (...)

Зæххы сæмæн йæ бынатæй фæиртæсти. Цавæрдæр психологион сахъат нæм фæзынди.

Фарст. Кæд мыййаг химæ критикон цæстæй æркæсæн хицæуттæм æппындæр нæй.

С. Ю. Катай мыл æртыхсы: милуангай адæймæгты раз йæхимæ бæрнон хæс чи райста, уыдон цыма уыцы хæс сæххæст кæнынмæ цæттæ не сты... ныртæккæ ахæм рæстæг у, æмæ не ‘ппæт дæр æфхæрд æййафæм, æгæр цыбæл кæй систæм, стыр рæдыдтæ кæй уадзæм, уый тыххæй.

Фарст. Æмæ, Сергей Юрьевич, кæй рæдыдты тыххæй æййафæм æфхæрд?

С. Ю. Чырыстон дины амындмæ гæстæ фыццаджы-фыццаг дзурын хъæуы хи рæдыдтыл. Искæй рæдыдтыл дзурын ай-гъай, æнцондæр дзураен у. Кæд дын ныртæккæ сæрибар, æмсæр-æмбардзинад, æфсымæрдзинад фаг нæй, уæд, æвæццæгæн, кæддæр уыцы хорзæхтыл дæ къух ауыгътай... Гъемæ, хорз адæм уæ зæрдыл æрлæууын кæнут: уе ‘гъдауы сæрты кæд ахызтыстут, гадзрахатæй кæд рацыдыстут, хицæуттæн цæстмæ митæ кæд кодтат... Мæнмæ диссаг кæсы, адæм абон афтæ къуырма æмæ куырм кæй сты, уый: ома фæлтау мацы хъус, мацы уын... (...)

Æхсызгон мын у, нæ сæргъы чи ис æмæ нæ бæстæ рæзты фæндагыл ис, зæгъгæ, чи дзуры, уыдоны цæстыты катыйы миниуджытæ кæй уынын, уый. Уыдон дæр а зæххыл цæрынц æмæ æнæ фиппайгæ не сты, сæ хъуыддæгтæ сæ ныхæстæй дард кæй сты, уый. Абон уыдон кæрæдзийæ афтæ дæрддзæф сты, æмæ сталинизмы дуджы дæр уый нæ уыди.

ЗÆРДÆУЫНГÆГÆЙ МЫСÆМ СТАЛИНЫР

Левадæ-Центр цы адæмы бафарста, уыдонæн сæ 25 проценты нымайынц, Сталин, дам, Уæрæсейæн стырдæр хæрзты бацыд, зиан ын цы ‘рхаста, уымæй. 45 проценты та загътой, хорз миниуджытæ, дам æм цы уыд, уыйбæрц, дам æм уыд æвзæр миниуджытæ дæр. Хорз аргъ ын чи кæны, уыдоны нымæц фæстаг растæджы фæфылдæр.

Политолог, публицист, философон наукæты доктор Александр Ципко уый фæдыл афтæ загъы:

«Иу чырыстон бæстæйы дæр, патриарх Кириллы загъдау, «фыдракæндтæ чи сарæзта», уый каджын нæ уайд, фæлæ мыггагмæ нымад æрцыдаид æлгыстагыл. Уырыссаг уд Хуыцауæй тæрсаг у, адæймагæн баххуыс кæнынмæ кæддæриддæр – æмхиц. Афтæ мæм кæсы, цыма уыцы хорз миниуджытæй абон хæрз чысыл баззад. Уæвгæ Бунин æмæ Горький раст дзырдтой: Достоевский уырыссаг удæй куыд æппæлыд, афтæ æнæхъыгдардæй куы баззадаид, уæд Уæрæсейы большевиктæ никуы фæуæлахиз уыдаиккой. 1917 азы уырыссаг æгъатырдзинад сæрибармæ куы раирвæзт, уæд бæстæ туджы зæйтæ фестын кодта. Уæ зæрдыл уын æй æрлæууын кæндзынæн: XIX æнус æнæхъæнæй куы райсæм, уæд дзы марыны тæрхон рахастæуыд æрмæст 26 адæймагæн, XX æнусы та, сæ сæргъы Ленин æмæ Сталин, афтæмæй мæрдтæм барвыстой милуантæ.

Раст загъын хъæуы, ныртæккæ лæгмар æмæ садист Сталинæн адæмы фылдæр хай хорз аргъ кæй кæны, уыцы хъуыддаджы национ удысконды миниуджытæ дæр нымайгæ сты: фæскоммунистон Уæрæсейы миниуджытæй райгуырдысты уыдон. Махмæ лæджы цардæн стыр аргъ нæ кæнынц, уымæ гæсгæ райгуырд æмбисонд: «хъæд куы калай, уæд схъистæ фæйнардæм тæхынц». Мах нæ нымайæм, нæ уæлахиз æмæ не сгуйхтытæ нæ къухы цы стыр аргъæй бафтыдысты, уый. Кæй ныццагътой, уыдон кой дæр стæм хатт скæнæм.

ССР Цæдисы 60–70 азты уыцы койтæ дзæвгар арæхдæр кодтой, стыр уæлахиз нæ къухы цы æвирхъау зынтæй бафтыд, уый рох нæ уыди. Уæд ма æгас уыдысты, Сталины «райдзаст дуджы» чи цард, уыцы фæлтæр. Ныр та цы? Сталин кæй ныццагъдын кодта, уыдоны мæт нæй уæрæсейæгты дзæвгар хайы,

уымæн æмæ сын уыцы зынгхуыстытæ æцæгæлон сты. (...) Ног фæлтæры та национ иудзинады койтæ тынг не ‘ндавынц... Мах нæ пырх калæм Ныгуылæны бæстæтыл. Фæлæ Ныгуылæны зæрдиагæй кастысты адæймаджы намысмæ, хицæн уды кæнонтæм. Махмæ та паддзахады ахадæн, патриотизм – уыцы ахсдзиаг миниуджытæ – хицæн адæймаджы хорзæхтимæ баст никуы уыдысты.

Ардыгæй цæуынц ныры фæлтæры уаг æмæ зондахаст... «Стыр фæтæджы» тыххæй æрымыстæ миф бирæтæм кæсы адæймаджы цардæй зынаргъдæр.

АиФ, №3, 2016

* * *

...Махмæ закъонтæ нæ кусынц. Стыр мулк чи радавы, уымæ æрмæст æнгуылдзæй бартхъирæн кæнынц, афтæмæй та-иу хъуамæ ахæстоны сбадид... Диктатурæ нæм куы уайд, уæд хъуамæ президент йæ армытæппæнæй æртъæпп ласид стъол æмæ зæгъид: æз дын куыд амонын, афтæ кæн. Махмæ та хаттæй-хатт рахи-зынц клептократимæ (даджытæ уынаффæгæнæг кæм сты, ахæм цардæвæрд). Чубайс организацийы корпоративы хъазгæ-худгæ загъта «Нано» – цыма сәрмагондæй адæмыл худти. Æмæ уæд куыннæ бацин кæна адæймаг, Интернеты чи фæзынд, уыцы эпиграммæйыл:

*Хоть плачь, хоть тупо улыбайся,
Но совпадения странны:
Чем больше денег у Чубайса,
Тем меньше денег у страны.*

Адæмы цард гæвзыкмæ куы ‘рцæуа, уæд уый тæссаг у. Нæ бæстæйы царджытæ газ æмæ нефты æвидигæ гуырæнтимæ хъуамæ магуыр ма уой. (...)

Ныффыссут-ма, рацарæзты дуджы, ССР Цæдис фехалыныл, приватизаци кæныныл чи архайдта, уыдоны мыггæгтæ æмæ дисæй амæлдзыстут: бирæтæ дзы иудадыг царынмæ адымдтой фæсарæнтæм, сæ цот та иууылдæр уым сты. Куыд рабæрæг, афтæмæй реформæтæ кодтой, Уæрæсейы царджытæн нæ, фæлæ фæсарæнтæм чи афардæг, уыдонæн.

Юри Поляков
АиФ, №3, 2016

ЦЕНА НА!..

Бон иу-фондз хатты куына фехъусай, нефты аргъ æрхаудта, зæгъгæ, уæд дисæй амæлдзынæ.

...Дзæнгæда цæгъдынц, дам-думтæн кæрон нал ис, адæмы тæрсын кæнынц. Кæс æмæ та цавæрдæр экономист, журналист кæнæ политолог хуыссæны йæхи æруагъта. Ус хъæццул сæппары, лæг та йыл æрхæцы, цæмæй йын йæ хъусы бацæгъда: «Баррель, нефть...» Æмæ та лæгæн йæ ныхыл сæмбæлы тымбыл къухы цæф.

Нæ политологтæм фаг зонд куы уайд, стæй сæ адæмы хуыздæр куы зониккой, уæд се ‘ппæт хъарутæ нæ раттиккой, цæмæй адæм тынгдæр нæтой, змæнтой, уымæ. Цæмæй адæм сæ масты дзæкъултæ тынгдæр ныддæнгæл кæной, хъæрахст самайой: «Уæ нефть авддæлдзæх фæуæд! Сыгъд ссæуæд уæ доллартыл! Кæй ныкъкъабæзтæ кодтат, уыцы бюджетыл!» Æмæ æрсабыр уаиккой, исты хъуыддагыл ныххæциккой...

Ныр та иутæ иннæтæй зондджындæр хонынц сæхи, адæм кæрæдзийы уайдзæфты бын фæкодтой, ныры хабæрттæ 98 азы кризисимæ барынц. Фæлæ ма йæ 1917 азы кризисимæ абарут – цæстыфæныкъуылдмæ æрсабыр уыдзыстут.

Нæ бæстæйы бирæ ис, цæимæты йæ абарат, ахæмтæ. Премер-министр тæргайхуызæй нефты аргъыл тыхсын куы байдайы, уæд уый цæй хуызæн у, уый зонут? Дохтыр рынчына æн йæ низы хъæстытæ куы кæна, стæй æнхъæлмæ куы кæса, рынчын ын цæмæй исты рецепт рафысса... Рынчын дæр ын, бæгуы, рафысдзæни рецепт? Цавæр?

Уæхæдæг æй бамбарут!..

*Виктор Коклюшкин, сатирик
АиФ, № 3, 2016*

ЯЗЫКИ – КЛЮЧ К ВЗАИМОПОНИМАНИЮ

Я родился и живу на прекрасной земле Алании. Я – русский с казачьими корнями, люблю обычаи осетин, их благожелательность, доброту к представителям других национальностей.

Я свободно говорю на иронском и дигорском языках (странно, что многие иронцы не понимают дигорцев). Мир между ними – мир и для меня и моей семьи. Трения среди них – трения и для нас. Мне со стороны виднее, и я откровенно изложу свои позиции. Прошу простить меня за вмешательство во внутриосетинские дела. Я пришел к твердому убеждению, что разжигают костер те, кто в течение многих лет не решал и сегодня не решает имеющиеся в осетинском обществе проблемы, запрещал дигорский литературный язык. Это язык Георгия Малиева – дигорского Коста. Какой это богатый язык, как легко его освоил я. Как легко на нем думать и говорить. С помощью дигорского языка я стал духовно богаче, это помогает мне поддерживать, прекрасные отношения с осетинами-дигорцами. Несправедливо считать, что основой литературного осетинского языка является только иронский диалект-язык. А как же дигорский диалект-язык? Его что, нет?! Хотелось бы узнать и другое мнение по данному вопросу.

Братья-осетины! Посмотрите, что делается вокруг вас, а вы никак не можете придти к согласию. Сегодня, как никогда ранее, вам нужна консолидация. Главное, что разъединяет сегодня иронцев и дигорцев, на мой взгляд, – это неприятие языков друг друга. Как только этот вопрос будет решен по взаимному согласию сторон, между вами наступит мир, и тогда и все остальные вопросы будут совместно решены без особого труда. Языки – это ключ к взаимопониманию. Вы богатый народ – у вас два прекрасных языка. Берегите их!

Да будет мир в каждом доме древней Алании!

В. Синельников,
житель Владикавказа
Осетия. Свободный взгляд
№ 126, 2006

АНЕКДОТТÆ

* * *

Сылгоймаг сауджынаæ лæгъстæтæгæнгæ дзуры:

– О нæ фыд! Мæ лæгæй цæмæй рахицæн уон, уымæн исты мадзал скæн!

- Ёмæ цы хабар у, мæ чызг?
- Нуазы. Кусгæ нæ кæны. Ноджы ма мæ нæмгæ дæр кæны!
- Ёмæ ахæм æнаккагмæ цæмæн смой кодтай, мæ къона?
- Ёдылы уыдтæн, æдылы!
- Гъеныр кæсыс, æдылы уыдтæ, афтæмæй дæ ракуырдат.

* * *

Ядерон хæстмæ цæттæ кæнын – уый у, дыууæ лæджы сæ астæуты онг бензины боцкæйы куы лæууой, уый хуызæн: иумæ дзы – æртæ спичкæйы, иннæмæ та – фондз.

* * *

Бады Абрам йæ ус Сарæимæ, æмæ сæм рудзынгæй зыны: æрбацæуы сæм Хаим. Абрам Сарæйæн афтæ:

- Кæс-ма-иу, ныртæккæ æрбацæудзæн æмæ исты курдзæни. Хаим æрбахызти:
- Абрам, абон де ‘фсæйнаг хуынкъæнæнæй кусдзынæ?
- О, æнæхъæн бон уымæй кусдзынæн.
- Гъемæ иттæг хорз. Ёхцайыл мын де ‘нгуыр нæ ратдзынæ?

* * *

- Мæ удлæууæн, уарзыс мæ?
- Ахъуыды ма кæн, кæй нæ уарзай, уыцы сылгоймагимæ ссæдз азы дæргъы иу диваныл хуыссæн куыд ис!

* * *

- Салам. Мæ ном – Дмитри. Сырддонæй адавтон панду.
- Махмæ, раст куы зæгъон, уæд анонимон алкогоикты клуб ис.
- Ёмæ афтæ æнхæлыс, æз пандуйы æвронгæй радавтон?

* * *

- Машинæйыл æнæ ронбастæй цæуæн нæй, фæндæгты тыххæй закъон афтæ амонь, – дзуры автоинспектор шофырæн. – Уый тыххæй – ивар. Дæ цырагътæ дæр кæй нæ судзынц, уый тыххæй дæр – ивар. Сабитæн æнæ къæлæтджынай цæуæн нæй – ивар.
- Ёмæ фæндæгтæ гуыргъахъхъ кæй сты, метрæй метрмæ дзы дзыхъхъытæ кæй ис, уый адасæй цæуынæн стыр ахъаз у? Уый тыххæй закъоны ницы фыст ис? – дзуапп радта шофыр.

* * *

Зæронд дзуттаг хуыссы сынтæджы, мæлыны къахыл ныл-
лаууыд. Æмæ фæдзæхсы: «Хаимæн хъуамæ ныууадзон I милу-
ан доллары, Изæйæн – фондз милуаны, Абрашæйæн та 25 ми-
луаны». Стæй цармæ йæ цæстæнгас сарæзта æмæ дзуры: «О ме
Сфæлдисæг, æмæ утæппæт æхца кæм ссардзынæн?»

* * *

Фембæлдысты дыууæ дзуттаджы. Иу иннæйы фæрсы:
– Хаим, ныртæккæ кæм кусыс?
– Уырыссаг адæмон инструментты оркестры.
– Æмæ уым иууылдæр дзуттæгтæ сты?
– Нæ. Ис дзы дыууæ уырыссаджы. Куы йæ зоныс, афтæмæй
ацы уырыс кæм нæ бабырдзысты, ахæм ран нæй...

* * *

Æнамонд хабар æрцыди: фæмард и Мендель. Йæ усмæ йын
фæхабар кæнын хъæуы. Хæстæджытæй иу афтæ:
– Уый сабыргай бамбарын кæнын хъæуы йæ бинойнагæн.
– Сабыргай? – хъуыдытæгæнгæ йæ фæрсы сæ сыхаг. – Уæд
Мотлы арвитын хъæуы – уый къæзæнæг у.

* * *

– Фехъуыстат, Изейыл стыр бæллæх æрцыд!
– Цавæр бæллæх?
– Амард, мæгуыр.

* * *

– Хаим, ды дæ?
– О!
– Æмæ цы кусыс?
– Хæрын.
– Æмæ цы хæрыс?
– Уый телефонæй дзургæ нæу.

* * *

– Рабинович, дæ ус куры, цæмæй телефоны хæтæл райсай!
– Куры, зæгъыс?.. Уæдæ уый мæ ус нæу.

* * *

– Рабинович бирæ рæстæг айдæнмæ фæкасти, стæй загъта?
– Нæ дыууæйæ иу æнамæнг дзырдхæссæг у!

* * *

Дыууæ дзуттаджы фæцæуынц МАКы (КГБ-йы) бæстыхайы рæзты. Кæртæй рацæйкодтой теуайы.

– Хайм, – хъус-хъусы дзуры дзуттагтæй иу. – Кæс-ма, бæхæн цы митæ бакодтой, уымæ.

* * *

Тæрхондон. Тæрхонылæг фæсидти æвдисæнмæ:

– Мыггаг?

– Кæй? Мæн?

– Нæ, мæн! Дæ мыггаг, ай-гъай!

– Мæ мыггаг – Рабинович.

– Райгуырды аз.

– Кæй? Мæн!

– Нæ, мæнон! Дæ мыггагæй дæ фæрсын.

– Мæнон – 1935.

– Ус дын ис?

– Кæмæн? Мæнæн?

– Нæ, мæнæн! Дæ усæй дæ фæрсын, дæ усæй!

– Ис.

– Рагæй цæрыс усимæ?

– Кæй усимæ? Мæ усимæ?

– Нæ, мæ усимæ!

– Дæ усимæ иу афæдзы æрдæг.

* * *

– Нæ директор Хаймович, æвæццæгæн, йæ куыстæй ацæуынмæ хъавы.

– Цæмæй йæ базыдтай?

– Знон мæм йæ кусæнуатмæ бадзырдта æмæ мын афтæ:

– Рабинович, æвæццæгæн, иумæ нæ бафидаудзыстæм æмæ нæ иуæн цæугæ у ардыгæй.

* * *

*Шеф-редактор
Корректор
Дизайн
Компьютерный набор*

*Ирида КОДЗАТИ
Заира КАРАЦЕВА
Залина ГУРИЕВА
Марина КИРГУЕВА*

Журнал зарегистрирован в Управлении Федеральной службы
по надзору в сфере связи, информационных технологий
и массовых коммуникаций по РСО-Алания.

Свидетельство о регистрации ПИ № ТУ 15-00107 от 10 декабря 2014 г.

Журналы цы æрмæг рацæуа, уымæй æндæр мыхуырон оргæн куы пайда кæна,
уæд хъуамæ амынд уа, «Мах дуг»-æй ист кæй у, уый.

*Журналмæ цы кæухфыстытæ цæуы, уыдон редакци рецензи нæ кæны,
стæй сæ автортæн фæстæмæ нæ дæтты.*

Учредитель и издатель:
Министерство культуры РСО-Алания.
362040. г. Владикавказ, ул. Джанаева, 20.

*Адрес редакции: 362015, г. Владикавказ, пр. Коста 11.
E-mail редакции: mahdug@mail.ru; http: // www.mahdug.ru.
Тел.: гл. редактор – 25-09-64; зам. гл. редактора, отдел прозы – 25-20-52;
отдел поэзии, корректор – 25-09-74; бухгалтерия – 25-22-47.*

Подписано к печати 20.10.16. Формат издания 60х84 1/16. Бум. офсет. № 1.
Гарнитура шрифта Muzl. Печать офсетная. Усл. п. л. 8,37. Учетно-изд. л. 7,27.
Тираж 1100 экз. Заказ № 611. Цена свободная.
Выход из печати 30 ноября 2016 г.

Отпечатано в ОАО «Осетия-Полиграфсервис»
РСО-Алания, 362015, г. Владикавказ, пр. Коста, 11. Дом печати.

